

ISSN 0203-9494

ПРОБЛЕМИ & СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

42

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р.

В И П У С К 42

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1990

У збірнику розглядаються питання соціально-економічного, політичного і культурного розвитку зарубіжних слов'янських народів у різні історичні епохи. Значна увага відведена міжслов'янським зв'язкам, зокрема, поміщено матеріали симпозиуму «Російсько-українсько-болгарські взаємини ХІХ—початку ХХ ст.», що відбувся у Львівському університеті у травні 1989 р.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, учителів, усіх, кого цікавить історія слов'ян.

Бібліогр. в кінці статей.

В сборнике рассматриваются вопросы социально-экономического, политического и культурного развития зарубежных славянских народов в разные исторические эпохи. Значительное внимание уделяется межславянским связям, в частности, помещены материалы симпозиума «Русско-украинско-болгарские отношения ХІХ—начала ХХ ст.», который состоялся во Львовском университете в мае 1989 г.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, учителей, всех, кого интересует история славян.

Библиогр. в конце статей.

Редакційна колегія: проф., д-р іст. наук В. П. Чугайов (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (заст. відп. ред.), проф., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (відп. секр.), чл.-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вервес, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редколегії: 290000 Львів, вул. Університетська, 1. Університет, кафедра історії південних і західних слов'ян. Тел.: 79-41-54.

Редакція історико-філологічної літератури
Редактор Т. О. Головіна

0503030000—007
П М225(04)—90 35—90

© Львівський державний
університет, 1990

К. МИСЛІНЬСЬКИЙ, проф.,
Люблінський університет

ПОЛАБСЬКІ СЛОВ'ЯНИ, ЇХНЯ ІСТОРІЯ І ЗАНЕПАД В НОВІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Багато століть заселяло слов'янське населення простори між ріками Лабою та Одрою. Але протягом XII ст. прийшов кінець його самостійного і незалежного існування, а також створеної ним політичної організації. В історичній науці точаться дискусії щодо початків заселення ним цих територій, причин його занепаду, рівня культури та характеру політичної організації, ставлення до сусідніх держав — Німеччини, Польщі, Чехії, Данії.

Ряд нових праць, які з'явилися в Польщі і двох німецьких державах, принаймні не зблизили протилежних позицій. У польській науці слід назвати синтетичні праці К. Тименського [17], Г. Ловмянського [11], Г. Лябуди [8], Л. Лецевича [9], колективне дослідження, присвячене населенню Полаб'я, яке вийшло під редакцією Є. Стжельчика [16]. Оpubлікована велика узагальнююча праця за редакцією І. Геррманна [14], є їй подібне дослідження за редакцією Г. Людата, де проблематика історії сербів опрацьована В. Шлезінгером, велетів-лютичів — М. Гелльманном, ободритів — В. Фрітце [15]. Заслужують на увагу дві нові монографії: Л. Дралле про велетів [3] і Б. Фрідманна про ободритський союз [4]. Не втратили актуальності також монографії В. Брюске про велетів-лютичів та К. Воховського, який загалом досліджує західних слов'ян [19].

Найбільш загальною передумовою зацікавлення Полаб'ям з боку науковців двох німецьких держав було прийняття тези про те, що населення цих земель в процесі загарбання не було винищене, а добровільно, мирним шляхом увійшло до складу німецької державності і тільки пізніше піддане онімеченню.

Як окреслені проблеми представлені у сучасній польській і німецькій історіографії?

Перше питання — це дата появи слов'ян на полабській території. У старій німецькій науці досить одностайно вважалося, що в перші п'ять століть нашої ери цю територію заселяли германці. Вони залишили ці землі тільки у середині I тис. н. е. (під час так званого переселення народів). Їхнє місце тоді посіли полабські відлани західно-слов'янських племен. І сьогодні не бракує прихильників такого погляду [5, с. 47]. Однак, якщо раніше дослідники спиралися передусім на повідомлення римського історика I ст. н. е. К. Тацита, то сьогоднішня наука шу-

кає підтримки переважно в археологічних даних. Як відомо, Тацит східним кордоном заселення германців вважав р. Віслу. Археологічними дослідженнями прихильники цієї точки зору прагнуть довести, що на полабських землях в першій половині I тис. н. е. немає історичних пам'яток, характерних для культури слов'ян. Це повинно вплинути і на хронологію прибуття слов'ян: вони могли з'явитись тут лише у середині I тис. н. е. [12, с. 288].

Але справа не видається такою простою. Польська археологічна наука, яка давніше одностайно, а тепер значною мірою стоїть на позиціях слов'янської (точніше — праслов'янської) приналежності відомої лужицької культури початку I тис. до н. е., вважає також і більш пізнє населення, що проживало на території цієї культури, безсумнівно, слов'янським, автохтонним на всіх землях, де воно зустрічається пізніше у середньовіччі. Йдеться і про територію між Лабою та Одрою. Прихильники слов'янської автохтонності на полабських землях посилалися на свідчення римських авторів I і II ст. н. е. і вважали слов'янами народи, котрих називали всендами, хоча й визнавали, що ця назва не була слов'янською [18, с. 579]. Оскільки в повідомленнях тих авторів все південне узбережжя Балтійського моря визначалося назвою «Венедського моря», у цьому бачили доказ, що найбільш ймовірно це узбережжя заселяли слов'яни, зокрема й полабське узбережжя, — і то вже на початку нашої ери. Такий висновок підтверджують і результати археологічних досліджень. Якщо розкопки стверджують тут присутність германських племен, то це означає, що на вказаних землях проживали і слов'яни, і германці. Після відходу звідси у середині I тис. н. е. германців тут залишилися лише слов'яни.

Отже, питання дуже суперечливе. Але не можна загалом виключати слов'янське заселення полабських земель до середини тисячоліття.

Іншою дискусійною проблемою є політична організація полабських слов'ян. Досить широко представлений погляд, що вони ніколи не піднеслися вище племінного життя і не створили державної організації. Тобто полабські слов'яни значно запізнилися в європейському розвитку і тому велика відстань відокремлювала їх від інших народів тогочасної Європи, передусім від сусідів, зокрема слов'янських. Принципова розбіжність існувала також і в релігійних віруваннях. У той час, коли вся Європа наприкінці I тис. н. е. була вже християнською, полабські слов'яни захищали свою так звану поганську віру. У цьому запізненні і релігійних розбіжностях, на думку багатьох істориків, полягали причини політичного занепаду полабських слов'ян і неминучості їхнього поневолення [6, с. 3 і далі]. Більше того, якщо припустимо, що середньовічні народи (або, як іноді говорять, народності) могли формуватися тільки в межах власних держав, то звідси повинно випливати, що полабські народи не підіслися до рівня власне народу. Тому напрашується черговий висновок, який має чимало прихильників у німецькій нау-

ці: політичний занепад полабських князівств і подальша германізація населення означали прогрес їхнього історичного розвитку, який ввів їх до складу німецької державності і німецького народу, а тим самим підніс на вищий рівень цивілізації.

Полемізуючи з такою тезою, дослідники вказують насамперед на те, що вона виникла у ХІХ ст., коли в Європі склалися сучасні народи, і розвивалися вони в кордонах власних держав або створювали програми їх побудови за допомогою відновлення незалежності. Таким був головний зміст національних рухів. Тільки полабські слов'яни не могли послатися на традиції власних держав і народів, оскільки, протягом століть перебували у складі чужих, неслов'янських політичних формувань. Тому й нова історіографія піддалася аргументам і підходам німецької, точніше пруської науки, яка прагнула виправдати територіальні здобичі середньовічних германських властителів. У свою чергу, вони дійшли висновку про нібито очевидну нездатність полабських слов'ян утворити власну державу і сформуватися як народ.

З цілком інших позицій підійшла до проблеми марксистська наука. Дослідники-марксистки побачили різницю між племінним і ранньофеодальним устроєм. У першому з них суспільство стояло понад владою, зокрема князівською; у другому — влада набула власне «владчого» характеру, піднеслася над суспільством. Рис ранньофеодальної держави набули передусім князівська влада з «владчим» характером, котрій підпорядковані державний апарат в особі постійної воєнної дружини, мережі укріплених міст на чолі з міськими начальниками, система данин і повинностей, нав'язаних населенню і призначених для потреб князівського двору, і апарат для політичної діяльності. Існуючі народні збори або віче не були в змозі посісти самотійного становища щодо князівської влади [11, т. 4, с. 307].

Маючи на увазі модель ранньофеодальної держави, доходимо неочікуваних висновків: усі вказані риси характерні для полабських слов'ян ще в період, який вважали племінним. Це стверджують сучасні літописні й хронікальні джерела, що походять спочатку з каролінгської монархії, а пізніше — з німецької держави. За ними у ободритів, велетів-лютичів, стодорян і деяких інших слов'янських народів Полаб'я також існували князівська влада, народні віче, міста та їхні пачальники, воєнна дружина, повинності і данини. Домінуюча соціальна верства — аристократія, на нашу думку, нічим не відрізнялася від панівного класу ранньофеодального устрою. Суспільство, представлене на вічах, не стояло понад князівською владою, іншими словами, влада князя мала владчий характер. Отже, приймаючи, безсумнівно, характер політичної організації полабських народів у Х і пізніших століттях, коли вона вже мала певний феодальний характер, треба ці державні риси бачити й раніше — в племінні часи. Йдеться принаймні про великі племінні союзи (велетів, ободритів, стодорян). Полабські слов'яни створили власну державну організацію і, як ми знаємо з джерел,

вона функціонувала в часи Карла Великого, а може й раніше — у VIII—IX ст. Якщо визнати, що таким шляхом склалися всі середньовічні народи, то треба до тих часів віднести і початок формування народів Полаб'я.

Слов'янські мешканці Полаб'я не відставали в своєму суспільному і політичному розвитку, а розвивалися паралельно з сусідніми народами. Джерела свідчать про розвинуті торговельні та політичні контакти з сусідніми державами (починаючи від каролінгської монархії).

Всі ці названі нами причини дали змогу використовувати досвід сусідів, які, до речі, становили певну небезпеку для полабських слов'ян. Досить згадати збройні конфлікти під час походу Карла Великого у 789 р. Цей похід торкнувся полабських племен майже до Одри. У IX ст. загроза із заходу посилювалася і дійшла кульмінації у X ст., коли на схід від прикордонної р. Лаби утворилася німецька держава.

Говорячи про запізнення в розвитку, історики часто звертали увагу на те, що полабські слов'яни аж до кінця своєї незалежності не запровадили християнства як панівної релігії. Це ніби не дозволило їм на засадах рівноправності увійти до «родини» європейських держав і народів [6, с. 9; 20, с. 174]. Можна припустити: їх не з'єднували з християнськими країнами жодні зв'язки, і вони жили в ізоляції. Але з джерел відомо, що, наприклад, ободрити були пов'язані з імператором Карлом Великим формальним союзом; формальні угоди еднали велетів спочатку з Карлом Молотом, а потім з Карлом Великим; у X ст. в близькі стосунки з полабськими слов'янами входили німецькі королі та маркграфи. Широко відомий факт одруження імператора Оттона I з дочкою одного із стодорянських князів. Маркграф східної марки Дітрих (Теодорік) видав свою дочку Матильду за слов'янина Прибислава, якого вважав представником династії, котра панувала у стодорянському князівстві. Нарешті, найбільш яскравий факт: імператор Генріх II у війні з Болеславом Хоробрим уклав союз з «поганськими» велетами-лотицями. Ідучи до бою разом з німецькими військами, вони несли на чолі своїх загонів фігури поганських божків [7, с. 67]. Можна навести й інші приклади на обґрунтування висновку: різниця вірувань не була перешкодою для утримання тривалих контактів з полабськими народами, ні причиною німецьких нападів. Тому вона не може вважатися фактором, що визначив політичний занепад полабських держав. Причини занепаду слід шукати в іншому.

Процеси християнізації на Полаб'ї розпочалися досить рано, а в XI і XII ст. значно прискорилися. Наприклад, у XII ст. слов'янські князі Генріх у ободритів, Прибислав в країні стодорян, Вірикінд в Хоболіні—Хавельбурзі, Вартислав на західному Помор'ї разом з родинами і двором вже були християнами, засновували у себе монастирі й каплиці. Але це не утримало німецьких феодалів від загарбання їхніх земель. Навпаки, німецький похід на полабських слов'ян 1147 р. відбувався під

гаслами боротьби з поганцями, і вже сучасники подій бачили у цьому привід для захоплення чужих земель.

Вказуючи на релігійну ізоляцію полабських держав, німецькі історики підкреслювали насамперед відсутність будь-яких міцніших зв'язків, які б могли з'єднувати полабське населення з його слов'янськими сусідами, Чехією чи Польщею. Якщо йдеться про Польщу, то її християнізація, розпочата за рішенням Мешка I у 966 р., повинна була призвести до гострого і непримиреного антагонізму, зокрема, з велетським союзом, і врешті-решт — до спрямованого проти полабських народів союзу з німецькою імперією. Про якесь порозуміння або навіть зближення між Польщею і полабськими державами тоді не могло бути й мови [10, с. 6]. Такий висновок часто повторюється у літературі, однак не знаходить підтвердження у сучасних джерелах. Саксонський хроніст X ст. Відукінд подає багато інформації про стосунки, що пов'язували польських князів із стодорянським князівством і його столицею Бренною—Бранденбургом, а далі — з лужицанами, любушанами й укранами. Їхні території прилягали до західного берегу Одри. На цих певний час спрямовувалося вістря політики німецьких королів та імператорів (від Генріха I і до Оттона III). Мешко I був пов'язаний не зі слов'янською політикою Оттона I чи Оттона II, а навпаки, — із саксонською опозицією, до якої належала частина східних маркграфів. Йдеться про шлюби Мешка I з дочкою маркграфа Дітриха, а Болеслава Хороброго — спочатку з дочкою маркграфа Рікдага, а потім з дочкою пов'язаного з саксонцями князя стодорянського або мільчанського Добромира. Останні десятиріччя X ст. приносять численні докази приязні правителів Польщі із стодорянськими князями; вона тривала ще у часи війни Болеслава Хороброго з імператором Генріхом II на початку XI ст. Про це інформує навіть неприхильний польсько-му князеві німецький хроніст мерзебурзький єпископ Тітмар.

Зацікавленість тодішніх польських політиків полабськими країнами не була спрямована на анексію хоча би малої частини їхньої території. Тим Польща відрізнялася від Німеччини, яка майже від початку X ст. проводила агресивну політику на Полаб'ї. Чимало фактів свідчать про те, що ініціатива зближення між п'ястівською Польщею і полабськими князівствами виходила від останніх і мала на меті отримання допомоги для відсічі нападів із заходу. Є докази, що перші кроки до зближення зроблені близько 930 р., коли німецький король Генріх I розпочав свою східну політику. Польська допомога поєднувалася з чеською участю в полабських справах. Звідси можливий висновок; близькі стосунки між Польщею і Чехією встановлені не тоді, коли Мешко I у 965 р. одружився з дочкою чеського князя Болеслава I, а набагато раніше.

Переможене повстання 983 р. дало змогу полабським державам скинути залежність від Німеччини і зберегти незалежність майже на два століття. Велетський (Лютицький) союз розпався під ударами із заходу на рубежі XI і XII ст., ободрит-

ський союз був захоплений у другій половині XII ст. До другої половини цього століття зберегли незалежність князівства, розташовані над Гавелою і Спревою, на чолі яких стояв стордорянський князь. У другій половині XII ст. вже вся територія від Лаби до Одри перебувала у межах німецької державності. Німецькі історики часто стверджують, що полабські князівства стали жертвою сусідів, маючи на увазі також Польщу або Данію. Але проти цього свідчить факт: усі землі опинилися в кордонах Німеччини.

Обставини останньої фази опору полабських слов'ян проти агресивних планів німецьких сусідів залишаються предметом дискусії. Німецькі вчені намагаються довести, що перехід під німецьке панування був добровільним і відбувався майже мирним шляхом. Це було корисним для слов'ян, оскільки вони переходили від примітивних до більш високих з точки зору цивілізації державних організацій. І пізніше умови їхнього існування були хорошими. Вони продовжували жити у своїх осадах, ще довго зберігали рідну мову й культуру і тільки під кінець середньовіччя—на початку нового часу—сприйняли мову й культуру німецьких приходців. Ці тези докладно розглянуті у численних працях, серед яких чільне місце посідає ґрунтовне дослідження Г.-Д. Каала [7; див. також: 13, т. 1, с. 63]. Польська наука прагне розглянути представлені докази, щоб відповісти на питання про достатність їхнього обґрунтування.

Вихідним пунктом для представленої вище тези була інформація Генріха з Антверпена, бранденбурзького хроніста другої половини XII ст., за яким останній стордорянський князь Прибислав, давній християнин і приятель маркграфа Північної марки Альбрехта Ведмедя, відписав йому у заповіті своє князівство. На цій підставі останній після смерті князя у 1150 р. став управителем у столичній Бренні—Бранденбурзі, ліквідував поганство, розпочав християнізацію населення. Таким чином, не шляхом захоплення, а мирно й цілком легально одна з останніх незалежних полабських країн перейшла в німецьке управління, а її мешканці залучилися до негайно розпочатої акції осадництва [1, с. 55 та ін.]. Полемізуючи з таким спрощеним підходом, треба вказати на інші факти, подані у названій хроніці. Вони дають змогу піддати сумніву законність діянь маркграфа Альбрехта у 1150 р. Хроніст переказує, що свої права на спадок Прибислава представив князь сусіднього Копаніцького князівства—Якса. Дядько померлого, він посідав більш близьке право до спадку. Згадуваний заповіт Прибислава, таким чином, був би незаконним актом. Його законність тим більше стає під знаком запитання, якщо взяти до уваги, що Якса вже 1150 р. підкорив Бренню за допомогою самих мешканців міста, а також за участю польських військ („cum magno exercitu Polonorum“). Отже, й польські політичні кола виступили із застереженням щодо сумнівної акції маркграфа. Нарешті, більш уважний аналіз повідомлення хроніста підтверджує різні форми тиску на Прибислава з боку німецьких політичних сил задовго до його

смерті. Прибислав поступився тиску, і згаданий заповіт повинен був лише приховати справжній стан речей.

Початки слов'янського заселення земель між Лабою і Одрою цілком вільно можна пересунути на більш ранній час — від середини I тис. н. е. У VIII і IX ст. під загрозою з боку держави франків, а потім німецького королівства, полабські слов'яни консолидувалися, утворюючи власні державні об'єднання, і в їхніх рамках почали перетворюватися в народи (у середньовічному розумінні цього терміна). Обороняючись, вони нав'язували рівноправні контакти з сусідніми державами, використовували їхній досвід. Це стосується каролінгської монархії і Німеччини, а пізніше — слов'янських держав — Чехії та Польщі. Причому, ні Польща, ні Чехія не здійснили жодних загарбань полабських земель, і це свідчить, що ініціатива взаємного зближення виходила від самих полабських об'єднань, слов'янські сусіди були їхніми союзниками в оборонній боротьбі. Якщо в XI і XII ст. усі полабські народи — ободрити, велети-лютичі, стодори, серби, лужичани, слов'янські мешканці острова Ругії (Рюгена) — перестали існувати як самостійні держави і в них були перервані народотворчі процеси, то це було результатом територіальної експансії феодальної Німеччини. Будь-які спроби старої й нової історіографії підкреслити так зване запізнення у розвитку і консервацію первісних суспільних форм, побудова на цій підставі висновку про неминучість їхнього занепаду є цілком іншим, як намаганням виправдати давню агресію.

Однак можна погодитися з тезою, що внесок і пізніша праця слов'янських мешканців східної Німеччини суттєво спричинилися до швидкого розвитку тих областей.

1. *Bohm E.* Albrecht der Bär, Wibald von Stablo und die Anfänge der Mark Brandenburg. // *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands.* Berlin, 1984. T. 33.
2. *Brüske W.* Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenlandes, Köln; Wien, 1983.
3. *Dralle L.* Slawen an Havel und Spree. Berlin, 1981.
4. *Friedmann B.* Untersuchungen zur Geschichte des abodritischen Fürstentums bis zum Ende des X Jhs. Berlin, 1986.
5. *Fritze W.-H.* Frühzeit zwischen Ostsee und Donau / *Germania Slavica.* Berlin, 1982.
6. Grundfragen der geschichtlichen Beziehungen zwischen Deutschen, Polaben und Polen / Hrsg. von W. H. Fritze und K. Zernack. Berlin, 1978.
7. *Kahl H.-D.* Slawen und Deutsche in der Brandenburgerischen Geschichte des XII Jhs. Köln; Graz, 1964.
8. *Labuda G.* Studia nad początkami państwa polskiego. Wyd. 2. Poznań, 1987.
9. *Leciejewicz L.* Słowiańszczyzna zachodnia. Wrocław, 1976.
10. *Ludat H.* An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Köln; Wien, 1971.
11. *Łowmiański H.* Początki Polski. Warszawa, 1963—1985. T. 1—6.
12. *Mildenberger G.* Probleme der germanischen Frühgeschichte im östlichen Mitteleuropa // *Zeitschrift für Ostforschung*, 1975. T. 24.
13. *Schultze J.* Die Mark Brandenburg. Berlin, 1961.
14. Die Slawen in Deutschland / Red. Herrmann J. Berlin, 1970.
15. Siedlung und Verlassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / Red. Ludat H. Giessen, 1960.
16. Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską / Red. Strzelczyk J., Poznań, 1980.
17. *Tymieniecki K.* Społeczeństwo Słowian Iechickich. Lwów, 1928.
18. *Tymieniecki K.* Ziemie polskie w starożytności. Poznań, 1951.
19. *Wachowski K.* Słowiańszczyzna Zachodnia. Poznań, 1950.
20. *Ludat H.* Deutsch-slawische Frühzeit und modernes polnisches Geschichtsbewusstsein. Köln; Wien, 1969.

ПРО РОЗВИТОК ЯЗИЧНИЦЬКОЇ РЕЛІГІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ У ПОЛАБОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ X—XII ст.

У житті полабослов'янського суспільства X—XII ст. важливу роль відігравала язичницька релігія. Причини її живучості, впертий опір полабсько-прибалтійських слов'ян процесу християнізації ще недостатньо вивчені у радянській історіографії. Лише побічно торкалися даного питання у своїх дослідженнях з етногенезу і державності у полабсько-прибалтійських слов'ян В. Д. Королюк і Г. Е. Санчук, однак спеціальні дослідження з даної проблематики у радянській історіографії відсутні [4; 7].

Більше уваги приділяли питанням язичества у слов'янських племен між Лабою та Одрою відомі історики багатьох зарубіжних країн, котрі розробили ряд конкретних питань розвитку язичництва на Полаб'ї, зокрема подали докладну характеристику похоронного обряду у полабсько-прибалтійських слов'ян, їхнього храмового будівництва, зібрали й опрацювали різноманітний матеріал щодо племінних культів на Полаб'ї [13; 15; 16; 17].

Однак цілісна картинна еволюції язичництва, а також його ролі у житті полабослов'янського суспільства X—XII ст. в марксистській історіографії розкрита не була.

Основними джерелами з даної проблематики, як і загалом з історії полабсько-прибалтійських слов'ян, є німецькі та датські хроніки X—XII ст. Найбільший інтерес становлять ті з них, котрі склалися в прикордонних зі слов'янами районах. Це — «Діяння саксів» Відукінда Корвейського, «Хроніка» Тітмара Мерзебурзького, «Діяння священників гамбурзької церкви» Адама Бременського, «Життєпис Оттона Вамберзького» Еббона і Герборда, «Слов'янська хроніка» Гельмольда, а також «Датська історія» Саксона Граматика [1; 2; 10; 11; 12]. Інтерпретація свідчень цих джерел часто буває досить складною, оскільки всі вони вийшли з-під пера вороже настроєних щодо полабів людей і мають фрагментарний, тенденційний характер. Однак при критичному ставленні до даного виду джерел з них можна запозичити цінну інформацію про еволюцію язичницького культу у полабсько-прибалтійських слов'ян, роль поганства в полабослов'янському суспільстві у X—XII ст.

Поряд з письмовими джерелами важливе значення для розгляду даного питання мають також матеріали археологічних розкопок. Винятковий інтерес становлять розкопки, здійснені на місці древніх слов'янських поселень в Арконі, Гросс Радені, Фельдберзі, Воліні та Щеціні, які містять багато важливих відомостей про характер та забудову поганських святилищ, їхнє топографічне розташування.

Як відомо, основа слов'янського язичництва — обожнювання сил природи, віра в духів, що супроводжують людину від народження до смерті. Поганські вірування не були незмінними: на різних етапах історичного розвитку. Полабсько-прибалтійські слов'яни поклонялися різним богам, що уособлювали найважливіші сили природи. Ранній етап розвитку язичницької релігії у слов'ян, що охоплював, очевидно, VI—VIII ст., характеризувався обожнюванням сил навколишньої природи. Слов'яни поклонялися дсрерам, гаям, морю, джерелам.

Сліди древнього стихійного поклоніння силам природи бачимо у гломачів (далемінців), які, за свідченням Тітмара Мерзебурзького, особливо вшановували джерело Гломач. Воно нібито пророкувало наближення війни або миру [14, кн. 1, гл. 3]. Жителі Колобжега, за свідченням того ж хроніста, поклонялися морю, а лютичі — лісу, що оточував Ретру [14, кн. 6, гл. 23; кн. 8, гл. 72]. Про священний гай у вагрів згадував у своїй хроніці Гельмольд [2, кн. 1, гл. 83]. Деревя, гаї, джерела чи море слов'яни вшановували не тому, що це були предмети мертвої природи, а тому, що вони одухотворяли їх. Слов'яни сприймали їх як живі істоти — вмістилища духів, яких вони вшановували, при необхідності просили в них допомоги і водночас боялися, намагаючись відвернути від себе їхній вплив [5, с. 270].

Поряд з одухотворенням сил навколишньої природи, в цей час на Полаб'ї було поширене культове поклоніння тваринам. Тамтешні слов'яни поклонялись кабану, великій рогатій худобі [14, кн. 6, гл. 24; 13, с. 219]. Чільне місце посідав культ коня, про що свідчать дані археологічних розкопок у Гросс Радені, а також неодноразові згадки письмових джерел XI—XII ст. про почитання цієї тварини в Арконі, Ретрі та Шеціні [14, кн. 6, гл. 24; 12, кн. 2, гл. 33; 8, с. 351; 13, с. 231—232].

Формування релігійних вірувань у полабсько-прибалтійських слов'ян тісно пов'язане з їхнім суспільним розвитком. У VIII—IX ст. на Полаб'ї складаються племінні князівства, відбувається процес їх консолідації у військово-політичні племінні союзи. Відповідно розвивається релігія як одна з форм ідеології. Виникають племінні культури, споруджуються перші храми, формується такий соціальний прошарок, як жрецьтво.

Тітмар Мерзебурзький залишив ряд цінних відомостей про релігію слов'ян, зокрема зазначив, що кожне плем'я тут мало свій храм із зображенням божества, якому поклонялись язичники [14, кн. 6, гл. 25]. Про «численність слов'янських богів» згадує у своїй хроніці і Гельмольд [2, кн. 1, гл. 52].

Найбільш відомими з племінних божеств були Святовит — бог руян, Радигощ — бог лютичів та Триглав — бог помор'ян. Крім них хроніки згадують також Прове — бога вагрів, Живу — богиню полабів, Яровита — бога гаволян та ін. Ушановування цих богів, як правило, здійснювалося вже не під відкритим небом, а в спеціально призначених для цього культових спорудах. Згідно з археологічними даними, перші храми на Полаб'ї виникли, очевидно, у IX ст. Залишки одного з таких язич-

ницьких храмів виявлені та досліджені археологом з НДР Е. Шульдтом на місці древнього слов'янського поселення у Гросс Радені. Це була прямокутна в плані споруда розмірами 11×7 м [16, с. 208]. Стіни святилища побудовані з вертикально поставлених дерев'яних колод, зовні оббитих сплосченими брусами. Зверху бруси оформлені у вигляді схематично вирізаних зображень людських голів. Над входом висів череп зубра — символ сили та благополуччя [13, с. 231].

Найважливішим атрибутом племінних святилищ полабсько-прибалтійських слов'ян були ідоли, яким приносили жертви і для яких здійснювалися численні релігійні обряди. Ідоли були, очевидно, двох типів: антропоморфні та безликі. Спочатку виникли, мабуть, останні, а антропоморфні ідоли відповідали більш пізньому періоду розвитку міфології слов'ян. Прикладом антропоморфного ідола може служити Триглав, безликого — Прове, святилище якого докладно описав Гельмольд. Він, зокрема, зазначив, що недалеко від Старграда знаходився гай. «Тут серед дуже старих дерев ми побачили священні дуби, присвячені богу цієї землі Прове. Їх оточував дворик, обнесений дерев'яною, майстерно зробленою огорожею, що мала двоє воріт. В усіх містах були пенати та ідоли, але це місце вважалося святиною всієї землі. Тут був жрець і свої свята і різні обряди жертвоприношення» [2, кн. 1, гл. 83].

З подальшим розвитком соціально-політичних відносин у полабсько-прибалтійських слов'ян, формуванням ранньофеодальної держави, поганська релігія слов'янських племен між Лабою та Одрою все більше наближалася до єдиного божества, що яскраво свідчить про пристосування її до умов класового суспільства, в ідеологічну санкцію якого вона поступово перетворювалася.

Головним божеством на Полаб'ї у XI—XII ст., очевидно, був Святovit, поряд з яким, як писав Гельмольд, «решта богів вважалася якби напівбогами» [2, кн. 1, гл. 52], Особливо вшановувало Святovита плем'я руян. У племінному центрі руян — Арконі, що розташовувався в північно-східній частині острова Рюгена, знаходився храм Святovита. Він вважався настільки священним, що його заборонялося згадувати навіть в клятвах. Храм був дуже багатим, сюди звозили десятину з усіх слов'янських земель [2, кн. 1, гл. 52; кн. 2, гл. 12]. Посеред храму, за свідченням Саксона Граматика, стояв великий чотириголовий ідол Святovита з металевим рогом у руці. Поряд лежала зброя, необхідна Святovиту як богу-воїну [8, с. 358]. В окремому приміщенні храму утримувався в пошані кінь Святovита, який за допомогою жерця виконував роль оракула.

Святovit був богом не тільки війни, а й землеробства. Після завершення збору врожаю на честь нього влаштовувалось свято. У цей день верховний жрець храму Святovита в присутності всього народу брав ріг з вином з рук ідола Святovита і по кількості напою визначав, яким бути наступному року: голодному чи врожайному [8, с. 350—351].

Характерною рисою поганської релігії полабсько-прибалтійських слов'ян був її дуалізм, тобто уявлення про духів добра і зла. Добро втілював бог Святovit [3, с. 233], а зло — Чорнобог. Гельмольд згадував у своїй хроніці, що слов'яни на бенкетах, обходячи з чашою навкруг столу, закликали доброго або злого бога, називаючи останнього Чорнобогом [2, кн. 1, гл. 52].

Аналізуючи язичницьку релігію слов'ян, Б. О. Рибаків визначив важливу особливість її еволюції — нове тут не витісняло старого, а нашаровувалось на нього [6, с. 597]. Подібні явища характерні і для розвитку язичницької релігії полабсько-прибалтійських слов'ян. Поряд з культом Святovита в XI—XII ст. існували племінні культу, вшанування багатьох божеств мало чисто місцевий характер. Одним із таких племінних божеств слов'ян був Радигощ — бог лютичів, про якого повідомляють Тітмар Мерзебурзький, Адам Бременський і Гельмольд. Вони описують м. Радигощ (Ретру) в землях лютичів [14, кн. 6, гл. 23; 10, кн. 2, гл. 21; 2, кн. 1, гл. 2]. У місті, за свідченням Тітмара, знаходився майстерно побудований з дерева храм, присвячений богу Сварожичу (Радигощу). Зовні стіни його були прикрашені чудовою різьбою, що зображувала різних богів і богинь, усередині стояли ідоли богів — в шоломах і латах [14, кн. 6, гл. 23]. Головним з цих богів, як зазначив Адам Бременський, був Радигощ, зображення якого було зроблене із золота (очевидно, позолочене. — *М. Р.*), а ложе — із пурпуру [10, кн. 2, гл. 21].

Культ Радигоща користувався великою пошаною у лютичів. Ротарі і доленчани, на території яких розташовувався цей храм, відігравали провідну роль у лютичькому племінному союзі [2, кн. 1, гл. 21]. У Радигощ приходили з різних місць за пророцтвами, для здійснення щорічних жертвоприношень, ушанування богів дарами після вдалого завершення військового походу.

Верховним богом помор'ян був Триглав, храм якого стояв в одному з найбільших міст Помор'я — Щеціні. Про поклоніння помор'ян в XII ст. цьому богові дізнаємося зі слів авторів «Життєпису Отгона Бамберзького» Еббона і Герборда. Вони, зокрема, повідомляли, що храм Триглава розташований на найвищому пагорбі Щеціна і, як і храм в Радигощі, відрізнявся майстерністю побудови. Його жерці володіли значними багатствами, оскільки тут знаходилася племінна скарбниця, сюди звозилася десятина «з усієї здобичі, захопленої в морських і сухопутних битвах» [12, кн. 2, гл. 32].

У храмі стояв ідол Триглава, що мав три голови на одному тулубі [12, кн. 2, гл. 32]. Подібно до Святovита, Триглав був богом-воїном, вправним вершиником. Один з атрибутів його святилища — великий вороний кінь, як і кінь Святovита в Арконі, вважався настільки священним, що ніхто не наслідовався навіть сісти на нього. Кінь стояв у храмі без будь-якого використання; його уважно доглядав один із чотирьох жерців храму [12, кн. 2, гл. 33].

Поклонялися Триглаву і в поморському м. Воліні. Згідно з джерелами, ідол Триглава у Воліні, зроблений з золота, мабуть, був не дуже великих розмірів, оскільки під час зруйнування єпископом Оттоном Бамберзьким поганських святилищ у даному місті, жерцям вдалося винести ідола і заховати його у дуплистому пні дуба. У споруді, де знаходився цей пень, на стіні висіло сидло Триглава, за словами Еббона, дуже старе і непридатне до будь-якого використання [11, кн. 2, гл. 13]. На основі цього можна дійти висновку, що у Воліні, як і в Щеціні, Триглав «виконував» функції бога війни.

У деяких місцевостях Полаб'я у XII ст. було розвинуто також поклоніння богу Яровиту. Його ушановували як бога війни у Гавельберзі, Велегощі, де цьому богові присвячений один із храмів. У храмі у Велегощі, як зазначив Еббон, висів на стіні великий золотий щит Яровита. Він вважався такою святинєю, що до нього ніхто не міг доторкнутися, і лише під час війни велегощани знімали його зі стіни і несли перед військом, впевнені в перемозі під його прикриттям [11, кн. 3, гл. 8]. Крім цього, Яровит, очевидно, виконував функції бога родючості, весняної сили [6, с. 420; 9, с. 26].

Поряд з племінними культурами, на Полаб'ї в XI—XII ст. сильними були ще пережитки первісного одухотворення сил навколишньої природи. Слов'яни продовжували поклонятися гаям, деревам, джерелам.

Однак такого роду вірування відігравали другорядну роль. Нові релігійні обряди, передусім культ Святовита, відсунули їх на задній план.

Язичницька релігія посідала чільне місце у житті полабослов'янського суспільства X—XII ст. Жрецтво брало активну участь у розв'язанні питань війни та миру, внутрішніх та зовнішніх відносин. Виняткова соціально-політична роль жрецтва у полабсько-прибалтійських слов'ян визначалася перш за все його сильним економічним становищем. Жерці володіли величезними багатствами, які складалися головним чином із пожертвувань віруючих та частини здобичі, одержаної в результаті воєнних походів. Важливою статтею прибутків жрецтва були, очевидно, приношення купців. Так, за свідченням Гельмольда, перш ніж виставляти свої товари на ринок, купці зобов'язані були пожертвувати що-небудь цінне храму в Арконі [2, кн. 1, гл. 6]. Незабияке значення, на наш погляд, мав і той факт, що в храмах зберігалися всі племінні скарби.

За даними джерел, жерці мали значний вплив на політичне життя слов'ян в X—XII ст. Вони здійснювали всякого роду гадання перед важливими політичними заходами, вирішуючи, наприклад, виступати в похід чи ні тощо [12, кн. 2, гл. 33]. Сильним був голос жрецтва і під час проведення народних зборів. Жерці виконували також судові функції, а в окремих випадках (як під час переговорів руян у 1123—1124 рр. з ободритським князем Генріхом Готшалком) функції дипломатів [2, кн. 1, гл. 38].

Язичницька релігія відіграла складну й суперечливу роль в історії полабсько-прибалтійських слов'ян в Х—ХІІ ст. У ході жорстокої боротьби з німецьким феодальним натиском на схід, що здійснювався під гаслами насаджування християнства, посилилися позиції язичництва у полабських слов'ян. Воно стало ідеологічним знаменом в їхній боротьбі проти агресії німецьких феодалів. Саме язичницьке жрецтво очолило опір полабських слов'ян німецькому феодальному «Дранг нах Остен» у другій половині Х ст. Саме воно стало натхненником та ініціатором одного з найбільших повстань полабсько-прибалтійських слов'ян влітку 983 р. Повстання закінчилось перемогою слов'ян, що дозволило їм десь на 150 років відстояти свою незалежність і зупинити подальше просування німецьких феодалів на схід, передусім в польські землі.

Утверджуючись з розвитком класових відносин, санкціонуючи й освячуючи їх, язичництво у полабсько-прибалтійських слов'ян, однак, не могло відіграти тієї значної ролі в процесі феодалізації, яку відіграло християнство на Русі, в Чехії та Польщі. Традиційно пов'язаний зі старими племінними князівствами, поганський культ гальмував піднесення ролі центральної князівської влади, посилював відцентрові тенденції у суспільстві, зміцнював позиції місцевої знаті у тих випадках, коли вона йшла на конфлікт з центральною владою [4, с. 89]. Яскравим прикладом цього можуть служити події, які відбувались на Полаб'ї у 1066 р. Тоді родо-племінна знать та язичницьке жрецтво очолили повстання, що призвело до падіння влади ободритського князя Готшалка, гальмуючи тим самим процес створення єдиної централізованої держави у полабсько-прибалтійських слов'ян.

Отже, у Х—ХІІ ст. поганська релігія відіграла неоднозначну роль на Полаб'ї. З одного боку, вона консолідувала слов'ян у боротьбі з феодально-католицьким натиском, а з другого — гальмувала процес формування єдиної міцної держави, що й стало одним із факторів поневолення полабсько-прибалтійських слов'ян у ХІІ ст. ранньофеодальною німецькою державою.

1. *Видукинд Корвейський*. Деяння саксов / Вступ. ст., пер., прим. Самука Г. Э. М., 1975. 2. *Гельмольд*. Славянская хроника / Вступ. ст., пер., прим. Разумовской Л. В. М., 1963. 3. *Гальфердинг А. Ф.* История балтийских славян. М., 1855. 4. *Королюк В. Д.* Славяне и восточные романсы в эпоху раннего средневековья. М., 1985. 5. *Нидерле Л.* Славянские древности. М., 1956. 6. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. М., 1981. 7. *Самчук Г. Э.* Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982. 8. Славяне и скандинавы. М., 1986. 9. *Фаминцын А. С.* Божества древних славян. СПб., 1884. 10. *Adami Bremensis Gesta Hamaburgensis ecclesiae Pontificum // Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters: Quellen des 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches*. Berlin, 1961. Bd. 11. 11. *Ebbo*. *Zywot św. Ottona // Pomniki dziejowe Polski*. Warszawa, 1969. Ser. 2. T. 7. Cz. 2. 12. *Herbord*. Dialog o życiu św. Ottona biskupa Bambińskiego // *Monumenta Poloniae Historica*. Warszawa, 1974. Ser. 2. T. 7. Cz. 3. 13. *Hermann J.* Zwischen Hradschin und Vineta: Frühe Kulturen der Westslawen. Leipzig; Jena; Berlin, 1981. 14. *Kronika Thietmara / Z tekstu łacińskiego przetłumaczył Jedlicki M. Z.* Poznań, 1953. 15. *Łowmiański H.* Religia Słowian i jej upadek

Р. ЦИГЕЛ, доц.,
Люблінський університет

ПРОБЛЕМИ УРБАНІЗАЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ У XII—XVI ст.

Міські осередки у Центральній Європі сягають раннього середньовіччя [12; 16, с. 14 і далі; 35, с. 649—731; 48, с. 319—345]. У XII ст. розпочинається розповсюдження нової організаційної моделі, що спиралася на широке самоврядування. Цей феномен викликаний динамічним розвитком товарно-грошових відносин і глибокими соціально-економічними змінами. Урбанізаційний процес прискорився [52, с. 5 і далі]. Постає доволі густа мережа міських поселень, де переважно більшість становили невеликі міста. Їхня еволюція визначила специфіку урбанізації Центральної Європи [1, с. 191—196]. Під останньою ми розуміємо, за А. Вендзьким [52] і Б. Зентарою [57], територію полабських слов'ян, де згодом виникли державні організми Мекленбургії, Бранденбургії і Саксонії, далі терени Помор'я і пруських племен, Польської, Чеської та Угорської держав.

Хоч на значних площах цієї частини Європи оперували поняттям „*ius theutonicum*“ («німецьке право»), у більшості випадків цей термін включав у себе різний зміст [58, с. 51—60]. Різними були також напрями проникнення сюди елементів нової організаційної моделі міст [17, с. 271; 57, с. 225—234].

Термін „*ius theutonicum*“, незалежно від терену його вживання, означав загальні привілеї особистої свободи колоністам, спадкове і відчужувальне право на землю на окреслених умовах, постійний чинш як феодальну ренту і міське самоврядування з власним судочинством. Початки цього поняття сягають середньовічної Європи. З території межиріччя Маасу і нижнього Рейну нове право (під назвою фламандського, або франконського, права) з XI ст. поширилося на Центральну Європу [6, с. 55; 58, с. 51—67].

Соціально-економічні зміни, які відбулись у цьому регіоні у XII—XIII ст., викликали потребу в новій організаційній моделі села і міста. Давні взірці, які спирались на оселення військово-полонених, були неекономічними, до того ж виявились з політичних міркувань неможливими для дальшого практикування. Своєрідна революція у суспільному володінні землею потребувала нових рішень. Так, польські князі Генрік Бородатий та Конрад Мазовецький не мали наміру механічно переймати чу-

жоземних зразків. Генрік Бородатий намагався створити на Шльонську власну версію міського права, послуговуючись як підставою фламандським правом, внаслідок чого виникло предське право [55, с. 171]. Конрад Мазовецький пішов далі: 1237 р. він спробував сполучити елементи німецького права з місцевими правовими категоріями, поширюючи на міщан Ілоцька також приписи рицарського права [28; 7, с. 1013 і далі]. Хрестоносці Тевтонського ордену, приступаючи до локалізації міст, не перейняли механічно жодного готового взірця: на ґрунті магдебурзького права, вносячи у нього значні модифікації, вони створили хелмінське право [59, с. 7—10].

Подібно виглядала справа у Чеському королівстві. Брно здобуло право, підставу якого становили приписи віденського права, але з багатьма модифікаціями [18, с. 457]. Дискусія щодо початків пражського права, на нашу думку, доводить, що його генезис не можна пов'язати із запозиченням зразка якогось конкретного міста: в пражській моделі спостерігаються елементи магдебурзького і нюрнберзького права, а також звичаєвого чеського права і звичаїв, яких дотримувались у своєму середовищі пражські німці. Ці звичаї засвідчені документом чеського князя Собеслава II, виданим близько 1176—1178 рр. [18, с. 463; 19, с. 241 і далі].

У тому ж контексті слід розуміти починання князя Данила Галицького, який, закладаючи міські громади в Холмі і Володимирі, надав їх функціонуванню специфічного характеру.

Чому ж, незважаючи на вище згадані спроби, у Центральній Європі поширилася модель, заснована на повсюдно присутньому в локаційних привілеях понятті „*ius theutonicum*“? Відповідь на це питання дати нелегко. Її потрібно пов'язувати з сукупністю придбаного західними державами досвіду у галузі господарства, управління, організації військової справи і культури, а передусім, з впливом колоністів у ті міські громади, для яких „*ius theutonicum*“ мало конкретний, окреслений зміст [25; 57, с. 232; 58, с. 60—70]. На таку відповідь вказує приклад Угорщини, де німецькі впливи перехрещувалися з романськими і тому склалося специфічне міське право. У ньому, поряд з чужоземними, існували вітчизняні елементи. Привілеї, які надавалися колоністам, тут увійшли до поняття „*ius theutonicum*“ — «право для гостей (колоністів)» [8, с. 484—492].

Отже, німецьке право не було перенесене вихідцями з Німеччини до Центральної Європи як готовий, завершений взірець, як це намагалася довести традиційна німецька історіографія [4, с. 338—340; 22; 27; 33; 34], а являло собою сформовану за певних місцевих умов організаційну модель міської громади, пов'язану з центральноєвропейським потоком могутнього колонізаційного руху, що супроводжував соціально-економічні перетворення. Як і міська колонізація в інших регіонах Європи, ця модель несла за собою особисту свободу для міщан, регуляцію їхніх повинностей, а також просторову перебудову та правову автономію міст [51, с. 123—125; 57, с. 226].

Для характеристики зазначеного процесу в історіографії вживається кілька термінів: *колонізація* (ним оперують німецькі історики) [4; 13, с. 15—200; 22; 42; 47, с. 497—516], *міська реформа* (А. Вендзький [52, с. 5 і далі; 51, с. 123], *колонізаційний рух* (цей термін наново обгрунтував Б. Зентара) [57, с. 223—224].

Незалежно від назв процесу завжди йдеться про просторову та організаційну перебудову міських осередків, яка в джерелах мала назву локації („*locatio*“). Дякуючи дослідженням Р. Кебнера [21] і Б. Зентари [56, с. 78—80] нині під цим поняттям розуміємо: 1) закладення нового міського поселення; 2) просторову видозміну вже існуючого міста; 3) надання міського права й устрою поселенню, котре перед тим виконувало міські функції, що відрізняли його від оточуючих сіл.

У Центральній Європі локаційний рух не мав характеру одноразової акції. Він був багатоетапним процесом розвитку міської мережі і зводився до перетворення осередків, які виконували або призначені були виконувати функції міст, в правовому відношенні в автономні поселення. На жаль, лише деякі фази цього процесу відбиті у джерелах. Чимало непорозумінь і помилок, притаманних давнішній історіографії, спричинені пов'язуванням всіх його елементів з наданням локаційного привілею. А. Гейштор слушно зауважив: в початковому періоді локаційного руху у більшості держав обходилися без такого документа [9, с. 114]. Навіть пізніше зміст привілею охоплював тільки частину питань, пов'язаних з локаційним процесом. Локаційний документ найчастіше був контрактом фундатора міста з його організатором (локатором, осадним), тому у ньому докладно викладалися обов'язки останнього щодо локації, його права в місті і форми рекомпенсації за вкладені ним в локаційний процес кошти.

Першу фазу локації кожного міста становило надання створюваному або реорганізованому поселенню правової автономії, тісно сплетеної з імунітетом. У другій фазі відбулася просторова локація: скупчення міської забудови на невеликій території, правове виділення з сільського оточення і підпорядкування міському праву. Між цими фазами пролягав певний проміжок часу. Правова локація (незалежно від того, була чи не була вона оперта на локаційний привілей) являла собою одноразовий захід, окреслений дуже часто з докладністю до дня; щодо просторової локації, то це тривалий і складний процес. Співвідношення між цими фазами різні. Є приклади локації міст, коли локаційний привілей започаткував цей процес, в інших випадках привілей надавався в ході створення міста, ще в інших він означав кінець організаційних перетворень. Очевидно, сказане стосувалося новостворюваних міських осередків, що найчастіше поставали, як подавалося у документах, «на сирому корінні» („*in studa radice*“).

Переломне значення локації в історії міст Центральної Європи пов'язане з трьома моментами: 1) з появою людської су-

купності, яка спільно виступала перед власником міста; 2, з економічною реформою, що полягала в підтриманні міщанських ініціатив, і товарно-грошовими відносинами; 3) з просторовими змінами, котрі надавали місту характерного вигляду і цим зовні відрізняли його від села [6, с. 45; 17, с. 259; 45, с. 297—368].

Після періоду експериментів, який завершився близько середини XIII ст. [52, с. 235], застосовувані взірці були поліпшені і пізніше еволюціонували. Їхня регіональна неоднomanітність зумовлювалася географічними й соціальними чинниками, а також напрямками і ступенем економічних змін. Останні відкривали нові можливості діяльності для багатьох суспільних груп. Тому говорять про регіони міст надморських [43], гірничих [38, с. 189—215; 49, с. 387—396], навіть аграрних, передусім малих, «аграризація» яких, до речі, нині вже не трактується як показник недостатнього розвитку [1, с. 194].

Головне значення для еволюції міської мережі у Центральній Європі мала торгівля. Вона була провідним чинником у виникненні міст [6, с. 46—47; 58, с. 55], уможливлювала ієрархізацію їх у функціонуванні економічної системи. Ця система вже в локаційну добу полягала у своєрідних проявах різних ступенів обміну і виробництва. Протягом наступних періодів вона розвинулась та інтенсифікувалася. Склалися й розширилися адміністративно-політичні функції міських осередків. Щодо культури і різних послуг, вони широко задовольняли потреби як міського, так і сільського населення.

У локаційній перебудові міст були зацікавлені всі, хто брав у ній участь. Звідси випливає необхідність створення економічних стимулів, які мали на меті заохочення колоністів до діяльності на новому місті і на інших умовах (зокрема, звільнення від чиншів і митних оплат). Зацікавленість локаторів (осадчих), які найчастіше після збудування міста ставали його управителями (дідичними війтами, солтисами, ріхтаржами), пояснювалася їхніми сподіваннями одержувати гарантовані прибутки. Нарешті, фундатори міст з числа монархів (королів і князів), світських і духовних феодалів виявляли інтерес до локацій, оскільки прагнули збільшити свої доходи, що їх могли забезпечити добре функціонуючі міські осередки [29, с. 556—562; 36, с. 571 й ін.].

Прибутки на користь фундаторів складали чинші з землі, оплати від ремесла, промислів і торговельної діяльності. Доходи, які діставали західноєвропейські королі, князі й феодалі, підтримуючи торгівлю та самодіяльне виробництво, спонукували центральноєвропейських монархів і феодалів прискорювати розвиток міст у власних землях і володіннях. Визнаючи за міщанами численні привілеї і допомагаючи їм фінансово у нелегкій урбаністичній перебудові, вони сподівалися прискорити розвиток господарства [54, с. 449—469; 55, с. 134 і далі; 52, с. 233]. Це була свідомо політика, і недаремно в історіографії закріпилося судження про прихильність правителів до міст: в Угорщині — Андрія II й Сигізмунда Люксембурзького, у Чехії — Пржемыс-

ла Отакара II і Карла Люксембурзького, в Польщі — Генріка Бородатого, Болеслава Соромливого й Казіміра III Великого.

І, нарешті, феномен пересування головної локаційної хвилі зі заходу на схід. Ця проблема історіографією зачіпалася [13, с. 151; 26, с. 51; 51, с. 126; 55, с. 134 і далі; 58, с. 64], однак чекає на поглиблене дослідження. Йдеться як про початки локаційного руху в окремих регіонах Центральної Європи, так і про закінчення розбудови міської мережі загалом, бо окремі міста з'являлися і пізніше.

Ознайомлення з відомими у літературі датами локації дає змогу показати початок і закінчення зазначеного руху на просторі між Лабою й Одрою, передусім в Мекленбургії і Бранденбургії [13; 39; 52, с. 104—126]. Перебудова міст тут завершилася десь у середині XIII ст. У XIII ст. локаційний рух охопив дві наймогутніші тоді у Центральній Європі монархії — Чеське та Угорське королівства. Не випадково В. Лоренц і О. Нови цей час в історії Чеської держави назвали «епохою бурхливих змін». Тільки в третій чверті XIII ст. у Чехії і Моравії постало 41 місто [31, с. 273—274]. Згадані дослідники, а також Д. Лібал і Й. Кейрж [18; 30] стверджують, що наприкінці XIV ст. Чеська держава була вкрита густою мережею міст. Щодо Угорщини, то інтенсивність локації на території цієї держави значно посилилася після татарської навали 1241 р. Йдеться як про Семиграддя, Словаччину, так і власне Угорщину. Темпи локаційної акції у цих районах різні. Згідно з дослідженнями А. Кубіньї [23, с. 171—175; 25, с. 562 і далі], П. Нідермайера [40, с. 27 і далі], О. Галаґи і Р. Марсіні [10, с. 95—115; 11; 36, с. 571—579; 50], цей процес в Угорській державі у XIII ст. не завершився. У XIV ст. тут перемогли товарно-грошові відносини. Наслідком цього стала підтримувана Анжуйською династією, яка тоді правила в Угорщині, міська перебудова. Вона завершилася, як і в Чеському королівстві, на зламі XIV і XV ст. [36, с. 575].

Поморські міста переживали локаційний рух дещо пізніше, ніж міста Бранденбургії та Мекленбургії. За висновками, яких дійшов Я. Піскорський, найбільше напруження у перебудові міст Щецинського князівства припадає на період 1243—1268 рр. У XIII ст. локація міських поселень посилилася і в інших поморських князівствах [32; 41, с. 84—86; 52, с. 149—153].

У центральних районах південного узбережжя Балтійського моря (на Гданському помор'ї, в землі Хелмінській і землях пруських) урбанізація нового типу була наслідком дій Тевтонського ордену [52, с. 154—156]. Локаційний рух на цій території досліджувався у польській та німецькій літературі. Початок цього руху тут відбито в привілеях Хелмна і Торуні 1233 р. [59, с. 14 і далі]. Процес значно посилювався у XIV ст. і тривав до 1410 р. Пізніше, як показав М. Біскуп, локаційна акція помітно слабне [5, с. 402—409]. Після 1525 р. вона на деякий час поживилася в Пруському князівстві у зв'язку з колонізацією великих пуш в Мазурах і нижній Пруссії — біля кордонів із

Польською державою і Великим князівством Литовським [5, с. 410].

У Польській державі локаційний рух проходив неоднозначно. На думку Г. Самсоновича [6, с. 80—82], його інтенсивність на польських землях залежала від таких чинників: 1) активність держави і можливості монархії; 2) економічні умови, зокрема вигідна кон'юнктура, яка призводила до інвестицій з боку правителів, вищого духовництва і світських можновладців з метою збільшення прибутків; 3) ступінь насиченості країни містами, які виникли внаслідок успішної локації [46, с. 315; 53, с. 389].

У зв'язку з функціонуванням досить густої мережі міст дальші локації були приречені на невдачу, оскільки не потрібні були для нормальної діяльності існуючих міст.

На землях Шльонська локаційний рух розпочався від локації Злоторії у 1211 р. [37, с. 353]. Майже на 40 років Шльонськ у цьому відношенні випереджував інші польські землі [44, с. 345]. До кінця XIII ст. тут зафіксовано 128 локацій, зокрема 101 — у маєтках князів. Для порівняння: у Великопольщі тоді ж було 38 локацій, Малопольщі — 42, у Серадзькій і Ленчицькій землях — 19, в Куявії і в Добжинській землі — дев'ять, в Мазовії — тільки чотири [6, с. 84]. Щодо темпів локації польські землі у XIII ст. поділялися на дві зони. До кінця першої чверті XIV ст. у західній частині Малопольщі і Великопольщі мали місце локаційні тенденції, наближені до тих, які виявлялися на шльонських землях. Інші польські землі у цьому відношенні відставали.

Після відновлення Владиславом Локотком польської державності і включення Шльонська до складу Чеського королівства локаційний рух розгорнувся у всіх землях Польського королівства. Передувала Малопольща: тут у XIV ст. зауважено 97 локацій, тоді як у Великопольщі — 55, у Серадзькій і Ленчицькій землях — 26, в Куявії і Добжинській землі — 15, в Мазовії — 36 [6, с. 84; 20]. У XV ст. поземельна динаміка чисельності міських локацій була такою: Великопольща — 56 [6, с. 84], Малопольща — 50 (зокрема шість — у Краківському воєводстві [20]), Куявія і Добжинська земля — 12, Серадзька і Ленчицька землі — 29, Мазовія — 43 [6, с. 84]. Польські історики згодні в тому, що на кінець XV ст. центральні й західні землі Польської держави були оптимально насичені міськими осередками [29, с. 563—564]. За нашими підрахунками, тут функціонувало в той час 556 міст.

На землях Галицької Русі локаційний рух за новою моделлю розпочався лише після включення їх Казіміром III до складу Польського королівства. До кінця XIV ст. тут проведено 37 локацій, в XV ст. — 73 [14, с. 72, табл. 1], причому порівняно інтенсивніше цей процес відбувався у західній частині Галицької Русі (від 1432 р. — Руського воєводства) — в Сяницькій і Перемишльській землях, де він, до речі, завершився наприкінці XV ст.

У XVI ст. було небагато локацій в Королівській Пруссії, Великопольщі, Куявії, Добжинській землі і у воеводствах Серадзькому, Ленчицькому, Равському, Плоцькому, Краківському, у Сявницькій і Перемншльській землях (ми налічили їх 55). Натомість значно збільшилася кількість міст у воеводствах Мазовецькому, Люблінському, Сандомирському, Белзькому і в Холмській землі (разом 129). Від початку XVI ст., як показав М. Горн [15, с. 31—32], локаційний рух динамічно проходив у Галицькій і Львівській землях Руського воеводства: якщо у XV ст. тут було 47 локацій, то в XVI ст. — 107. Виникнення міст викликане передусім потребами захисту від частих татарських турецьких і молдавських наїздів [15, с. 32]. У XVI ст. локаційна акція посилилася в Подільському воеводстві (зауважено 47 локацій), на Підляшші (15 локацій) [3, с. 423], у Великому князівстві Литовському [2, с. 47—108; 3, с. 414—422].

На закінчення підкреслимо важливість поширення нової організаційної моделі міст для прискорення соціально-економічного розвитку Центральної Європи. На еволюцію міських поселень впливали регіональні умови, тому помітні значні відмінності. Останні разом з феноменом пересування з плином часу локаційної хвилі зі заходу на схід і південний схід зумовлювали специфіку урбанізації Центральної Європи у XII—XVI ст.

1. Ястребицкая А. Л. О специфике средневековой европейской урбанизации. Малые города // Древности славян и Руси. М., 1988. 2. *Alexandrowicz S.* Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. // *Acta Baltico-Slavica*. Białystok, 1970. T. 7. 3. *Alexandrowicz S.* Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle ówczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (далі — КНKM). Warszawa, 1980. T. 28. 4. *Aubin H.* Die Wirtschaft im Mittelalter // *Geschichte Schlesiens*. Breslau, 1938. T. 1. 5. *Bishop M.* Rozwój sieci miast pruskie do drugiej połowy XVII wieku // КНKM. 1980. T. 28. 6. *Bogucki M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław, 1986. 7. *Buczek K.* Sprawa lokacji miasta Płocka // *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1967. T. 74. 8. *Fügedi E.* Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland // *Die deutsche Ost siedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen*. Sigmaringen, 1975. T. 18. 9. *Gieysztor A.* Les chartes de franchises urbaines et rurales en Pologne au XIIIe et XIVe siècle // *Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle*. Bruxelles, 1968. 10. *Halaga O. R.* Mestotvorný proces a stredná Európa // *Sborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského*. Bratislava, 1964. T. 15. 11. *Halaga O. R.* Prélomové roky 1270—1280 vo vývine miest v Európe a na Slovensku // *Historické Studie*. Bratislava, 1974. T. 19. 12. *Hensel W.* Archeologia o początkach miast słowiańskich. Wrocław, 1963. 13. *Hoffmann K.* Die Stadtgründungen Mecklenburg — Schwerin in der Kolonisationszeit vom 12 bis zum 14 Jahrhundert // *Jahrbücher des Vereines für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. Schwerin, 1930. T. 94. 14. *Horn M.* Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV wieku // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. Poznań, 1974. T. 35. 15. *Horn M.* Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501—1648 // *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu*. Opole, 1975. Historia. T. 13. 16. *Kaczmarczyk Z.* Poształki miast polskich. Zagadnienia prawne // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. Poznań, 1961. T. 13. 17. *Kaczmarczyk Z.* Początki prawa miejskiego na Słowiańszczyźnie // *Europa — Słowiańszczyzna — Polska*. Studia ku czci prof. K. Tymienieckiego. Poznań, 1970. 18. *Keř J.* Die Anfänge der Stadtverfassung und des Stadtrechts in den Böhmischem Ländern // *Die deutsche Ost siedlung des Mittelalters... Vorträge und Forschungen*. Sigmaringen, 1975. T. 18.

19. *Kejř J. K privilegiu knížete Soběslava II pro pražské Námce*//Pravně-historické Studie. Praha, 1968. T. 14. 20. *Kiryk F. Rozwój urbanizacji Małopolski w XIII—XVI wieku*. Kraków, 1974. 21. *Koebner R. Locatio*. Zur Begriffssprache und Geschichte der deutschen Kolonisation//Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens. Breslau, 1929. T. 36. 22. *Kötzschke R., Ebert W.* Geschichte der ostdeutschen Kolonisation. Leipzig, 1937. 23. *Kubinyi A.* L'histiographie hongroise moderne des villes//Acta Historica. Budapest, 1961. T. 8. Z. 1—2. 24. *Kubinyi A.* Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil der Königreichs Ungarn 1200—1541//Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters... Vorträge und Forschungen. Siegmaringen, 1975. T. 18. 25. *Kuhn W.* Die deutsche Ostsiedlung vom Mittelalter bis zum 18 Jahrhundert//Das östliche Deutschland. Würzburg, 1959. 26. *Kuhn W.* Die deutschen Stadtgründungen des 13 Jhrs im westlichen Pommern//Zeitschrift für Ostforschung (dani — ZfO). Marburg, 1974. T. 23. H. 1. 27. *Kuhn W.* Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13 Jhrs. Marburg; Lahn, 1968. 28. *Kuhn W.* Die Entstehung der deutschrechtlichen Stadt Plock//ZfO. 1964. T. 13. H. 1. 29. *Lalik T.* Funkcje miast i miasteczek w Polsce późnego średniowiecza//KHKM. 1975. T. 23. 30. *Libal D.* Rozwój miast czeskich od XI wieku do rewolucji husyckiej//Kwartalnik Architektury i Urbanistyki (dani — KAU). Warszawa, 1958. T. 3. Z. 3—4. 31. *Lorenc V., Nový O.* Przemiany funkcji i formy czeskich zabytkowych w ich rozwoju historycznym//KAU. 1958. T. 3. Z. 3—4. 32. *Lucht D.* Die Städtepolitik Herzog Barnims I von Pommern 1220—1278. Köln; Graz, 1965. 33. *Lüch K.* Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens. Plauen, 1934. 34. *Ludat H.* Vorstufen und Entstehung des Städtewesens in Osteuropa. Köln; Braunsfeld, 1955. 35. *Łowmiański H.* Początki Polski. Warszawa, 1985. T. 6. Cz. 2. 36. *Marsina R.* O kształtowaniu się powojni społeczno-gospodarczej miast średniowiecznych na Słowacji//KHKM. 1975. T. 23. 37. *Młynarska-Kaletynowa M.* Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII wieku//KHKM. 1980. T. 28. 38. *Molenda D.* Miasta górnicze Europy środkowo-wschodniej w epoce feudalnej//Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej/Red. Gięztor A., Roslanowski T. Warszawa, 1976. 39. *Müller-Mertens E.* Untersuchung zur Geschichte der brandenburgischen Städte im Mittelalter//Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gessell und sprachwissenschaftliche Reihe. Berlin, 1955. T. 5. H. 3; 1956. T. 6. H. 1. 40. *Niedermaier P.* Siebenbürgische Staedte. Forschungen zur staedtenbaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12 und 16 Jahrhundert. Bukarest, 1979. 41. *Piskorski J.* Miasta księstwa szczecińskiego do połowy XIV wieku. Warszawa, 1987. 42. *Roepell R.* Ueber die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Polnischen Reichs ostwaerts der Weichsel. Breslau, 1857. 43. *Rozenkrantz E.* Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV wieku. Gdańsk, 1962. 44. *Samsonowicz H.* Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej//KHKM. 1980. T. 28. 45. *Schlesinger W.* Städtliche Frühformen zwischen Rhein und Elbe//Studien zu den Anfängen des europäischen Stadtwesens. Lindau; Konstanz, 1958. 46. *Szczuگیel R.* rec.: F. Kiryk. Rozwój urbanizacji Małopolski XIII—XVI wieku. Woj. krakowskie (powiaty południowe). Kraków, 1985//KHKM. 1987. T. 35. 47. *Timme F.* Die Entstehung von Frankfurt an der Oder//ZfO. 1954. T. 21. 48. *Tymieniecki K.* Zagadnienie początków miast w Polsce//Przełom Historyczny (dani — PH). Warszawa, 1918. T. 21. 49. *Vozar J.* Banské mestá ako osobitný typ miest na Slovensku//Historický Casopis. Bratislava, 1973. T. 21. N 3. 50. *Vyvoj spravy miest na Slovensku*/Zostavil Marsina R. Bratislava, 1985. 51. *Wędzki A.* Kierunki rozwoju miast środkowej Europy w XII i XIII wieku//Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu/Red. Błaszczuk W. Poznań, 1977. 52. *Wędzki A.* Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII wieku. Warszawa, 1974. 53. *Wiesłowski J.* Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII—XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo//KHKM. 1980. T. 28. 54. *Wyrozumski J.* Kazimierz Wielki. Wrocław, 1982. 55. *Zientara B.* Henryk Brodaty i jego czasy. Warszawa, 1975. 56. *Zientara B.* Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji//Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Warszawa, 1976. 57. *Zientara B.* Przełom w rozwoju miast środkowo-europejskich w pierwszej połowie

XIII wieku // ПН. 1976. Т. 67. 58. *Zientara B.* Zródła i geneza „prawa niemieckiego” (ius theutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI—XII wieku // ПН. 1978. Т. 69. 59. *Zdrójkowski Z.* Zarządziejów prawa chełmińskiego. 1233—1862. Toruń, 1983.

Стаття надійшла до редколегії 12.04.89

М. Г. КРИКУН, *доц.*,
Львівський університет

ПОШИРЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У 1432—1635 рр. кількома етапами на українських землях відбулося поширення адміністративно-територіального устрою, який зародився і розвинувся в Польському королівстві. Цього питання торкнулися на початку ХХ ст. М. С. Грушевський [2; 3], М. К. Любавський [9; 11], І. І. Лапко [6; 7], С. Кутшеба [23], в міжвоєнний період — М. П. Василенко [1] та К. Малчинський [24] і нещодавно — К. Пшибось [35]. Їхні спостереження і висновки мають головним чином локально-частковий характер. Досліджень, спеціально присвячених розповсюдженню на Україні польських адміністративно-територіальних відносин, досі немає. Мета даної статті — на основі опублікованих джерел і літератури розповісти про утворення Руського, Подільського, Белзького, Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігівського воєводств та формування на їхній території відповідної системи управління. Це йтиметься у статті, натомість, про повітовий поділ воєводств, водночас з воєводським перенесенням з Польщі, бо він потребує окремого висвітлення.

Поділ на воєводства виник у Польській державі в першій чверті ХІV ст. внаслідок подолання в ній феодальної роздробленості, причому і тоді й пізніше межі кожного з польських воєводств переважно співпадали з межами того колишнього князівського уділу, на території якого воєводство складалося [19, с. 453—454; 26, с. 83—84].

Свою назву нові адміністративно-територіальні утворення дістали від воєвод — урядових осіб, успадкованих відродженою Польщею від удільних часів, коли воєвода того чи іншого князівства був намісником тамтешнього правителя. У ХІV ст. і пізніше воєвода призначався королем, як правило, із середовища можновладців тієї території, де йому доводилося виконувати покладені на нього обов'язки. Звідси значною мірою земський характер його посади. Той, хто ставав воєводою, залишався ним довічно, автоматично посідав місце в королівській раді, а після того, як остаточно склався польський сейм, — у верхній його палаті (сенаті). Воєвода вважався провідною фігурою у чинов-

ній ієрархії провінції, де урядував. Він очолював шляхетське ополчення (посполите рушення), головував на вічах (генеральних судових сесіях воеводства, куди поступали на апеляцію справи від земських судів; у XVII—XVIII ст. ці віча не практикувалися), на сеймиках, що їх він скликав для обрання шляхтою кандидатів на вакантні земські уряди, тощо [2, с. 131, 134; 3, с. 304—305; 10, с. 74—78; 19, с. 454; 33, с. 359].

З українських земель першими статус воеводства здобули Галицька Русь і західна частина Поділля (далі зватимемо цю частину Західним Поділлям). Але перед тим, як це сталося, обидві історичні області пережили перехідний період в адміністративному відношенні, оскільки, ставши коронними провінціями після їх загарбання польськими феодалами*, вони певний час управлялися на основі місцевого («руського») права «своїми» воеводами або старостами (влада кожного з воевод і старост поширювалася на частину провінції) і разом з тим генеральними старостами, кожен з яких контролював діяльність старост і воевод в межах провінції [2, с. 129, 140—146; 3, с. 306—313; 29, т. 11, с. V—X]. Інститут старости і генерального старости був занесений сюди з Польщі, а там виник на зламі XIII і XIV ст. Щодо посади воеводи у Галицькій Русі і на Західному Поділлі до перетворення їх у воеводства, то слід підкреслити, що вона була давньоруського походження.

Перетворення Галицької Русі і Західного Поділля у воеводства — відповідно Руське (з центром у Львові) і Подільське (з центром у Кам'янці-Подільському) — було здійснене значною мірою, а можливо головним чином під тиском тамтешньої шляхти: воно зумовлювалося її прагненням придбати ті ж права, якими користувалася шляхта етнічно польських земель; передбачалося зрівнятися з польською шляхтою щодо податків і військової служби, а також перенести з Польщі адміністративно-судовий устрій [23, с. 22].

Ці плани феодалів обох українських провінцій доволі чітко стали виявлятися у 20-х роках XV ст. На думку А. Прохаски, вперше про них просигналівав червінський привілей, виданий королем Владиславом II Ягайлом 1422 р. [31, с. 291]. Кожен із трьох наступних привілеїв того ж короля (брестський 1425 р., едльненський 1430 р., краківський 1433 р.) містив обіцянку (в тому пункті, який в їхніх публікаціях умовно позначено ст. 18; обіцянка в привілеях словесно майже ідентична) зрівняти в правах «всі землі Польського королівства, включаючи також землі Русі» [20, с. 396; 25, с. 191, 232, 311—312; 36, т. 1, с. 42; 23, с. 3—9]. Очевидно, йшлося про надання польського права шляхті Галицької Русі і Західного Поділля, адже їхні території були серед «всіх земель» польської корони і разом складали в її межах «Русь» [2, с. 146].

* Галицька Русь була остаточно включена до складу Польського королівства у 1387 р., приєднання ж Західного Поділля до нього відбулося кількома етапами і завершилося 1431 р.

У свій час С. Кутшеба, аналізуючи зміст ст. 18 трьох привілеїв, наголосив на тому, що під поняттям «Русь» розумілися не лише Галицька Русь, а й Західне Поділля. Вагомим аргументом на користь такого твердження він слушно вважав те, зокрема, що у ст. 18 одного з трьох уцілілих списків едльненьського привілею (всі вони походять, напевно, з другої половини XV ст.) сказано: «включаючи землі Русі і Поділля» (*terras Russie et Podolie includendo*), а не, як у двох інших списках, «включаючи землі Русі» (*terras Russie includendo*) [25, с. 232; 23, с. 5—6]. С. Кутшеба припускає, що варіант привілею, де назване Поділля, спеціально виданий для подільської шляхти дещо пізніше від інших і що цим ніби підкреслено: Поділля малося на увазі в первинному варіанті документа [23, с. 31]. Доречно зазначити, що на звороті «подільського» примірника цього документа сказано: «привілей Поділля» (*privilegium Podoliae*) [23, с. 31; 25, с. 234]. І видавець едльненьського привілею А. Левицький і С. Кутшеба тієї думки, що це дописка з XVI ст. С. Кутшеба припускає: дописку зроблено на тій підставі, що відповідний примірник привілею був власністю Подільської землі (Західного Поділля), бо саме їй цей примірник було видано [23, с. 31].

Думка, що едльненьський привілей адресований і Західному Поділля, підкреслюється й тим, що, як переконливо довів О. Галецький [38, с. 154—155, 161—162], 1430 р. у тому ж місечку Едльно, де документ виявився, подільська шляхта, подібно до шляхти Галицької Русі та етнічно польських земель, зобов'язалася на прохання короля Владислава II Ягайла після його смерті звести на польський престол одного з його синів. Докладної дати цього зобов'язання подільської, як і галицької, шляхти у виявлених дотепер джерельних матеріалах не подано. Напевно, це сталося 4 березня, коли таке ж зобов'язання дали магнати з польських земель [25, с. 234—237], тобто того самого дня, коли видано едльненьський привілей. Важко уявити, щоб подільська шляхта задовольнила тоді прохання короля, не діставши від нього обіцянок, аналогічних тим, які одержала галицька шляхта.

У липні 1434 р. король Владислав III видав привілей, за яким Галицькій Русі і Західному Поділля надане польське право. Цей документ не зберігся, відомості про його видачу і зміст подає польський хроніст XV ст. Ян Длугош. За його словами, привілей виник внаслідок неодноразових звернень панів і шляхти «Русі і Поділля» до Владислава II, де містилися прохання перевести ці землі на польське право. Владислав II мав намір задовольнити їх, але через смерть не встиг цього здійснити [20, т. 13, с. 548].

До нас дійшли ще дві згадки про королівський привілей 1434 р., щоправда, вони непрямі, оскільки не називають його. Одна з них знаходилась в матеріалах львівського земського суду 1435 р., які загинули десь у другій половині XVIII—XIX ст., а в першій половині XVIII ст. були доступні К. Несецькому. У своїй праці про герби і генеалогію шляхетських родів Польського

королівства К. Несецький помістив таку виписку з них: 1 січня 1435 р. відбулося генеральне віче панів і шляхти «Руської землі» — «після надання польського права зсмям Русі... королем Владиславом» [27, с. 260—261].

Подібна за змістом згадка про привілей 1434 р. зустрічається у запису про перше засідання галицького земського суду; це засідання відбулося 12 вересня 1435 р. — «після дарування польського права Руській землі... Владиславом» [17, с. 12, с. 1].

Здавалось би, водночас з польським правом на українських землях мало розпочатися поширення польської адміністративно-територіальної системи, оскільки обидва ці компоненти тісно взаємопов'язані. Насправді було не зовсім так, бо окремі елементи зазначеної системи розповсюдилися тут до видачі привілею 1434 р. Свідченням цього є, зокрема, найраніші відомі нам повідомлення про уряди руського і подільського воевод. Таке повідомлення про руського воеводу (воно належить Я. Длугошу) сягає 1432 р.; ним був Ян Менжик з Домброви, його Длугош називає воеводою «львівським» [20, т. 13, с. 473]. Подільський воевода вперше згадується в матеріалах краківського земського суду, датованих 2 квітня 1434 р.; йдеться про Петра Одровонжа із Спрови, йменованого тоді воеводою «кам'янецьким» [34, с. 389]*.

Не виключено, що воевода польського зразка появився на Західному Поділлі задовго до квітня 1434 р., причому ним міг бути той же Петро Одровонж: на січень 1432 р. припадає видача в Кракові Владиславом II Ягайлом Конраду Кемличу привілею на с. Студениця, розташоване «в Бакотському повіті Подільського воеводства» (in palatinatu Podolie et districtu Vasoczensi). Цей документ дійшов до нас у скороченому викладі, його було вписано 1597 р. в актову книгу кам'янецького земського суду у зв'язку з розглядом питання про маєткову спадщину, що лишилась по нащадках К. Кемлича [16, арк. 417—417зв.]. Дотепер на нього звернув увагу лише Н. В. Молчановський (ще 1885 р.) [14, с. 386].

Наявність воеводства (palatinatus) як адміністративно-територіальної одиниці передбачала й наявність воеводи (palatinus). Можна, однак, припустити: в оригіналі згаданого привілею 1432 р. стояло не „palatinatus“, а „terra“ (земля): після запровадження польського уряду воеводи на Західному Поділлі, як, до речі, і в Галицькій Русі, довгий час термін «воеводство» (вірніше „palatinatus“, оскільки офіційна документація у Польському королівстві велася латинською мовою) майже не вживався у джерелах, а отже, і в документації, що виходила з канцелярії польських правителів. А саме там виготовлено привілей К. Кемличу. У джерелах тоді вживався термін «земля». Так, в матеріалах XV ст. Західне Поділля, наскільки нам відомо, впер-

* У пізніших джерелах означення «львівський» і «кам'янецький» щодо цих воевод, як правило, не трапляються. Воеводи звичайно йменуються «руськими», «подільськими».

ше (якщо не брати до уваги зазначеного привілею) «воеводством» назване тільки 1450 р. [30, с. 80]. У другій половині XV ст. про нього зустрічаються згадки лише як про «землю». Джерела XVI ст. характеризують Західне Поділля переважно поняттям «земля» (однак чим далі, тим частіше — поняттям «воеводство»). Наприкінці XVI ст. термін «воеводство» помітно витіснив перший термін. Цілком імовірно, що під впливом поширеності, звичності назви «воеводство» 1597 р. при викладі змісту привілею К. Кемличу її могли подати замість назви «земля», якщо вона в привілеї стояла.

Грунтуючись на відомостях, що засвідчують перенесення з Польщі на українські землі окремих земських посад, зокрема посади воеводи (на інших зупинимося дещо нижче), до привілею 1434 р., С. Кутшеба дійшов правильного, на наш погляд, висновку: у цьому документі не йшлося про запровадження польського адміністративного устрою. До речі, подібного висновку він дійшов і щодо попередніх трьох привілеїв, оскільки, на його думку, зміст ст. 18 відбитий в привілею 1434 р. [23, с. 28—29]. Він же зауважив і, напевно, слушно, що проникнення коронних урядів у Галицьку Русь і на Західне Поділля розпочалося десь після видачі едльєньського привілею [23, с. 23].

Незважаючи на те, що ряд польських земських посад на українських землях був відомий перед привілеєм 1434 р., поширення тут з цього року нового для них права сприяло, як справедливо зазначив К. Пшибось, складанню «повної урядової ієрархії» [35, с. 11]. Можна, таким чином, твердити про вплив введення польського права на розвиток у Галицькій Русі і на Західному Поділлі нової адміністративної системи. Водночас простежується зворотний вплив: виникнення польських земських урядів до привілею 1434 р. (безперечно, з дозволу короля) — свого роду підготовка ґрунту для переходу обох історичних областей на польське право.

Наявність руського і подільського воевод до видачі привілеїв 1434 р. означає, що Галицька Русь і Західне Поділля отримали статус воеводств до зрівняння в правах їхньої шляхти з шляхтою етнічно польських земель.

Обидва акти — перетворення українських областей у воеводства і поширення на них польського права — знаменували завершення включення цих територій в коло коронних володінь, трансформацію їх у звичайні провінції Польського королівства [3, с. 222; 35, с. 8]. Вони були виявом дальшого наступу польських феодалів на українські землі, їхнього прагнення увічнити тут своє панування.

Повертаючись до появи на цих землях польських урядів, слід наголосити на уряді каштеляна, зваживши на його порівняно значну вагомість в адміністративній системі Польського королівства. Каштелянський уряд добре відомий у Польщі здавна: у XII—XIII ст. каштелянів бачимо тут в кожному князівстві; тоді вони управляли округами і виконували судові функції. Після подолання феодальної роздробленості і запровадження по-

сади старости відбувається перетворення каштелянів з осіб князівських (двірських) у земські і значне обмеження їхніх прерогатив. Врешті, вони майже втратили політичну і судову владу, зберегли за собою лише військові повноваження: виступали як помічники воевод — відповідали за збір послполитого рушення на звіденій їм території. Незважаючи на це, в шляхетському середовищі каштелянський уряд вважався вельми почесним, за престижністю — другим після воеводського. Як і воеводи, каштеляни призначалися королем довічно, входили в королівську раду, а потім — в сеймовий сенат. Поруч з воеводами (та іншими високопоставленими чинами), вони у раді і сенаті мали змогу якось впливати на розв'язання питань внутрішньої і зовнішньої політики Польської держави. Недаремно каштелянами прагнули стати (і звичайно ставали) можновладці (магнати) [2, с. 130—131, 134—135; 3, с. 306; 19, с. 455].

Кожна із чотирьох земель, на які спочатку поділялося Руське воеводство, мала по одному каштеляну. Першими каштелянами у цих землях були (у дужках подаємо найраніші відомі нам згадки про них): у Львівській — Грицько Кердейович із Помор'ян (de Comory) (27 липня 1434 р.) [21, с. 172], у Галицькій — Михайло Мусило (Мужило?) з Бучача (27 лютого 1434 р.) [18, с. 99], у Перемишльській — Миколай Кміта з Бохурча (de Bochurcz) (2 травня 1433 р.) [17, т. 11, с. 77], у Сяницькій — Петро Смолицький (7 листопада 1433 р.) [там же, с. 82]. Пізніше до складу Руського воеводства ввійшла і Холмська земля; першим її каштеляном став Миколай Хжонстовський (1470 р.) [27, с. 308]. Подільське воеводство за площею було в кілька разів меншим від Руського і, мабуть, тому на землі не ділилося. Не дивно, що тут завжди, поки воно існувало, був один каштелян, який іменувався «кам'янецьким». Першим кам'янецьким каштеляном став, напевно, Доброслав із Кольна (31 грудня 1435 р.) [36, т. 1, с. 57; 27, с. 263].

Сказане про перші відомі нам згадки щодо воевод і каштелянів, призначених польськими королями для Галицької землі і Західного Поділля, дає підставу не погодитися з М. С. Грушевським та І. А. Лінницьком, які вважали, що до 1435 р., тобто до поширення на ці землі польського права, в них не існували сенаторські уряди [2, с. 136, 142, 145, 147; 8, с. 11].

Зрівняння в правах галицько-подільської шляхти з шляхтою етнічно польських земель означало надання першій можливостей займати ряд інших земських посад, перетворення старостинських судів у градські, утворення земських судів, введення до судоустрою польських правових норм.

Щодо земських посад, то їх довічно посідали призначувані королем особи, переважно з числа кандидатур, запропонованих сеймиками. Ці посади розташовувалися в певній ієрархічній послідовності, остаточно впорядкованій на варшавському сеймі 1611 р. [36, т. 3, с. 16]. Їх можна поділити на діючі і титулярні. До діючих належали (по низхідній після воеводи і каштеляна): підкоморій, градський староста, хорунжий, земські суддя і під-

судок, війський, земський писар; до титулярних — стольник, підчаший, підстолій, чесник, ловчий, мечник.

Про наявність цих урядів в українських землях джерела інформують різно: досить обширно щодо Руського воєводства [21; 24; 35] і дуже скупо щодо Подільського [див., наприклад: 17, т. 2—19].

Важливим елементом правових змін у цих воєводствах після видання привілею 1434 р. була поява у них польського типу судочинства. Існуюча тут раніше система судочинства характеризувалася наявністю старостинського суду, що розглядав кримінальні і цивільні справи. Хоч загалом цей суд діяв в інтересах місцевої шляхти, проте не в усьому він її задовольняв, оскільки, з її точки зору, був автократичним, не завжди враховував її зростаючі станово-політичні амбіції. У Руському і Подільському воєводствах утворилися незалежні від старост виборні шляхетські земські суди, в першому з них — по одному в центральних містах земель (Львові, Галичі, Перемишлі, Сяноку, згодом і в Холмі), у другому — один (в Кам'янці-Подільському). Земські суди розглядали переважно справи цивільно-поземельні і різного роду майнові [2, с. 135; 3, с. 313].

Запровадження польського права з усіма його установчорядковими атрибутами різко позначилося на адміністративній долі старост. В обох новостворених українських воєводствах зберігались встановлені до 1434 р. посади генеральних старост (у Руському воєводстві це був староста руський, або «львівський», в Подільському — «подільський», з місцем функціонування в Кам'янці-Подільському). Але після 1434 р. їхнє політичне значення зменшилося, зрештою вони перетворилися у городових (городських) старост, по суті позбавлених функцій королівських намісників. Адміністративна влада городського старости обмежувалася кордонами державного маєтку (староста), яким він довічно, а нерідко фактично і спадково, володів як своїм власним. Цей староста очолював «свій», городський суд, утворений на базі старостинського суду; члени його ним і призначалися. Городські суди певний період розглядали переважно кримінальні справи, але з плином часу до них перейшла частина справ, формально підсудних земським судам.

На українські землі був із Польщі перенесений інститут шляхетських сеймиків, які скликалися для розгляду різних питань, що хвилювали феодалів воєводства. За влучним зауваженням М. С. Грушевського, сеймики стали однією з форм шляхетської автономії і важливою ланкою у системі нововведень, пов'язаних із поширенням польського права [3, с. 320].

У 1462 р. воєводством у складі Польського королівства стає Белзька земля (назва походить від її політичного центру — м. Белза). До того вона перебувала у васальній залежності від Мазовії. За свідченням Я. Длугоша, який був тому сучасником, Белзька земля відійшла до польської корони після смерті Владислава — останнього по прямій чоловічій лінії у династії мазовецько-плоцьких князів [20, т. 14, с. 340].

О. Галецькому вдалося натрапити на скорочений виклад одного документа, датованого 20 березня 1462 р. У ньому йдеться про те, що польський король Казімір IV, після того, як довідався про смерть згаданого князя Владислава, направив у Белзьку землю руського («львівського») воєводу і генерального старосту Анджея Одровонжа (він сполучав ці дві посади) із завданням схилити тамтешню шляхту піддатися йому. За це король обіцяв зберегти всі її права і «вольності» [38, с. 159]. Зміст даного документа доповнюється повідомленням Я. Длугоша про те, що белзька шляхта, на заклик А. Одровонжа та люблінського підкоморія і холмського старости Я. Куропатви, вислала до Казіміра IV делегацію з чотирьох чоловік, яка від її імені присягнула йому на вірність і віддала Белзьку землю у повне володіння — на тій підставі, що мазовецько-плоцькі князі володіли нею не як власністю (*non succesione*), а отримали її раніше від польського короля Владислава II Ягайла в дар (*donatione*) [20, т. 14, с. 340]. Інкорпораційний акт-привілей зафіксував приєднання Белзької землі до польської корони. Він виданий від імені Казіміра IV 20 квітня 1462 р. у Бресті [36, т. 1, с. 91—92]. Король зобов'язувався зберігати територіальну цілість землі, всі права і привілей місцевої шляхти.

Ні Я. Длугош, ні інкорпораційний акт не згадують про перетворення Белзької землі на воєводство. Це й не повинно дивувати. Справа в тому, що у цій землі від якогось часу до 1462 р. на основі норм польського права виробилася відповідна система адміністративно-територіального устрою, поширена і в Польському королівстві. Її складовою частиною, як вище зазначалося, були, зокрема, уряди воєводи і каштеляна. Перші представники цих урядів щодо Белзької землі названі серед тих, хто з боку Польщі підписав 1436 р. її мир з Тевтонським орденом. Ними були: Павел з Радзімова (воєвода) і Миколай Малджик із Старогрода (каштелян) [36, т. 1, с. 57].

К. Ліске і О. Петруський схильні вважати белзьких воєвод до 1462 р. за характером їх діяльності не польськими, а «руськими» (*na modłę ruską*) [29, т. 14, с. X]. З цим твердженням обох авторів не можна погодитися. Вони, до речі, суперечать самі собі, бо визнають, що після відходу Белзької землі під правління мазовецьких князів вона мала адміністративну структуру («організацію») «таку ж, як Мазовія, тобто майже таку, як Польське королівство».

Серед тих, хто був белзьким воєводою до 1462 р. після Павла з Радзімова, з джерел нам відомі лише Павел з Тарношина (згадується у 1445—1448 рр.) [17, т. 14, с. 200, т. 19, с. 326—327] і Ян Кмачола з Неборова (1452 р.) [27, с. 190]. З тих, хто займав посаду белзького каштеляна до 1462 р. після Миколая Малджика, ми знаємо тільки Рамша Олещицького (1453 р.) [17, т. 14, с. 378].

Найраніша znana відомість про белзького воєводу після інкорпорації 1462 р. припадає на 1466 р. Ним був Ян Малджик [27, с. 190]. Він, до речі, як сказано в «Польських анналах»

Я. Длугоша, що йменує його Яном Малджиком з Ходиванчів (de Chodiwancze), входив у згадану вище чотиричленну белзьку делегацію до Казіміра IV. Я. Длугош, щоправда, його ніяк не титулує [20, т. 14, с. 340]. Не виключено, що Ян Малджик на 1462 р. був також белзьким воеводою. Хто був белзьким каштеляном на 1462 р. і в найближчий по ньому час, нам невідомо.

Отже, Белзька земля задовго до 1462 р. була воеводством. То ж не було потреби після приєднання її до Польського королівства надавати їй статус воеводства. Поширення в історичній літературі твердження, що Белзька земля стала воеводством після її інкорпорації 1462 р., є безпідставним. Наголосимо ще раз на тому, що 1462 р. вона стала воеводством саме у складі Польського королівства.

Виникає питання: чому до 1462 р. Белзька земля у джерелах ні разу не йменується воеводством? На це відповідь одна — території, які в Польщі і на Україні мали статус воеводств, надзвичайно рідко у XIV—XV ст. воеводствами називалися. Майже завжди кожна з них у тогочасних джерелах виступає як «земля».

У 1471 р. статус воеводства дістала Київська земля, яка до того (від 1362 р.) була уділом Великого князівства Литовського. Воеводством Київське князівство стало після смерті останнього тамтешнього удільного князя Семена Олельковича. Першим київським воеводою був Мартин Гантольдович, призначений на цю посаду великим князем литовським (господарем) [27, с. 16; 37, с. 19]. Документ (привілей), що розповідає про це (якщо він був), не зберігся.

З 1471 р. до 1569 р. Київське воеводство було адміністративно-територіальною одиницею Литовської держави, своїми кордонами співпадаючи з кордонами колишньої Київської землі — князівства. До національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. управлінським центром воеводства був Київ, після ж відходу Києва до Росії центр перемістився у Житомир, де й залишався до кінця XVIII ст.

У тому вигляді, в якому його було занесено в Київську землю, воеводський устрій існував у Литовській державі від 1413 р. 2 жовтня 1413 р. на городлівському сеймі польський король і «найвищий» князь литовський Владислав Ягайло та великий князь литовський Вітовт, поряд з тим, що визначили характер об'єднання Великого князівства з Польською короною, надали ряд привілеїв «панам і боярам» Литовської держави. Один з цих привілеїв містив обіцянку ввести воеводську посаду у Вільні і Троках і там, де буде необхідно, подібну до воеводської посади, яка практикувалася в Польському королівстві [18, с. 66—67]. У тому ж 1413 р. створені перші у Великому князівстві Литовському воеводства — Віленське і Троцьке [10, с. 67, 78—79; 37, с. 55, 71].

Незважаючи на те, що уряд воеводи Литвою був запозичений з Польщі, до середини 60-х років XVI ст. функціонально ототожнювати воевод литовських з польськими не слід, оскільки

до того часу компетенції перших значно перевищували компетенції других. На прикладі діяльності київських воєвод, висвітленої П. Г. Клепатським, видно, що до середини 60-х років XVI ст. литовським воєводам належала чимала адміністративна, військова, судова і господарсько-фінансова влада. На територіях, якими вони управляли, їм так чи інакше були підпорядковані всі урядові особи. Значно ширшими, ніж у польських воєвод, були їхні військові прерогативи, тому що вони керували пляхетським ополченням, польовою армією, були комендантами центральних укріплень. Господарсько-фінансова діяльність литовських воєвод виявляла себе у різних формах: на них покладався турбота про управління та експлуатацію великокнязівських маєтків і мит, завідування місцевим великокнязівським скарбом, звідки воєвода черпав потрібні йому кошти для адміністративно-господарських видатків. Зваживши на те, що Київська земля розташована поблизу татарських орд, тамтешньому воєводі надано право мати безпосередні зносини з кримським ханом. Литовські воєводи (зрозуміло, і київські) від імені і за згодою господаря здійснювали пожалування маєтків, які йому належали, тим або іншим особам за їхню службу. Важливими були й судові повноваження литовських воєвод: останні мали право судити місцевих князів, панів, шляхту, бояр і духовенство «о грабежи безправные», їм, безумовно, були підсудні господарські селяни, а також міщани, котрі не користувалися магдебурським правом [5, с. 74—94; див. також: 3, с. 300—301; 10, с. 237].

У Волинській землі до середини 60-х років XVI ст. воєводського устрою не було. До 1452 р. тут, поки існувало удільне Волинське князівство у складі Литовської держави, вищою управительською посадою залишався князівський намісник з місцевої знаті — староста, резиденція якого знаходилася у Луцьку; разом з іншими волинськими сановниками він входив до місцевої князівської ради. Уряд луцького старости, наділеного широкими повноваженнями, зберігався і після скасування удільного ладу на Волині, яке сталося 1452 р. після смерті останнього волинського князя Свидригайла. Звичайно луцький староста ніс і обов'язки волинського маршалка — другого за важливістю місцевого уряду. Ці обов'язки зводилися до керівництва феодальним ополченням під час війни [3, с. 311; 10, с. 211; 33, с. 377]. І староста, і маршалок репрезентували Волинську землю у великокнязівській раді (доречно зауважити: у цю раду входили і київські воєводи). Луцький староста за посадовим рівнем, вважав М. С. Грушевський, більш-менш відповідав литовському воєводі [3, с. 311]. У тому, що цей староста до середини 60-х років XVI ст. був на Волині першою за значенням урядовою особою, переконаті також З. Л. Радзімінський [33, с. 377], М. К. Любавський [10, с. 211—213] і О. Галецький [22, с. 266—267].

Східне Поділля, яке теж належало Великому князівству Литовському, до середини 60-х років XVI ст. не було його окремою

адміністративною одиницею. Воно політично тісно пов'язувалося (у всякому разі в першій половині і середині XVI ст.) з Волинською землею: на Східному Поділлі в XVI ст. (до Люблінської унії) управління знаходилося в руках волинської знаті, в першу чергу луцьких старост, які були і старостами брацлавськими і вінницькими [3, с. 408; 9, Приложения, с. 135; 10, с. 262—263; 22, с. 269].

У середині 60-х років XVI ст. утворилися Волинське і Брацлавське воеводства — відповідно на територіальній основі Волинської землі і Східного Поділля. Цю подію дослідники давно пов'язали з декларованою на віленському сеймі 1565—1566 рр. реформою адміністративного устрою Великого князівства Литовського [3, с. 339; 6, с. 54—59; 9, с. 719 і далі].

М. С. Грушевський слушно вважав, що створення у середині 60-х років двох українських (як литовських і білоруських) воеводств, разом зі всіма іншими вчиненими тоді змінами, що співвідносилися із зазначеною реформою віленського сейму 1565—1566 рр., було, безсумнівно, сполучене з планом інкорпорації Великого князівства Литовського Польщею. Цей план виношувався польським королем і господарем Сигізмундом Августом [3, с. 339]. Його реалізація передбачала розв'язання кількох завдань. Як справедливо зазначив І. І. Лаппо, на середину 60-х років у Литовській державі «ясно виявилась потреба реформи суду, військового ділення, земського війська, шляхетського представництва на сеймі і, нарешті, обласної адміністрації». «Для свого здійснення, — продовжує І. І. Лаппо, — ця реформа вимагала нового обласного поділу і зміни границь компетенції старих урядів, які чинили суд і управління в областях Литовсько-Руської держави та її підрозділах» [6, с. 54].

Адміністративно-територіальні перетворення середини 60-х років були безпосередньо підготовлені рядом проведених зверху заходів. Чільне місце серед них належить зафіксованій в привілей Сигізмунда Августа, виданому в липні 1564 р. в м. Бельську, відмові урядових осіб Великого князівства Литовського від усіх прерогатив, які належали їх посадам, якщо вони «переказали и вперед переказати бы могли» розробці проекту нового литовського статуту. Крім цього, бельський привілей визнавав за всіма «обывателями» Литовської держави — «духовным и светским», «великого и малого роду» — «одно роное право», передусім «однакий и не штакний суд» [9, Приложения, с. 153—156; див. також: 6, с. 55—56]. По суті, у даному привілейі йдеться про звензичення польської політичної і судової системи, а тим самим, зокрема, про серйозну ломку адміністративного устрою, переведення його на польський лад. Віленський вальний сейм (18 листопада 1565 р.—11 березня 1566 р.) [9, с. 690] визначив шляхи проведення цієї ломки. В її основу лягла програма, викладена у матеріалах сейму, датованих 21 грудня 1565 р., а саме — в адресованих Сигізмунду Августу кількох проханнях («прозбах») ставів (тобто різних шарів світських феодалів) Литовської держави і даних на них відповідях («от-

казах») короля-господаря. Оскільки відповіді надто лаконічні, бо містять тільки обіцянки Сигізмунда Августа розібратися в представлених йому на розгляд питаннях або просто його згоду з пропозиціями станів, а прохання конкретні за змістом, то для ознайомлення з зазначеною програмою слід зупинитися на проханнях.

Стани насамперед просили про «засаженъ» повітових шляхетських судів там, де вони «ще не засажоны», і в зв'язку з цим провести «поровнанъ повестов великих» [4, с. 170, п. 23]. Сенс цього прохання полягав у прагненні станів створити за польським взірцем судові округи — територіально співрозмірні, більш-менш однакові за площею (напевно, в межах кожної землі або воеводства). Ставилось, таким чином, питання про внесення змін в існуючий територіальний устрій Литовської держави. Проведення цих змін тісно пов'язувалось із перетвореннями в місцевому управлінні, фактично спрямованими на приведення литовської організації управління у відповідність з польською адміністративною системою. Звідси «прозба» станів ввести у Великому князівстві Литовському нові уряди («дыкунитарства», «достоснства») [4, с. 173, п. 40]. Під словом «нові» тут розумілося: зовсім для князівства нові посади, відомі в Польському королівстві, і старі за назвами посади, які практикувалися в Литовській державі, але не в усіх її частинах. Увагу Сигізмунда Августа було звернено, між іншим, на необхідність збільшити кількість воевод і каштелянів (останні у Литві з'явилися, як і воеводи, 1413 р.) [18, с. 66—67].

Прохання щодо воевод і каштелянів слід розглянути з огляду на неабияке його значення для розуміння коренів адміністративно-територіальної реформи середини 60-х років XVI ст. Опріч щойно зазначеного (збільшення кількості одних і других), зміст прохання зводився ось до чого: воеводи і каштеляни потрібні для належного укомплектування господарської ради, «лепшого порадку» на повітових сеймиках, які стани спотівалися запровадити «кншалтом с Коруны Польское» [4, с. 170, 173, п. 25, 26, 40].

Те, що приховувалося за згаданим у «прозбах» про членство воевод і каштелянів у господарській раді, тільки підмітили і розкрили свого часу, незалежно один від одного, М. К. Любавський (у 1900 р.) та І. І. Лаппо (у 1901 р.). «Прагнення до помноження «предложоних станів» (останній складала урядова верхівка Великого князівства Литовського, але в адресованих Сигізмунду Августу 21 грудня 1565 р. «прозбах», які коментували М. К. Любавський та І. І. Лаппо, йдеться про їхню частину — воевод і каштелянів. — М. К.) у Великому князівстві, — писав М. К. Любавський, — за всіма міркуваннями, вказане було підготовкою цієї з Польщею. Як один з результатів цієї унії намічався спільний сенат або, в крайньому разі, спільні засідання польського і литовського сенатів. У цьому спільному сенаті повинні були дістати місце далеко не всі члени господарської ради Великого князівства, а лише ті, котрі були одна-

кового рангу з польськими сенаторами, тобто князі, біскупи, воеводи, каштеляни... Але тому що воевод і каштелянів було в Литві дуже мало порівняно з Польщею, то король і задумав збільшити їхнє число, а стани підтримали його у цьому намірі, щоб Литва якомога краще була представлена у майбутній спільній раді об'єднаних держав» [9, с. 699]. І. І. Лаппо висловився аналогічно: «Встановлення нових воеводств і каштеляній у 1566 р. було однією з частин загальної реформи князівства... з допомогою якої Литва готувалася з повною гідністю і рівністю вступити в унію з Польщею. Встановлення нових воеводств і каштеляній входило як органічна частина в цю реформу і перетворення ради Князівства, наближеної до сенату Корони, через введення в неї нових в'рядників — сенаторів, однойменних з коронними» [7, с. 625].

Сказане процитованими авторами можна доповнити тим, що допомагає зрозуміти причини, завдання і зміст реформи середини 60-х років. По-перше, 21 грудня 1565 р. на віленському сеймі «некоторые земли и поветы», тобто панні і шляхта, які їх репрезентували, просили Сигізмунда Августа, «абы спольный съем с Коруною Польською зложен был» [4, с. 173, п. 39]. По-друге, у Литовській державі напередодні реформи середини 60-х років воевод було лише сім (серед них тільки один «український» — київський), а каштелянів і того менше — два (віленський і троцький) [9, Приложения, с. 139; 37, с. 7—146]. По-третє, на віленському сеймі 1565—1566 рр. передбачалося надати воеводам і каштелянам як членам господарської ради функціональних рис, властивих воеводам і каштелянам польським. При цьому малося на увазі, що в провінціях, які воеводи і каштеляни представлятимуть у господарській раді, вони повинні бути націлені прерогативами польських воевод і каштелянів. До цього, по суті, зводиться сенс того пункту в грудневих 1565 р. «прзбах» литовських статів, де підкреслюється необхідність мати воевод і каштелянів для «лепшого порядку» на повітових сеймиках» [4, с. 170, п. 26; див. також: 9, с. 727]. Те, що на польських сеймиках головували воеводи, і, як їхні заступники і помічники, каштеляни, штовхало литовські стани, котрі прагнули запозичити коронну сеймикову систему, але відчували недостатню кількість своїх воевод і каштелянів, на те, щоб просити ввести ці уряди (представницько-адміністративні) скрізь, де в них відчувалася б потреба [9, с. 698—699].

Отже, у грудні 1565 р. на віленському сеймі фактично висловлено ідею створення нових і адміністративної реорганізації старих воеводств.

Програма адміністративно-територіальної (принагідно зауважимо, що й судової також) реформи Литовської держави, розроблена станами і позитивно зустрінута Сигізмундом Августом, напевно, на тому ж віленському сеймі і схвалена. На останнє вказує те, що програма почала реалізуватися майже відразу після завершення роботи сейму (документальних свідчень про її прийняття сеймом не збереглося).

Утворення нових та адміністративна реорганізація старих воєводств стали однією з головних (а можливо, і головною) ланок у втіленні згаданої реформи у життя. У джерелах це відбито непрямо — у господарських привілеях, які фіксували призначення тієї або іншої особи на посаду воєводи або каштеляна певної провінції.

Привілей «на воєводство Брацлавское и Веницкое» * виданий Сигізмундом Августом житомирському старості князю Роману Федоровичу Сапгушку 25 березня 1566 р. [12, с. 144—145; 13, с. 62—63; 7, с. 590; 9, с. 725; 32, с. 235—236; 37, с. 7]. У тому контексті, в якому він ужитий в даному привілеї, термін «воєводство» означає посаду воєводи. У привілеї зазначено: призначення князя Р. М. Сапгушка вчинено згідно з висловленими на віленському сеймі (йшлося про сейм 1565—1566 рр.) «прозбами панов рад наших, духовных и светских, и тех княжат, панят и всех станов рыцарства нашего земель великого князства Литовского о прымноженье лавицы рад наших». Як бачимо, призначення мотивувалося необхідністю розширити коло воєвод у господарській раді.

Привілей «на воєводство землі Волинское» виданий 12 вересня 1566 р. князю Олександровичу Чорториському [12, с. 144; 13, с. 73—74; 37, с. 90]. За змістом він дуже подібний до березневого 1566 р. «брацлавського» привілею. Становить інтерес вказівка, відсутня у такому звучанні в попередньому привілеї: князю О. Ф. Чорториському дарується «местце и владность» воєводи, тобто представництво у господарській раді та урядові повноваження у воєводстві.

Адміністративними центрами новоутворених 1566 р. українських воєводств стали: Волинського — Луцьк, Брацлавського — до 1598 р. Брацлав, а далі (до кінця XVIII ст.) — Вінниця**.

Безсумнівно, у тому ж 1566 р. посада київського воєводи стала функціонально польською. Документ, який це засвідчив, нам невідомий; не виключено, що його й не було складено. Першим київським воєводою у такій ролі став маршалок Волинської землі і староста луцький князь Костянтин Костянтинович Острозький; київський воєводський уряд він очолював від 5 грудня 1559 р. [37, с. 21].

У 1566 р. привілеями Сигізмунда Августа призначені каштеляни: у Брацлавське воєводство оверуцький староста князь Андрій Тимофійович Капуца (25 березня) [12, с. 143—144; 13, с. 70—71; 9, с. 725; 37, с. 97], у Київське — любецький державця Павло Іванович Сапега (25 березня) [9, с. 275; 37, с. 108], у Волинське — володимирський маршалок і городничий Михай-

* Ця назва на самому початку існування новоствореного на Східному Поділлі воєводства вживалася нарівні з назвою «Брацлавське воєводство». Подвійне найменування Брацлавщини (як, до речі, і її воєводи) відверкалово наявність у ній найбільших, загалом тоді рівноцінних великокнязівських міст-укріплень — Брацлава і Вінниці, центрів одолюменних староств.

** Перенесення центру Брацлавського воєводства здійснене згідно з постановою варшавського сейму 1598 р. [36, т. 2, с. 375].

ло Тишкович Козинський (12 вересня) [9, с. 725—726; 37, с. 142]. Потрібно підкреслити ще раз, що, як зазначається в привілеї князю А. Т. Капусті, каштелянство (як і воєводство) вводилося «кшталтом тым, яко ся в паньстве нашом Коруне Польской заховывает». Влада каштеляна поширювалась лише на центральний повіт; в інших повітах каштелянські повноваження виконувалися маршалками, інститут котрих у Литовській державі відомий до середини 60-х років XVI ст.; до речі, у коронних володіннях його не було [5, с. 96; 7, с. 618 - 635; 9, с. 730—731].

Крім воєвод і каштелянів, у литовських воєводствах 1566 р. з'являються польські уряди підкоморія, хорунжого, земських судді, підсудка і писаря. Про це свідчить складене десь 1566 р. «Списанье поветов великого князства Литовского и владников в них» [9, Приложения, с. 226—232].

Таким чином, можна твердити, що у середині 60-х років XVI ст. на українських землях Великого князівства Литовського встановився адміністративно-територіальний устрій, подібний тому, який раніше (і пізніше) панував у Польському королівстві.

Схвалення на віленському сеймі 1565—1566 рр. адміністративно-територіальної реформи і напрощуд швидка її реалізація, вже 1566 р., принаймні в основних її компонентах, стали можливі передусім тому, що реформа відповідала інтересам і прагненням усіх верств шляхти Литовської держави — від магнатерії до дрібних землевласників, спрямованим на набуття тогочасного суспільно-політичного значення, котре шляхетський стан відігравав в Польському королівстві. Матеріальною основою для виявів цих інтересів і прагнень було підтягування, хоч на 60-ті роки ще далеко не завершене, зсмель Великого князівства Литовського до рівня економічного розвитку Польщі, головним складником якого було фільварково-панщинне господарство.

Політичним підґрунтям для реформи середини 60-х років послужило також зближення литовської і польської держав, яке мало довготлітню історію і скріплялося династичною унією, тобто сполученням в одній особі королівського і великокнязівського титулів. Це зближення нерідко стимулювалося спільними зовнішньо-політичними цілями. Вони набули виняткового значення саме у 60-х роках — під час Лівонської війни, коли обом державам довелося разом протистояти Росії. Зближення Литви і Польщі у соціально-економічному і політичному відношеннях, необхідність зміцнення їхнього союзу в умовах затяжної війни з Росією, до того ж, існуюча у середині XVI ст. загроза розриву династичної унії з огляду на можливе припинення існування Ягеллонської династії (Сигізмунд Август у 60-х роках не мав дітей) призвели до укладення в Любліні 1569 р. міждержавної унії — до утворення двоєдиної конфедеративної Польсько-Литовської держави (Речі Посполитої).

Ще до появи документу, де йшлося про унію, тобто до 1 липня, у тому ж році відбулася інкорпорація українських земель

Великого князівства Литовського до складу Польського королівства [28, с. 243—262]. Інкorporацію проголошено шляхом видаання під час роботи Люблінського сейму двох королівських привілеїв. Один з них датований 26 травня (йшлося про Волинське і Брацлавське воєводства), а другий — 5 червня (у ньому сказано про Київське воєводство) [36, т. 2, с. 80—87]. Здійснилася давня мрія польських феодалів утвердити своє панування на українських землях, які належали до Великого князівства Литовського.

Але слід підкреслити, що ця мрія змогла втілитись у життя великою мірою тому, що ідея інкорпорації знайшла живий відгук у шляхетському стані Київського, Брацлавського і Волинського воєводств. Її здійснення означало зрівняння його в правах з шляхтою етнічно польських земель, Руського, Подільського і Белзького воєводств [28, с. 243—262].

Одним із результатів Люблінської унії була поява на приєднаних до Польського королівства українських земель титулярних урядів. Вони, зокрема, поіменовані в постанові варшавського сейму 1589 р., озаглавленій «Місця урядників Брацлавського і Волинського воєводств за звичаєм коронних земель» [36, т. 2, с. 287] (по ієрархічній низхідній: ловчий, чашник, мечник, скарбник). Цей документ зафіксував також діючі уряди, зокрема, уряд войського, який у згаданому вище «Списанье поветов великого князства Литовского и владников в них» відсутній. Зміст сеймової постанови 1589 р., напевно, може бути поширений на Київське воєводство, щодо якого подібної постанови видано не було. Потрібно мати на увазі: постанова 1589 р. переліком урядів поступається сеймовій постанові 1611 р. Чи залишилась після 1611 р. в силі постанова 1589 р., чи втратила вона свою силу 1611 р. і була замінена тодішньою постановою, — це ще потрібно встановити.

У 1635 р., за постановою варшавського сейму [36, т. 3, с. 410—411], на території Чернігово-Сіверської землі, відібраної Річчю Посполитою у Росії ще 1618 р., утворене в складі Польського королівства Чернігівське воєводство — на тих же територіально-адміністративних засадах, що існували утворені раніше українські воєводства. Цього питання торкнувся лише М. П. Василенко [1, с. 290—300], проте він обмежився докладним переказом згаданої сеймової конституції 1635 р. Напевно, першим чернігівським воєводою став Марцін Калиновський. Посаду чернігівського каштеляна, напевно, першим посів Миколай Косаковський. Обидва вони найраніше на названих посадах згадуються в постанові варшавського сейму 1638 р. [27, с. 230, 288; 36, т. 3, с. 449].

Так завершився процес формування воєводств на українських землях. Їхнє утворення воєводств стало результатом експансії і політичних впливів Польщі на Україну. Разом з тим слід мати на увазі, що воно відбувалося завдяки прагненню основної частини української шляхти здобути ті ж політичні права, котрими володіла польська шляхта.

1. *Василенко М.* Правове положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648) // Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. М., 1928. 2. *Грушевський М.* Барское староство: Исторические очерки (XV—XVIII в.). К., 1894. 3. *Грушевський М.* Історія України-Русі. Львів, 1905. Т. 5. 4. Документи Московського архіва міністерства юстиції. М., 1897. Т. 1. 5. *Клепатський П. Г.* Очерки по історії Київської землі. Одеса, 1912. Т. 1. 6. *Ланно І. И.* Велике князівство Литовське во второй половині XVI століття: Литовсько-руський повет и его сеймик. Юрьев, 1911. 7. *Ланно І. И.* Велике князівство Литовське за время от заключенія Люблінської унії до смерті Стефана Баторія (1569—1586): Опыт исследования политического и общественного строя. Слб., 1901. Т. 1. 8. *Линиченко И. А.* Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв. М., 1894. 9. *Любавський М.* Литовсько-руський сейм: Опыт по історії утворення в зв'язі з внутрішнім строем и внешнею жизнью государства. М., 1900. 10. *Любавський М.* Областное деление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута: Исторические очерки. М., 1892. 11. *Любавський М.* Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблінської унії включительно. М., 1910. 12. *Максимайко Н. А.* Сейми Литовско-Русского государства до Люблінської унії 1569 г. Харьков, 1902. 13. *Малиновський И.* Сборник материалов, относящихся к истории панов — рад Великого князівства Литовского. Томск, 1901. 14. *Молчановський Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1885. 15. *Стиридонов М. Ф.* Из истории административно-территориального деления Великого князівства Литовского во второй половині XVI века // Проблемы исторической географии России. Вып. 1: Формирование государственной территории России / Материалы Второй всесоюзной конференции по исторической географии России. Москва, 25—26 ноября 1980 г. М., 1982. 16. Центральний державний історичний архів УРСР в Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 24. 17. Akta grodzkie i ziemskie (dale — AGZ). Lwów, 1870—1906. 18. Akta unii Polski z Litwą. 1385—1791 / Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków, 1932. 19. *Bardach J.* Historia państwa i prawa Polski. T. 1: Do połowy XV wieku / Wyd. trzecie. Warszawa, 1965. 20. *Długosz J.* Opera omnia / Cura A. Przewdzicki edita. Cracoviae, 1877—1878. 21. *Fedorowicz K.* Dostojnicy i urzędnicy świeccy województwa krakowskiego w latach 1374—1506 // Archiwum Komisji Historycznej (dale — АКН). Kraków, 1898. 22. *Halecki O.* Ostatnie lata Swidrygielły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. Kraków, 1915. 23. *Kutrzeba S.* Przywilej jedneński z r. 1430 i nadanie prawa polskiego Rusi. Kraków, 1911. 24. *Małczyński K.* Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352—1783. Lwów, 1938. 25. Monumenta mediaevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T. 12: Continet codicis epistolariae saeculi decimi quinti tomum II. 1382—1445 / Colectus opera A. Lewicki. Kraków, 1891. 26. *Natanson-Leski J.* Rozwój terytorialny Polski od czasów najdawniejszych do okresu przedbudowy państwa w latach 1569—1572. Warszawa, 1964. 27. *Niesiecki K.* Herbarz Polski / Powiększany dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez J. N. Bobrowicza. Lipsk, 1839. T. 1. 28. *Pełenski J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: Ideologia i korzyści — próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny (dale — PH). Warszawa, 1974. T. 65. Zesz. 1. 29. *Pietruski O., Liske X.* Przedmowa // AGZ. Lwów, 1886, 1889. T. 11, 14. 30. *Pobóg-Górski W.* Powiat mohylowski w gubernii podolskiej. Kraków, 1903. 31. *Prochaska A.* Przywilej czerwiński z 1422 r. // PH. Warszawa, 1907. T. 4. 32. *Radziwiński Z. L.* Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgerdowicza X. Ratańskiego. Lwów, 1911. T. 2. Cz. 1: Linia Niesuchojezka. 33. *Radziwiński Z. L.* Słowo o namiestnikach rusko-litewskich i marszałkach Wołyńskiej ziemi wywołane pracą p. Józefa Wolffa „Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego”, poprzedzone i zakończone uwagami i uzupełnieniami do niej // Przegląd Polski. Kraków, 1885. Rok XX. Kwartal 1 (Ogólny zбірnik t. 77). 34. Starodawne prawa polskiego pomniki / Z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych, głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziem krakowskiej wyciągnął i wydał A. Z. Hebel. Kraków, 1870. T. 2. 35. Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (Ziemia halicka, lwowska, przemyska i sanocka): Spisy / Oprac. K. Przybos. Warszawa; Wroc-

ław; Kraków; Gdańsk; Łódź. 1987. 36. Volumina legum. Petersburg, 1859. 37. Wolff J. Senatorowie i dygnitarze wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386—1795. Kraków, 1885. 38. Z Jana Zamoyskiego inwentarza archiwum koronnego: Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku / Oprac. O. Halecki // AKH. Kraków, 1919. T. 12. Cz. 1.

Стаття надійшла до редакції 12.02.89

М. М. КРІАЛЬ, доц.,
Львівський університет

ЧЕСЬКІ ПЕДАГОГИ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Зв'язки українців, чехів і словаків своїми коренями сягають глибокої давнини. Якщо багато століть вони мали випадковий, епізодичний характер, то вже на зламі ХVІІІ—ХІХ ст. стають постійними. Цьому сприяв передусім високий рівень освіти в Чеських землях, досягнутий після введення 1774 р. загальної обов'язкової початкової освіти в Австрійській імперії [14, с. 56]. У Празькому університеті була створена кафедра чеської мови. Великий внесок у розвиток національної освіти зробили чеські будителі П. Добровський та Й. Юнгман, чії праці стали основою для відродження й розвитку чеської мови.

Чехія — одна з найбільш освічених країн — привертала увагу слов'ян, зокрема українців. Їх інтерес до розвитку освіти у Чеських землях пояснювався також тим, що в перші десятиріччя ХІХ ст. у Харкові, Києві, Одесі, Ніжині та інших містах України почали відкриватися нові середні та вищі навчальні заклади. Їхня поява вимагала кваліфікованих педагогічних кадрів. Через їх брак, а також дуже часто за бажанням правлячих кіл, на роботу у ці навчальні заклади нерідко запрошувалися іноземці, які становили значний процент серед викладацького складу. Так 1810 р. лише у Харківському університеті іноземці складали 59% загального числа викладачів [2, с. 50]. Серед них було багато вихідців з Чеських земель. Крім цього, багато чехів не мали змоги застосовувати свої знання на батьківщині і шукали роботу в інших країнах, зокрема у Росії та на Україні. Саме вони відіграли важливу роль у розвитку освіти і педагогічної думки на Україні в першій половині ХІХ ст.

Певше значення мало перебування чеських педагогів та їхня викладацька діяльність у навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси та багатьох інших міст України. Проте внаслідок виданого 1810 р. в Австрійській імперії закону про еміграцію, доступ чеським педагогам у Росію, а отже, на Україну був ускладнений [36, с. 18]. Ті, які прибули на Україну і захистили тут же дисертації, залишалися викладати в університетах та інших за-

кладах. Це були переважно викладачі філософії, музики, малювання, фехтування.

Так, одним з перших на Україну за запрошення Харківського університету прибув 1806 р. словак Білевіч, який здобув освіту у навчальних закладах Львова, Братіслави і Пешта. У цьому ж році його призначили вчителем філософії і латинської мови у Повгород-Сіверську гімназію. У Харківському університеті 1823 р. Білевіч склав іспити на атестат викладача політичних наук і був переведений викладачем цього предмету в гімназію вищих наук князя Безбородько у Ніжині [15, с. 174].

У 10–20-х роках XIX ст. у Харківському університеті викладали філософію вихідці зі Словаччини Г. Гесс де Кальве і А. Дудровіч. Г. Гесс де Кальве здобув освіту у Празькому та Павіанському університетах, у 1810 р. він прибув до Харкова, де в університеті склав іспити й захистив дисертацію на загальну філософську тему. Дисертація була написана латинською мовою і 1812 р. опублікована [1, т. 1, с. 613–616; т. 2, с. 728–729, 731].

Йому ж належить одне з перших досліджень про творчість Г. С. Сковороди [7, с. 106–131]. Г. Гесс де Кальве відомий і як музикант — педагог, теоретик, диригент. Він написав німецькою мовою підручник з теорії музики, який у перекладі російською мовою опублікований 1848 р. у двох томах у Харкові [1, т. 2, с. 724]. У цій книзі, розрахованій на студентів, подано не тільки відомості з музично-теоретичних дисциплін, а й цікаві та важливі матеріали щодо музичного життя у Росії, зразки російської й української народної пісні та зауваження до них. У передмові до книги автор писав: «Мета моєї праці полягає в тому, щоб подати любителям музики в Росії засоби до кращого розуміння цього мистецтва» [1, т. 2, с. 728]. Ця книга стала бібліографічною рідкістю і досі зберігає історико-пізнавальну цінність.

У 1829–1830 рр. А. Дудровіч обирався ректором університету. У 60-х роках XIX ст. на кафедрі фізіологічної та патологічної анатомії цього ж університету працював професор В. Лямбль. Він викладав мікроскопічну та патологічну анатомію, вів практичні заняття у терапевтичній клініці [17, с. 19–207].

В. Лямбль — автор багатьох праць з медицини, а також декількох етнографічних нарисів України. У 1871 р. Харківський університет надав йому почесного звання доктора медицини — *honoris causa* [22, т. 18, с. 273].

У 1869–1870 рр. доцентом Харківського університету був відомий чеський лінгвіст Ч. Шерцль. Він викладав курс порівняльного мовознавства, зокрема слов'янських мов [18, с. 14–15]. Виняткової уваги заслуговує його фундаментальна праця з порівняльної граматики слов'янських мов, видана в 1871–1873 рр. у Харкові у двох томах. Саме в ній Ч. Шерцль виділив українську («малоруську». — М. К.) мову як окрему, а не діалект, як тоді було прийнято вважати [18, с. 14–15].

У 1867 р. в Харків прибув Й. Тіхий — стипендіат університету і викладач класичних мов Харківської гімназії [9, с. 485].

У навчальних закладах Одеси багато років працював уродженець Праги В. Пахман. Після закінчення Празького університету 1816 р. він приїхав у Росію, де одержав посаду викладача в Одеському шляхетному інституті [16, с. 368]. Із 1818 р., після реорганізації цього інституту в Рішельєвський лицей, В. Пахман викладав спочатку музику, а згодом очолив кафедру і читав римське і міжнародне право. У курсі римського права він подавав візантійське право, підкреслюючи зв'язок історичного розвитку Русі та Візантії [20, с. 410]. Пізніше, працюючи у Харківському університеті, В. Пахман читав для студентів другого і третього років навчання самостійно розроблені курси цивільного права, судочинства і державного устрою [17, с. 17].

У навчальних закладах Києва працювало чимало викладачів-чехів. Так, у 20-х роках XIX ст. у 1-й київській гімназії з 14 викладачів-іноземців троє були чехами [10, с. 182]. У 1843 р. до Києва прибув словак Н. Босковіч, який мав атестат на право навчання у приватних пансіонах та домах [21, с. 53]. Тоді ж він одержав посаду вихователя у 1-му пансіоні при 1-й київській гімназії, а протягом 1844—1849 рр. працював там репетитором французької мови [21, с. 33].

У вересні 1853 р. на основі атестата, виданого Братиславським лицем, з іспитовим строком вихователя у 2-й пансіоні при 1-й київській гімназії прийнятий словак С. Паліш. У травні 1855 р. його звільнили з цієї посади, оскільки він не підтвердив свій документ здачею іспитів у Київському університеті [21, с. 139].

На середину XIX ст. припадає масова еміграція чехів у Росію, у тому числі на Україну. Чимало освічених чехів (І. Шимонек, Б. Єдлічка, Й. Тіхий, П. Качера та ін.) зверталися за допомогою до І. І. Срезневського з приводу їхнього влаштування на державну службу. Таку протекцію І. І. Срезневський дійсно надав викладачеві стародавніх мов Я. Шрамску [8, с. 20]. Приїжджало багато чеських педагогів-музикантів, серед них були відомі композитори і виконавці — А. Паночіні, Й. Шадек та ін. Паночіні народився 1820 р. у Богемії, освіту здобув у Пльзєнському училищі та Празькій консерваторії. У 1852 р. він закінчив Київський університет, одержав атестат вчителя німецької мови з правом викладання в початкових і середніх навчальних закладах. Після цього Паночіні призначили викладачем музики в Київський інститут шляхетних дівчат, а в червні 1854 р. — вчителем німецької мови в 1-шу київську гімназію з наданням права дійсної служби, де він і працював до своєї смерті у червні 1863 р. [21, с. 140]. Шадек багато років викладав музику у навчальних закладах України. З його іменем пов'язане введення теоретичних дисциплін у Київському музичному училищі. Слухачів в училищі почали навчати елементарній

теорії і сольфеджіо, першим викладачем яких і був Шадек [13, с. 117].

Чеські педагоги працювали також у Київському університеті. Початкові роки його функціонування тісно пов'язані з іменем історика В. Циха. У 1833 р. він захистив у Харківському університеті дисертацію «Про спосіб викладання історії». У цьому дослідженні Цих проводив ідею доцільності вивчення історії в порівняльному плані, а не за періодами — стародавній, середній і новий. У 1834 р. він очолив кафедру російської і всесвітньої історії та статистики в Київському університеті [26, оп. 1, спр. 600, арк. 5—10]. Наступного року Циха обрали деканом філософського факультету, а ще через рік — ректором університету (строком на два роки) [26, оп. 1, спр. 1157, арк. 3]. У своїх лекціях вчений використовував не тільки цікавий фактичний матеріал, а й результати найновіших досліджень. Він підкреслював, що значення освіти повинно вимірюватися її результатами у справі культурного збагачення суспільства [6, с. 90].

Із 1865 р. на кафедрі фізіології Київського університету протягом 18 років працював син відомого чеського письменника Ф. Томси — В. Томса [23, оп. 322, спр. 58, арк. 1—3]. Здобувши диплом лікаря і ступінь доктора медицини та хірургії у Празькому університеті, він займався педагогічною практикою спочатку у Празькому університеті, а згодом у Віденській медико-хірургічній академії [26, оп. 31, спр. 530, арк. 1]. У Києві В. Томса викладав на медичному факультеті фізіологію й очолював фізіологічну лабораторію, де під його керівництвом чимало вчених захистили докторські дисертації [4, с. 655].

У Київському університеті висловлював бажання працювати відомий своїми радикальними поглядами Й. Подліпський. У зв'язку з цим він просив допомоги у В. Ганки. Останній звернувся у листопаді 1844 р. з листом до міністра освіти Росії Уварова з проханням позитивно розв'язати це питання [12, с. 130]. Проте, з невідомих нам причин, прохання Й. Подліпського і В. Ганки не були задоволені.

Багато чехів працювали у сфері освіти на території Галичини, передусім у Львівському ліцеї, а згодом в університеті, який 1817 р. після десятирічного закриття, був відновлений у Львові. Серед перших його педагогів були художник і архітектор І. Хамбрез, медик Й. Беррес, філолог І. Поллак, юрист Й. Роггер та ін. [24, оп. 22, спр. 1031, арк. 1; спр. 1096, арк. 1; спр. 1208, арк. 5; спр. 1574, арк. 1]. Так, Хамбрез народився 31 липня 1758 р. в Моравії [24, оп. 22, спр. 1208, арк. 3]. Протягом 1793—1812 рр. він викладав спеціальні дисципліни з будівельної справи у навчальних закладах Чехії та Польщі. У 1812 р. І. Хамбрез прибув до Львова, де через два роки очолив у ліцеї кафедру сільського господарства і вишого будівництва [29, с. 185]. Згодом 17 років він керував кафедрою цивільного будівництва в університеті, читав курси з будівництва мостів і шляхів, з архітектури тощо. Протягом 1826—1828 рр.

під його керівництвом здійснювалася реконструкція приміщення університету [29, с. 240]. І. Хамбрез написав кілька посібників із будівельної справи, проте жодна з них не була затверджена як підручник [29, с. 240].

П. Роггер прибув у Галичину 1800 р. як комісар поліції. У Відні 1804 р. він опублікував цікаві статистичні описи цього краю («Короткий огляд західних провінцій Австрійської держави» і «Записка під час подорожі від турецького кордону через Буковину, Західну і Східну Галицію, Сілезію і Моравію до Відня»). З 1806 р. П. Роггер викладав спочатку у Львівському ліцеї, а згодом, протягом десяти років, в університеті [29, с. 251]. У ці роки він захоплювався географією і статистикою Галичини.

П. Беррес народився 1796 р. в Моравії у сім'ї лікаря. Після закінчення Празького університету він 1817 р. посів кафедру анатомії у Львівському університеті. Плідно працював над поповненням наукових фондів університету, зокрема медичного факультету, значно збагатив новими експонатами анатомічний музей. Спеціаліст у галузі мікроскопічної анатомії, П. Беррес поєднував викладацьку діяльність з практикою. У зв'язку з масовим поширенням інфекційних хвороб у Східній Галичині наприкінці 20-х років XIX ст., він виступив ініціатором створення спеціалізованої інфекційної лікарні, яка за його активною участю відкрилася у Львові 1831 р. [30, 1831, № 90, с. 487]. П. Беррес обирався почесним членом багатьох наукових товариств та академій. Останні роки свого життя він працював у Відні професором університету та директором анатомічного музею. Помер П. Беррес 1844 р. [30, 1845, № 1, с. 1].

У 1822—1825 рр. у Львівському університеті викладав класичну філологію професор І. Поллак. Він читав курси з античних мов і літератури, а також з естетики й педагогіки. Серед львівських студентів та інтелігенції він мав велику популярність блискучого оратора [29, с. 232].

У 1824—1848 рр. професором фізики у Львівському університеті був А. Кушчек. Він читав також курси з астрономії і математики, цікавився класичною філологією. Тимчасово, після смерті І. Поллака, він виконував обов'язки завідуючого кафедрою класичної філології [27, оп. 6, спр. 43, арк. 226—229].

У Львівському університеті викладав представник гегельянської школи філософії І. Гануш. Він здобув освіту у Празькому і Віденському університетах. Після нетривалої педагогічної практики у Відні І. Гануш 1837 р. прибув до Львова, де протягом десяти років очолював кафедру філософії [29, с. 225]. І. Гануш поширював гегельянські антикатолицькі погляди серед студентів, його лекціями зацікавилася поліція [27, оп. 5, спр. 3111, арк. 1—34]. І. Гануш захоплювався також українською етнографією. Йому належать, крім філософських, цікаві дослідження з лінгвістики, слов'янської міфології й археології.

Приблизно в той же час, що й І. Гануш, на юридичному факультеті працювали Ф. Туна і Я. Хлюпп. Середню і вищу

освіту Ф. Тула одержав у навчальних закладах Брно, Оломоуца і Відня. У 1839 р. він прибув до Львова, де 1841 р. стає професором цивільного права в університеті [29, с. 262]. Ф. Тулу обирали деканом факультету і ректором університету. З 1844 р. він водночас викладав у Львівській технічній академії курс торгового і фінансового права [37, с. 38]. Я. Хлопп, замінивши чеського професора А. Новака, протягом 1837—1849 рр. викладав статистику й фінансову справу, був деканом юридичного факультету Львівського університету [24, оп. 12, спр. 81, арк. 68]. Неодноразово він намагався посісти кафедру політичного права і статистики у Львівському, Віденському, Празькому й Оломоуцькому університетах. Проте завжди зустрічав відмову з боку властей Галичини і міністерства освіти Австрії [24, оп. 22, спр. 1791, арк. 1—5]. Лише 1849 р. він був призначений на посаду професора австрійського фінансового права у Празькому університеті [27, оп. 14, спр. 126, арк. 7]. Йому належить ряд праць про податкову політику Австрійської держави. У 1838—1845 рр. політичні науки на юридичному факультеті Львівського університету викладав Е. Томашек, згодом один з чиновників міністерства освіти Австрії [29, с. 255].

У середині XIX ст. у Львівському університеті працювали вихідці з Чехії та Словаччини Е. Гербст, Ф. Рульф, Е. Мор, Я. Паздера та ін. Австрійський міністр юстиції Е. Гербст у 1853—1854 рр. був ректором університету. Після 11-річного перебування у Львові він 1858 р. перейшов на роботу до Празького університету. Е. Гербст є автором багатьох праць, зокрема підручника загального австрійського цивільного права, написаного у Львові і виданого у Відні 1855 р. Лише до кінця XIX ст. цей підручник витримав вісім видань [35, т. 11, с. 148].

Після Гербста на юридичному факультеті Львівського університету викладав професор Ф. Рульф. Водночас з ним із Братислави до Львова прибув Е. Мор, який читав курс цивільного і торгового права [29, с. 313, 314].

З 1815 по 1871 рр. з невеликою перервою у Львові працював Я. Паздера. Він читав лекції в університеті, був заняття у технічній академії [27, оп. 85, спр. 1649, арк. 115—126]. Характеризуючи його як педагога, ректор академії зазначив, що «Паздера володіє великим даром популярного викладу і багато студентів його охоче слухає» [29, с. 314].

Протягом 1819—1850 рр. у Львові та інших містах Галичини перебував словацький педагог Я. Маковіцький, автор багатьох педагогічних статей у слов'янській періодиці [35, т. 16, с. 677].

Не всім чеським педагогам вдавалося влаштуватися на роботу до Львівського університету. Так, не увінчалася успіхом спроба В. Ганки у 1819 р. стати бібліотекарем університетської бібліотеки [32, с. 564]. Наприкінці 1826 р. він знову звернувся до львівських властей з проханням про почаття йому посади в Галичині, оскільки хотів «візнати цей край» [27, оп. 6, спр. 32, арк. 131—137]. Але і це прохання чеського вченого не було задоволене. Очевидно, на перешкоді стала австрійська поліція.

Вона пильно стежила за громадсько-культурними діями, які підтримували зв'язки зі вченими Росії, тим більше після повстання декабристів. Збереглися цікаві свідчення Ф. Л. Челаковського про те, що В. Ганку підозрювали у таємних зв'язках з учасниками декабристського руху і допитували в поліції [19, с. 708]. Можливо, контакти В. Ганки і не виходили за межі літературних, але показовим є вже те, що в них австрійські власті побачили небезпеку для монархічного режиму.

Безуспішно висував 1823 р. свою кандидатуру Л. Дласк на посаду викладача дипломатики, геральдики, нумізматики й археології [32, с. 564]. Подібна доля спіткала 1834 р. Ф. Л. Челаковського, який також хотів працювати у бібліотеці університету [28, с. 340].

У 1844 р. у Львові на базі реального училища відкрилася технічна академія, де працювало багато чеських вчених-інженерів і механіків (перша колонка — всього викладачів, друга — кількість вихідців з чеських земель) [27, оп. 85, спр. 1649, арк. 11—173] *.

1849/50 навч. р.	18	7
1850/51 навч. р.	19	10
1951/52 навч. р.	21	7
1854/55 навч. р.	20	5
1856/57 навч. р.	20	7
1857/58 навч. р.	16	6
1858/59 навч. р.	16	6
1859/60 навч. р.	16	5

У 1840 р. з Відня до Львова прибув І. Лемох, який раніше працював у австрійському міністерстві будівництва. У Львові він став професором математики, викладав спочатку в університеті, а потім у технічній академії. У 1854—1855 рр. Лемох був ректором університету [29, с. 228]. Він брав активну участь у відкритті Львівської технічної академії і налагодженні у ній навчального процесу. Лемох склав проект навчального плану для студентів академії, згодом з незначними змінами затверджений австрійським міністерством освіти. В академії він викладав також геометрію [27, оп. 85, спр. 1649, арк. 12]. У 1857 р. Лемох опублікував у Відні «Підручник практичної геометрії разом з доповненням елементів маркшейдерії» ** [35, т. 15, с. 839].

З 1844 р. протягом п'яти років курс хімії в академії читав доктор медицини Ф. Роггелер. У 1849 р. він призначений викладачем того ж предмету в Празькому університеті [37, с. 311]. Після від'їзту Роггелера до Праги хімію в академії викладали також чеські вчені Г. Вольф та І. Гавранек [27, оп. 85, спр. 1649, арк. 131]. Патрикінці 40—на початку 50-х років XIX ст. технічне креслення й основні будівельні справи викладали уродженці Чехії Р. Ауер, Г. Грібар і П. Бескіба — син відомого австрійського математика, професора Віденського університету П. Бес-

* Дані за 1852/53, 1853/54, 1855/56 навч. рр. відсутні.

** Маркшейдерія — галузь гірничої науки і техніки.

кіби [27, оп. 85, спр. 1649, арк. 26—28]. У 1851 р. технічна академія була відкрита у Брно. У зв'язку з тим ряд викладачів, вихідців з чеських земель, переїхали зі Львова у Брно. Серед них були перший директор Львівської технічної академії Ф. Шіндлер та Й. Бескіба [37, с. 51].

У 1853—1857 рр. лекційні курси з механіки вів Ч. Гаусманн, випускник і викладач Празької технічної школи [27, оп. 85, спр. 1649, арк. 26]. З технічною академією у Львові тісно пов'язана діяльність чеського математика, інженера і механіка Г. Пешки. Він народився 1830 р. у Празі, де закінчив університет і технічну академію. По прибуттю до Львова 1852 р. був зарахований ад'юнктом, а згодом професором технічної академії. На цій посаді він працював до 1864 р. [27, оп. 85, спр. 1649, арк. 115—219]. Пізніше його ім'я зустрічається у списках професорсько-викладацького складу вищих технічних навчальних закладів Відня і Брно. У львівський період діяльності він написав кілька наукових праць по функціонуванню парових котлів.

У 1847—1848 рр. секретарем канцелярії Львівської технічної академії був А. Ружічка, лаборантами в хімічній лабораторії працювали Я. Ржегак і Ф. Нейман, також вихідці з чеських земель [37, с. 39]. У 1856 р. Ржегак і Ружічка стали викладачами академії [27, оп. 85, спр. 1649, арк. 167].

Багато чехів працювало в інших навчальних закладах Львова. У 1817 р. зробив спробу посісти місце викладача історії Львівської гімназії А. Угле — педагог з десятирічним стажем роботи у чеських гімназіях, один з вчителів відомого чеського поста Ф. Л. Челаковського [35, т. 26, с. 92]. Проте йому була запропонована інша посада. Саме з іменем Угле тісно пов'язані вищкнення і перші роки діяльності у Львові реального училища, на базі якого 1844 р. відкрилася технічна академія. Ще у 1811 р. австрійський імператор підписав указ про відкриття у Львові середнього навчального закладу з технічним спрямуванням. Такий заклад — реальне училище — відкрився у Львові 7 листопада 1817 р., а вже 20 листопада його директором був призначений А. Угле. Він прибув до Львова і приступив до виконання обов'язків 1 квітня 1818 р. [37, с. 14]. Завдяки А. Угле новий навчальний заклад за своєю структурою і завданнями з самого початку носив загальнотехнічний, а не торгово-промисловий характер, як це передбачали австрійські власті [37, с. 14—22]. У 1825 р. А. Угле призначили директором 2-ої львівської гімназії.

А. Угле вивчав слов'янські мови, досліджував народні пісні. У 1832 р. з цих студій у „Časopise českého Muzea“ опубліковані його «Пісні про чеську батьківщину, у Польщі співані», де він піддав гострій критиці діяльність чеських чиновників у Галичині [32, с. 564].

У реальному училищі, крім А. Угле, працювали інші чеські викладачі. Оскільки штатних педагогів було дуже мало, для читання курсів запрошувалися викладачі з університету і гімназії, зокрема чехи. Так, історію і географію викладав І. Поллак,

математику — Ф. Кодеш, які раніше працювали у Львівському ліцеї [37, с. 12—13].

У середніх навчальних закладах Львова працювали відомі чеські вчені і педагоги, зокрема Я. Коубек, Л. Ріттерсберг та ін. Так, Я. Коубек приїхав до Галичини 1831 р. і спочатку викладав музику і співи у сім'ях місцевих поміщиків, через два роки він влаштувався викладачем класичних мов у 1-шу львівську гімназію. У 1839 р., посівши місце професора Празького університету, Я. Коубек переїхав до Праги.

У середніх навчальних закладах Східної Галичини, зокрема у гімназіях, чеські педагоги навчали переважно німецькій і класичних мов. На жаль, про їхню діяльність збереглося дуже мало відомостей, але й вони допомагають виявити чимало цікавих фактів. Так, згідно з хронікою Бережанської гімназії за 1826—1829 рр., німецьку граматику викладав чех М. Гора [11, с. 37]. Саме в цей період там вчився М. Шашкевич. Один з учнів Тернопільської гімназії середини XIX ст. згадував, що у них викладали переважно німці або чехи, які охоче їхали у Галичину [3, с. 25]. У 50-х роках XIX ст. директорами Тернопільської гімназії були Е. Прокопчїц і В. Дворжак. Останній раніше навчав німецької мови, географії та історії в Станіславській гімназії [24, оп. 12, спр. 148, арк. 68]. Німецької і класичних мов у Тернопільській гімназії навчав чех Е. Адльоф, згодом директор гімназії у Бродях [3, с. 29]. У різний час античні мови у Тернопільській гімназії викладали Й. Березняк, С. Рожанка, А. Горжак, Я. Поспішил, І. Рішка, Й. Вессели, Й. Ваврешка та ін. [34, с. 113—117]. У Бережанській гімназії 1868 р. працював чеський філолог Сітернад [3, с. 149].

Багато чехів працювало у навчальних закладах Перемишля. Наприкінці 20-х років XIX ст. у місцевому ліцеї читав філософію, загальну історію і латинську мову М. Канаваль, згодом викладач Львівського, а потім Оломоуцького університетів [27, оп. 6, спр. 32, арк. 826—827]. Тут же працювали й інші чеські педагоги. Значний внесок у розвиток педагогічної думки зробив історик і філолог Ф. Кунцек. Після короткочасного вчителювання у Львові він 1837 р. приїхав до Перемишля, став викладати у ліцеї всесвітню історію і латинську мову. У 1849 р. ліцеї було ліквідовано, а його викладачі переведені до Перемишльської гімназії*, директором якої був призначений Ф. Кунцек [27, оп. 6, спр. 44, арк. 321—322]. Це був прекрасний, закоханий у свій предмет педагог. Один з колишніх учнів гімназії, український композитор А. Вахнянин згадував, що у гімназії не тільки навчали, а й виховували молодь. Про Кунцека як педагога Вахнянин писав: «Кунцек умів своїми розповідями на будь-яку тему зацікавити весь клас. Одного разу він розповів нам про срозію ґрунту... Пам'ятаю, скільки дискусій ми вели на цю тему в школі» [5, с. 30—31].

* У 1849 р. ліцеї філософського профілю у Львові, Перемишлі та Чернівцях були об'єднані з гімназіями у цих містах [27, оп. 14, спр. 103, арк. 1—3].

З педагогів-чехів, які працювали в Перемишльській гімназії у 50—60-х роках ХІХ ст., необхідно назвати також викладачів класичної філології Й. Гоффмана, А. Неймана, І. Бланіка і Ф. Адльофа, викладачів математики і фізики Фішера і Е. Тоннера [31, с. 92—102]. Тоннер згодом став директором торгової школи у Празі. Наприкінці 50—у першій половині 60-х років ХІХ ст. з 16 викладачів гімназії п'ятеро були чехами [25, спр. 294, арк. 5]. Проте, з кінця 60-х років у зв'язку з посиленою колонізацією Східної Галичини, у педагогічному середовищі Перемишля викладачі-чехи не зафіксовані.

Чеські викладачі працювали і в Чернівцях. Так, у 1824—1827 рр. вчителем сільського господарства і природничих наук у Чернівцькому ліцеї був М. Крамарчик, а в 30-ті роки ХІХ ст. викладачем німецької граматики в гімназії — А. Краль [27, оп. 6, спр. 44, арк. 105—106; спр. 345, арк. 77—80]. У цій же гімназії у 1820—1838 рр. працював уродженець Оломоуца Ф. Амтман, який згодом (1838—1850 рр.) очолював кафедру релігії та педагогіки Львівського університету [29, с. 234]. У 50-ті роки у Чернівцькій гімназії викладав історію А. Фіцксер, якого австрійські власті через його радикальні погляди позбавили професорської посади в Оломоуцькому університеті і вислали до Чернівців [33, с. 21].

Таким чином, у системі українсько-чеських освітніх зв'язків вагоме місце посідає перебування і діяльність чеських педагогів у навчальних закладах України. Вони переважно викладали класичні мови, музику, філософські та юридичні дисципліни. Чимало з них працювали директорами гімназій, обиралися ректорами університетів, очолювали кафедри і факультети. Своєю діяльністю вони зробили значний внесок у розвиток культури, педагогічної думки й освіти на українських землях.

1. *Багалей Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: В 2 т. Харьков, 1893—1898; 1904. 2. *Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905. Харьков, 1906. 3. *Баранський О.* Спомиги з мого життя. Львів, 1912. Ч. 1. 4. *Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира. К., 1884.* 5. *Вахлянин А.* Спомиги з життя. Львів, 1908. 6. *Владимирский-Буданов М. Ф.* История императорского университета св. Владимира. К., 1884. Т. 1. 7. *Гесс де Кальве Г., Версет И.* Скворода. Украинский философ // Украинский вестник. 1817. Ч. 6. 8. *Досталь М. Ю. И. И.* Срезневский и его роль в развитии русско-чешских научных и культурных связей в 40—70-е годы XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1977. 9. *Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М. Ф. Раевского.* М., 1975. 10. *История Киева: В 3 т. К., 1983.* Т. 2. 11. *Кокоський Ф.* Бережанська гімназія за часів М. Шашкевича // Наша культура. 1937. Кн. 1. 12. *Кочубинский А. П. И.* Шафарик: Очерк из жизни русской науки полвека назад // Вестник Европы. 1906. Кн. 5. 13. *Кузьмин М.* Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972. 14. *Кузьмин М. Н.* Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII—30-е годы XX в.). М., 1971. 15. *Лавровский Н.* Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820—1832) // Известия историко-филологического института кн. Безбородко. К., 1879. Т. 3. 16. *Лениц Н.* Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. Одесса, 1903. 17. *Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1865—1866 учебный год.* Харьков, 1865. 18. *Павлюк Н. В.* Славянское языкознание в Одес-

ском (Новоросійском) университетѣ за 90 лет // Тр. Одесск. гос. ун-та. 1958. Т. 148. Вып. 7. 19. *Пытин А.* Русское славяновѣдение в XIX столѣтїи // Вестник Европы. 1889. Т. 4. 20. Русскій биографическій словарь. Спб., 1902. Т. 13. 21. Столетіе Киевской первой гимназии. К., 1911. Т. 1. 22. Энциклопедическій словарь Брокгауза и Эфрона. Спб., 1893. Т. 11; Спб., 1896. Т. 18. 23. Київський міський державний архів, ф. 16. 24. Львівський обласний державний архів, ф. 26. 25. Львівська наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, ф. 2. 26. Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві, ф. 707. 27. Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові, ф. 146. 28. *Bily F.* Korespondence a zapisky F. L. Celakovskeho. Praha, 1911. D. 2. 29. *Finkel L., Starzyński S.* Historia uniwersytetu Lwowskiego. Lwów. 1894. 30. *Gazeta Lwowska.* 1831, 1845. 31. *Goliński S.* Historia gimnazium przemyskiego. Przemyśl. 1894. 32. *Hostička V.* Ukrajina v názorech české obrozenecké společnosti do roku 1848 // Slavia. 1964. C. 4. 33. Kapitoly z dejin Olomoucké university. Ostrava, 1973. 34. *Maciszewski M.* Historia gimnazium tarnopolskiego. 1816—1848. Tarnopol, 1896. 35. Ottův slovník naučný. Praha, 1897. D. 11; 1900. D. 15, 16; 1907. D. 26. 36. *Tardy L.* Fejezetek az orosz-magyar orvosi képeslatok multjabot. Budapest, 1960. 37. *Zajczkowski W.* Szkoła politechniczna we Lwowe. Lwów, 1894.

Стаття надійшла до редакції 30.05.89

Р. В. МАЙБОРОДА, асп.,
Київський університет

ВІДРОБІТКОВА РЕНТА В ШЛЯХЕТСЬКИХ МАЄТКАХ СЯНІЦЬКОЇ ЗЕМЛІ У XVIII ст.

У дослідженні аграрних відносин в Речі Посполитій XVIII ст. одним із важливих напрямів є вивчення характеру феодалної земельної ренти. Питання феодалної ренти у Польщі і на підкорених нею територіях у XVIII ст. знайшли досить широке висвітлення в марксистській історіографії [1; 2; 3; 4; 6; 8; 9]. Однак, більшість авторів у своїх висновках спиралась на матеріали королівщин, церковних та магнатських володінь. Недостатньо вивченою на сьогоднішній день залишається проблема феодалної ренти в шляхетських маєтках. У зв'язку з цим певний інтерес становить аналіз структури та розмірів земельної ренти в шляхетських володіннях однієї з адміністративних одиниць Руського воеводства — Сянїцької землі у XVIII ст.

Питання феодалної ренти в шляхетських маєтках Сянїччини у XVIII ст., як і аграрні відносини загалом, не були об'єктом спеціального дослідження. Частково даної проблематики торкався лише відомий польський буржуазний історик Я. Рутковський [10].

Метою даного повідомлення є аналіз характеру відробіткової феодалної ренти, що відігравала провідну роль у системі селянських повинностей шляхетських володінь Сянїцької землі XVIII ст. Основна маса відомостей з даного питання міститься в інвентарних описах маєтків. Усього нами використано понад 150 інвентарів 1700—1772 рр. Додатком до матеріалів інвен-

тарних описів послужили контракти про оренду, присяги представників селянських громад та деякі інші документи, вміщені у сяниських городських актах.

Відробіткова рента на Сянїччинї у XVIII ст. являла собою одну з пайскладнїших за структурою форм селянських повинностей. Крім звичайної регулярної панщини, вона включала рїзного роду відробітки: «літні днї», «шарварки», «поранки», а також традиційнї подорожї з листами та на ринок з товарами фїльваркового господарства, охорону помїщицького маєтку від пожеж та розбою, виготовлення пражї тощо.

За способом відпрацювання всі відробітковї повинностї умовно можна подїлити на два види. З одного боку, це були роботи, що точно вимїрювались і доводились до кожного селянського господарства окремо, а в інвентарних описах феодальних володїнь записувались, як правило, у так званих «лїніях». З другого боку, це обов'язки, якї виконувались колективно всїєю громадою і вносились в інвентарну рубрику про загальнї повинностї підданих.

До виконання відробіткової ренти залучались, хоча й рїзною мїрою, усї основнї категорїї сянїцького селянства: кмєти, загородники, халупники, коморники. Виняток становила основна маса господарств селянїв-чиншовникїв, а в окремих селах — представникї селянського самоврядування, мельникї, лїсникї, ремїсникї. Інодї від відробіткової ренти тимчасово звільнялись господарства щойно осїлих селян, а також молодї сїм'ї.

За основу обкладання відробітковою рентою у Сянїцькій землї XVIII ст. брався розмїр земельного надїлу, котрим користувалося селянське господарство. Суттєвий вплив на розмїри та змїст відробіткових повинностей мали також такї фактори, як наявнїсть тягла, заняття селян, загальнїй стан селянського господарства у момент встановлення повинностей.

Як свідчать джерела, домінуючу роль у відробітковїй рентї на Сянїччинї у XVIII ст. відїгравала щотижнева регулярна панщина. У рахунок регулярної панщини виконувались усї основнї видї сїльськогосподарських робїт: оранка, сївба, збїр врожаю, угноювання полїв. У деяких маєтках панщинний день включав також прополку городїв, перевезення дров та товарїв, ремонтнї роботи на фїльварку.

Регулярна панщина, як правило, вимїрювалася кїлькїстю днїв на тиждень. У бїльшостї фїльваркїв норма панщини залишалася незмїнною протягом року. Але інодї на перїод весняно-лїтнїх сїльськогосподарських робїт (десь з 23 квітня по 11 листопада) встановлювалася вища норма панщини порївняно із зимовими мїсяцями. Рїзниця в кїлькостї панщинних днїв обов'язково зумовлювалася в інвентарному описї маєтку.

У переважнїй бїльшостї розглянутих нами інвентарїв тиждєва панщина доводиться до кожного селянського господарства окремо з урахуванням його стану на час складання опису. При необхїдностї у документї робились навїть спеціальнї примїтки. У силу рїзного економїчного становища господарств норма тиж-

невої панщини часто була різною не тільки у селян різних соціальних груп, а й навіть у середині однієї категорії. Характерною нормою тижневої панщини тяглих селян-кметів шляхетських володінь Сяніцької землі у XVIII ст. з типового піврольного земельного наділу було три дні. Зрідка зустрічаються маєтки з дводенною панщиною. Найбільший розмір панщини — чотири дні — зафіксований в описах сіл Побіднянського ключа за 1725 р. [7, ф. 15, оп. 1, спр. 234, с. 470—481].

Результати аналізу джерел свідчать, що певний вплив на норми тижневої панщини провідної селянської категорії — кметів — мали природні умови того чи іншого регіону Сяніччини, а також тип феодалної власності. Так, у маєтках сяніцької шляхти панщина тяглих селян-кметів була певною мірою вища, ніж в королівських та церковних володіннях. В останніх вона становила в середньому один-два дні на тиждень. Деяко більшими були розміри тижневої панщини також у родючих північних районах Сяніччини (порівняно з гірськими та передгірськими).

Норма тижневої панщини селян-загородників шляхетських маєтків Сяніччини у XVIII ст. дорівнювала двом-трьом дням на тиждень. При цьому значно переважали господарства з триденною панщиною.

Розміри тижневої панщини безземельної частини сяніцького селянства, а саме: халупників і коморників, були майже однаковими в усіх типах феодалних володінь (один-два дні — для халупників і один день — для коморників).

Усі вище охарактеризовані інвентарні норми тижневої панщини для різних категорій селянства шляхетських володінь Сяніччини переважно відповідали реальному становищу на селі. Адже у зв'язку з розрухою господарства та стихійними лихами поміщик не міг іноді домогтися виконання і встановлених норм повинностей. Усяке підвищення інвентарних норм панщини вело до масових втеч селян, яким сприяли своєрідне географічне положення Сяніччини, близькість її до угорського кордону, сильні традиції опришківського руху.

Порівняння інвентарних описів одних і тих же маєтків за різні роки свідчить, що абсолютні розміри тижневої панщини всіх категорій селянства шляхетських володінь Сяніччини з початку XVIII ст. і до часу першого поділу Польщі залишаються майже без змін. З проаналізованих нами більше 100 шляхетських сіл тільки в одному с. Бахір з 1724 по 1750 р. спостерігається деяке збільшення панщини з двох до трьох днів на тиждень з наділу в половину ролі [66, спр. 869/II, арк. 1—15; спр. 1292/II, арк. 1—6; 7, ф. 15, оп. 1, спр. 219, арк. 1652—1682]. Щодо інших володінь, де збереглися джерела за різні роки XVIII ст. (усього їх налічується понад 20), то аналіз показує: тижнева панщина в них залишалася без змін. Однак абсолютні розміри тижневої панщини не можуть бути достатнім показником рівня визиску селян. Необхідно враховувати і другорядні дані (тривалість панщинного дня, кількість працівників, що ви-

ставлялась на панщину від кожного селянського господарства, об'єм виконуваних робіт).

На жаль, матеріали джерел не дають змоги порівняти тривалість панщинного дня в годинах у різних маєтках Сяніцької землі XVIII ст. В інвентарях для визначення тривалості панщини, як правило, вживаються лише такі поняття: з ранку до вечора, зі сходу до заходу сонця, від полудня до заходу сонця і под. Точна кількість робочих годин не встановлюється. Але можна припустити, що у більшості шляхетських маєтків Сяніцької землі XVIII ст. селяни відпрацьовували на панщині майже повний світловий день. Неповний панщинний день, очевидно, був більш характерним для гірських і передгірських районів. Загалом тривалість панщинного дня визначалася передусім потребами фільварку. В інвентарному описі с. Ходорівка за 1740 р. так і відмічено: кмети повинні відпрацьовувати панщину так, як це необхідно двору: якщо говорять зранку, то виходити зі сходом сонця, а якщо на вечір, то працювати від обіду до заходу сонця [5б, спр. 1293/II, с. 3].

Тривалість дня панщини, як і її тижневі норми, у більшості шляхетських сіл Сяніччини XVIII ст. залишалися майже без змін. Однак окремі дані, які є у нашому розпорядженні, дозволяють висловити припущення: з відбудовою господарства після війн початку XVIII ст. намічається тенденція до збільшення тривалості панщинного дня.

За способом відпрацювання панщинних днів джерела розрізняють тяглову та пішу панщину. Тягловою була головним чином панщина кметів, пішу відпрацьовували малоземельні та безземельні селяни — загородники, халупники, коморники. Але у досліджуваній нами період зустрічається чимало випадків, котрі свідчать про пішу панщину кметів. Унаслідок військової розрухи, голоду, епізоотій у сяніцькому селі XVIII ст. утворився досить великий прошарок безтяглих кметівських господарств, що не давало змоги забезпечити потреби помістя у тяглій панщині.

Як свідчать документи, грошовий еквівалент одного дня пішої панщини дорівнював приблизно 5—6 грошам. Вартість тяглового панщинного дня була дещо вищою. У гірських районах, де були менш сприятливі умови для розвитку землеробства, вона становила у середньому 7 грошів, а у родючих північних районах — найчастіше 10—12 грошів. У джерелах не визначаються критерії, за якими встановлювався грошовий еквівалент панщини, але, порівнюючи ці показники за різними регіонами Сяніцької землі, можна виявити такий фактор, як родючість ґрунтів. На думку Я. Рутковського, грошовий еквівалент панщини залежав також і від збуту зерна. Він вважав, що у Сяніцькій землі збут зерна був пов'язаний з певними труднощами. Тому вартість тяглового панщинного дня тут була нижчою, ніж в інших регіонах Польщі [10, с. 225].

Важливою ознакою регулярної тижневої панщини, що спостерігається в шляхетських маєтках Сяніччини у XVIII ст., є її

чітка регламентація. Визначалися найчастіше норми оранки та обмолоту, інколи кількість дров, будівельних матеріалів, зерна, що необхідно було перевезти. Особливо відчутним для селянського господарства було встановлення чітко окресленої норми робочої сили та тягла, що необхідно виставити на панщину. Як правило, на всі піші роботи (згрібання сіна, прополку городів, жнива) двір вимагав від кожного кметівського господарства по два працівники і в такий спосіб збільшував загальну кількість панщинних днів.

Як зазначалося, характерним явищем для Сяніччини XVIII ст. є регулярна тижнева панщина. Зрідка в шляхетських селах встановлювалась тільки невелика за розмірами річна панщина. Такого роду дані сягають перших десятиліть XVIII ст. Очевидно, із завершенням відбудови господарства після розрухи початку століття у маєтках, де практикувалась річна панщина, здійснювався перехід до регулярної тижневої панщини. Підтвердженням цього може служити доля сіл Токарнянського ключа. У 1730 р. піддані Токарні, Карликової та Петрової Волі зобов'язані були до шістнадцятиденної річної панщини (по чотири дні в кожному пору року). Інвентар 1771 р. вже свідчить про наявність у цих селах регулярної тижневої панщини. У Токарні та Петровій Волі вона вимірювалась двома днями, а в Карликовій — одним днем на тиждень з чвертьланового земельного наділу. Крім того, маєтки цих сіл зобов'язані були відпрацювати ще по чотири додаткових дні на рік [6а, спр. 2790/II, арк. 13; 7, ф. 15, оп. 1, спр. 227, арк. 685—692].

У переважній більшості джерел поряд з регулярною панщиною згадуються додаткові відробіткові дні, які використовувалися передусім на термінових сільськогосподарських роботах і тому називалися «літніми». У джерелах зустрічається багато термінів для визначення цих днів. В одних описах вони називаються «дармовими», в інших — «загальними». Але найчастіше в інвентарях Сяніцької землі XVIII ст. просто перелічувалися додаткові роботи: заорки, оборки, закіски, обкіски, зажинки, обжинки тощо.

До виконання літніх додаткових робіт залучалися всі основні категорії сяніцького селянства. Однак основний наголос робився на кметів та загородників, найрідше залучалися коморники. Норма додаткових днів була, очевидно, різною для селян різних категорій. Так, у с. Делягівка 1729 р. кмети і загородники відпрацьовували до шести «літніх» днів, а коморники — до чотирьох [7, ф. 15, оп. 1, спр. 226, арк. 60—61]. У середньому чимало «літніх» днів коливалося у маєтках Сяніцької землі у XVIII ст. в межах 4—12 днів на рік.

На жаль, матеріали джерел не дають змоги докладно охарактеризувати такий вид відробіткових повинностей, як «літні» дні. Але можна припустити, що з відбудовою господарства поступово посилювалась їхня роль у системі експлуатації селянства. В інвентарях шляхетських маєтків трапляються випадки більш чіткої регламентації «літніх» днів. Визначається їхня три-

валість, час відпрацювання, кількість людей, яку повинні виставити господарства на літні роботи. У статтях прибутків маєтків все частіше фіксуються дані про «літні» дні.

На Сянїччині іноді практикувався і такий вид додаткових відробіток, як «поранки». У розглядуваних нами джерелах не розкривається зміст цього поняття. Очевидно, за характером виконуваних робіт «поранки» наближалися до панщини. Так, за інвентарем с. Боберки 1748 р. під час «поранків» селяни повинні були працювати на перевезенні зерна на гумно [7, ф. 15, оп. 1, сир. 239, арк. 250]. Як правило, «поранки» встановлювались на період термінових сільськогосподарських робіт і найчастіше вживались у тих селах, де панщинний день був неповним. Об'єднання «поранків» з панщиною фактично збільшувало тривалість панщинного дня.

Серед відробіткових повинностей, що покладалися на всю громаду, найбільшого розповсюдження у Сянїчській землі XVIII ст. набули «шарварки», сторожі та подорожі. У зв'язку зі специфічним географічним положенням Сянїчкої землі, частими повеннями, що завдавали великої шкоди сільському господарству краю, важливим видом відробіткових повинностей стали «шарварки». Вони включали досить широке коло обов'язків по ліквідації наслідків повеней, ремонту гребель, доріг, мостів, млинів і т. ін. «Шарварки» охоплювали всі категорії селян. Норма шарваркових днів залежала від потреб фільварку. Найчастіше вона обмежувалася декількома днями на рік, але у деяких маєтках «шарварки» поступово перетворювались у регулярні відробітки, фактично доповнюючи панщину.

До важливих відробіткових повинностей сянїчського селянства XVIII ст. слід віднести також сторожі — обов'язок селян охороняти панський двір від пожеж, крадіжок, наїздів тощо. Вони відпрацьовувались кожним господарством по черзі або шляхом найму постійного сторожа. Останній спосіб, очевидно, був більш характерним для королівщини. У сторожах, як свідчать документи, перш за все були зайняті кмети і загродинки, меншою мірою халупники. Коморники як нестабільна частина сільського населення, мабуть, до цих обов'язків не залучались. В проаналізованих нами джерелах ми не зустрічали згадок про участь коморників у сторожах. До охорони маєтку іноді залучались і дворові люди. У випадках особливої небезпеки, а вони були досить частими у зв'язку з прикордонним положенням Сянїччини і військовими розбоями початку XVIII ст., у сторожах брало участь усе доросле населення села. Передусім йшлося про охорону поміщицького господарства вночі (нерідко у джерелах — «сторожа пічна»). Але в повинностях селян окремих сіл згадуються і денні сторожі (в окремих документах — «варта»). Але в більшості випадків варта і сторожа виступають, очевидно, як ідентичні поняття. Денна сторожа передбачала охорону панської худоби, врожаю в полі тощо. Хоча можна припустити, що під час сторожі селяни використовували і на фільваркових роботах. Таке визначення, як: сторожі повинні

робити все, що накаже двір, яке в інвентарі с. Мичківці за 1755 р., відкривало широкі можливості для використання селян-сторожів на роботі в фільварку [7, ф. 15, оп. 1, спр. 242, арк. 374]. У матеріалах королівщин є прямі дані про участь сторожів у фільваркових роботах [7, ф. 15, оп. 1, спр. 224, арк. 2275].

На сторожу громада рідко виставляла по одному сторожу, як правило, їх було два, а то й чотири чоловіка. Кількість сторожів залежала в першу чергу від кількості об'єктів, що охоронялися. Часто селянам доводилось охороняти двір та господарські забудови як посесора, так і власника. Сторожа була досить відчутним видом повинностей для селянського господарства. У зв'язку з голодом, епідеміями, втечами селян у селах Сянницької землі XVIII ст. налічувалося не так вже й багато селянських господарств, до того ж вони часто поділені між декількома власниками. Внаслідок цього селянському господарству на рік випадала досить велика кількість виходів на сторожу. Випадки заміни сторожової повинності грошовими компенсаціями на Сяниччині у досліджуваний період зустрічаються рідко.

Одним із видів відробіткової ренти, що практикувалась у XVIII ст. на Сяниччині, була дорожня повинність, або, як вона визначається у джерелах, порядки, повози, подорожі, поїздки на ринок. Існували дві різновидності дорожньої повинності: піша і тяглова. Перша з них включала обов'язки селян по доставці листів. Найчастіше на цих роботах двір використовував мало-земельних та безземельних селян, але зустрічаються випадки залучення до цього і кметів. Як правило, подорожі з листами не зараховувались в панщину, хоча іноді здійснювались на досить великі відстані.

Іншим, основним, видом дорожньої повинності були тяглі подорожі. В шляхетських маєтках Сяниччині -- це переважно поїздки на ринок до найближчих містечок Сянік, Ліско, Кросно, Риманів, Березів із товарами фільваркового господарства (передусім, зерном та паливом). Тяглі подорожі відбувались найчастіше на невеликі відстані (3—6 миль). Але у джерелах зустрічаються згадки і про більш далекі поїздки, наприклад, до Кракова та Бохні [56, спр. 1755/II, арк. 6]. Для тяглових подорожей використовували худобу та вози селян, що завдавало великої шкоди їхньому господарству. Селянська худоба (особливо в час інтенсивних сільськогосподарських робіт) фактично не мала перепочинку. Для того, щоб трохи зменшити тягар дорожньої повинності, в окремих маєтках при поїздках на більш далекі відстані селянам дозволялось спрягати худобу, а час, витрачений у дорозі, зараховувався в панщину. Крім того, встановлювались чітко окреслені норми товарів, що необхідно перевезти. Вкуп тяглих подорожей в шляхетських селах Сянницької землі майже не практикувався.

Таким чином, відробіткова рента в шляхетських маєтках Сянницької землі XVIII ст. була складною за своєю структурою

і містила ряд різного роду повинностей. Домінуюча роль в ній належала щотижневій регулярній панщині, абсолютні розміри якої у досліджуваній період залишалися майже без змін. Однак поступово посилилася її регламентація. Разом з тим зросло значення додаткових відробіткових повинностей. В окремих шляхетських маєтках вони стали регулярними.

1. *Балабушевич Т. А.* Вплив розвитку фільварково-панщинного господарства на становище селян магнатських маєтків Східної Галичини в середині XVIII ст. // *Укр. іст. журн.* 1975. № 2. С. 118—122. 2. *Инкин В. Ф.* К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине в XVI—XVIII вв. (По материалам столовых имений) // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* Вильнюс, 1964. С. 224—245. 3. *Козловский П. Г.* Земельный надел и повинности крестьян в магнатских владениях Белоруссии во второй половине XVIII в. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* Рига, 1963. С. 218—231. 4. *Маркина В. А.* Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII—60-е годы XVIII ст. К., 1971. 5. *Похилевич Д. Л.* Перевод государственных крестьян Литвы и Белоруссии в середине XVIII в. с денежной ренты на отработочную // *Ист. зап.* 1952. № 39. С. 121—158. 6. Наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Стефанька у Львові. Рукописний відділ: а) колекція Оссолинських; б) колекція А. Чоловського. 7. Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові. 8. *Falniowska-Gradowska A.* Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królewskich województwa Krakowskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. 9. *Półciwiartek J.* Późnienie ludności wiejskiej Starostwa Leżajskiego w XVI—XVIII wieku. Warszawa; Kraków, 1972. 10. *Rutkowski J.* Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII wieku // *Studia z Dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.* Warszawa, 1956. S. 145—240.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.89

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. С. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *співорб.*
Львівського філіалу інституту «Українська академія мистецтв»

ЖОВКІВСЬКА «БИТВА ПІД ХОТИНОМ» — НЕВІДОМА СТОРІНКА ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ АНДРЕАСА СТЕХА

Розповсюдження батального живопису на західноукраїнських землях почалося з другої половини XVI ст. й було пов'язане з поступовим розпадом середньовічної художньої системи і формуванням світських жанрів живопису. В силу історично зумовлених причин у мистецькій культурі регіону зі світського живопису вагомим місцем посів лише портрет, непортретна тематика світського характеру, наскільки можна судити за наявними відомостями, не відігравала суттєвої ролі в мистецькому житті.

Баталія, покликана відбивати важливі історичні події, прославляти полководців та їхні перемоги й завдяки цьому служити вагомим засобом політичної пропаганди, мала більш сприятливі умови у специфічній мистецькій культурі регіону, але широкого поширення так і не набула. Про це свідчать лише поодинокі згадки про батальні композиції в описах колекцій XVII ст. й лічені оригінальні твори. У XVII ст., крім вельми своєрідного «Театру перемоги над турками і татарами під Хотиним у 1673 р.» [9], відомі лише чотири великих розмірів композиції, виконані у різний час і різними майстрами для парафіяльного костюлу в м. Жовква (вилі Нестеров) поблизу Львова. З 60-х років вони знаходяться в колекції Львівської картинної галереї.

Жовківський ансамбль баталій становить виняткове явище в мистецькій спадщині не лише західноукраїнських земель, а й усїєї Європи, проте картини залишаються майже не вивченими. У літературі порівняно краще відома «Битва під Клушино», пов'язувана, починаючи від О. Чоловського [18, с. СССXXX], але без переконливих аргументів, з іменем львівського вірменського маляра першої половини XVII ст. Симона Богушовича [10, с. 154—156]. Порівняно краще опрацьовані парні битви під Віднем та Парканами пензля М. Альтомонте [12, с. 103—118; 1, с. 78—88]. Найменш відомою і найбільш загадковою залишається «Битва під Хотиним», парна до «Битви під Клушино».

Усі друковані згадки про баталію мають побіжний характер і для її вивчення майже нічого не дають. Едвард Раставецький, посилаючись на відомого львівського художника минулого століття Мартіна Яблонського, стверджує, що композиція підписана прізвиськом Кестлера [17, с. 8]. Звідсіля баталію приписа-

ли фламандському живописцеві Фердинанду ван Кесселю (1624—не раніше 1696), котрий, за свідченням його учня й біографа Якуба Вермеєна, працював для Яна III Собеського й навіть запрошувався ним до Польщі [4, с. 199]. Нещодавно Мечислав Морка висловив припущення: за підписом ховається австрійський майстер Стефан Кессель (близько 1622—1700) [15, с. 227]. Вказівка П. М. Жолтовського на авторство М. Альтомонте [2, с. 112], як у ансамблі належить інша пара композицій, — непорозуміння. Ще більше наплутав Войцех Фіялковський. Відштовхуючись від датованого 1778 р. свідчення управителя Жовківського замку про сім баталій пензля Альтомонте з колекції замку [13, с. 260], він писав про сім величезних баталій, присвячених найважливішим битвам Собеського від Хотина до Парканів, про «велике полотно ван Кесселя» та «композиції «Хотинська перемога» та «Віденська перемога» Альтомонте», котрі знаходилися в жовківському костьолі [8, с. 33—34]. Отже, новіші спроби звернення до «Битви під Хотином» не відзначені позитивним внеском у її вивчення, скоріше навпаки. І напевно судження про баталію ще довго б мали «блукаючий» характер, якби не її реставрація, проведена у Львівській картинній галереї 1985 р., й пов'язані з реставраційними роботами можливості для більш ґрунтовного вивчення пам'ятки.

Підпис «Кесселя», як виявилось, зберігся не повністю, оскільки полотно дійшло до нас частково обрізаним. Нині від нього залишилася лише ліва половина „KAES“. Цей залишок підпису наведений в каталозі виставки робіт відділу реставрації Львівської картинної галереї, але неточно: „KAЕ(st)“ [3, с. 10]. У ході реставраційних робіт в процесі розкриття авторського живопису з-під численних пізніших записів у нижній частині композиції лівіше середини під копитами коня, на якому зображено короля Яна III Собеського, знайдено підпис: „An. Stech fecit“. Він виконаний тонким пензлем чорною фарбою по темно-коричневому фону й має незначні втрати внаслідок кракелюру й незначних осипів фарбового шару і ґрунту. Підпис вперше прочитаний і правильно інтерпретований автором даної статті зразу ж після його відкриття, однак у вже згадуваному каталозі виставки робіт відділу реставрації Львівської картинної галереї двічі переданий неправильно: „An stech“ [3, с. 7, 10]. Новознайдений підпис, безперечно, має авторський характер і, поза всяким сумнівом, належить відомому гданському живописцеві другої половини XVII ст. Андреасу Стеху.

Андреас Стех — одна з найбільш значних фігур в колі малярів, котрі працювали на території Польщі у другій половині XVII ст. [11]. Вияткове місце майстра в мистецькій культурі епохи визначене шасливим збігом обставин, внаслідок якого, не зважаючи на численні втрати як давніших часів, так і періоду останньої війни, нині відома досить обширна група його безсумнівних творів. Дослідниця спадщини гданського майстра Тереза Гжибковська, котрій належить найбільш ґрунтовна на

сьогодні праця про нього, нараховує 36 живописних композицій Стеха, 52 рисунки та 50 гравюр, виконаних за його оригіналами. У складеному польською дослідницею переліку 44 позиції становлять втрати останньої війни, враховано у ньому також чотири композиції, приписуваних Стехові, та 23 твори релігійної тематики з його майстерні. І це, безперечно, лише частина творчого доробку майстра. Немала кількість його творів, зрозуміло, навіть не зафіксована у документах і через те втрачена назавжди.

Аналіз мистецької спадщини Андреаса Стеха демонструє широту його творчих інтересів. Тут релігійний живопис, портрет, натюрморт, баталія, пейзаж, проєкти шпалер і гербів, рисунки до ілюстрацій друкованих видань, зокрема наукової літератури з астрономії та ботаніки. Доробок Стеха охоплює практично всю сферу прикладення творчих зусиль сучасних йому майстрів живопису. Проте його творчість відзначає не лише широта інтересів, а й висока майстерність, професіоналізм, завдяки яким А. Стех став найвидатнішим представником гданського малярського середовища свого часу.

З Гданськом пов'язаний весь життєвий шлях Андреаса Стеха, за винятком декількох перших місяців. Він народився 1635 р. у Слупську. Матеріали про родину художника до цього часу не розшукані. Його батько, Генріх Стех, був маляром, проте з його творчої діяльності дотепер встановлено лише один факт: у рік народження сина він виконав якоесь зображення Христа для місцевої лютеранської церкви. Відомо також, що Генріх Стех не мав у Слупську громадянських прав, отже, очевидно, був не місцевого походження й прибув не для того, щоб надовго затримуватися в місті. Скоріше його притягав недалекий Гданськ — культурна столиця регіону, і не випадково вже 19 січня 1636 р. він названий серед членів гданського малярського цеху.

Звернення Андреаса до малярства — явище закономірне. Це була професія не лише батька, а й старшого брата, котрий, правда, загинув у Венеції, коли Андреасу було не більше семи років.

Ази малярської науки майбутній художник, безперечно, засвоював у майстерні батька. Генріх Стех помер 1653 р., й приблизно у той самий час Андреас став учнем відомого гданського маляра Адольфа Боя. П'ятирічний строк навчання він закінчив зятем свого майстра, що звільнило від обов'язкової за цеховими правилами трирічної мандрівки й полегшило вступ до цеху. Майстерштук (складався з рисунка й олійної композиції) Андреас подав на розгляд цеху в 1661 р. З двох виконаних ним творів — «Покликання апостола Андрія» та «Крез, котрий кидається в полум'я», останній вміщено у залі засідань лавничого суду в міській ратуші. Отже, вже тоді на молодого живописця звернули увагу. 28 серпня 1662 р. його як майстра вписано до цехової книги. Подальші 35 років життя Андреаса не відзначені жодними особливими подіями. Він овдовів й оженився вдруге.

З обох шлюбів мав декілька дітей, єдині свідчення про яких дають метричні записи. Стех неодноразово входив до керівництва цеху, хоч ніколи не очолював його, впродовж останніх десяти років життя був членом колегії старійшин косяюлу св. Катерини, в парафії якого жив. Останнім відомим фактом біографії майстра є його вихід з колегії 1697 р. Вважається, що незабаром після цього Андреас Стех помер.

Документальних відомостей про художника збереглося досить небагато. Усі вони походять або з матеріалів цехового архіву, або з актів косяюлу св. Катерини й мають доволі скупий та односторонній характер. Їх суттєво доповнюють факти творчої біографії майстра. Вони дозволяють говорити про Стеха як про людину в місті шановану, тісно пов'язану з інтелектуальною слітою Гданська. Остання обставина, звичайно, справила чималый вплив на характер творчих інтересів митця, багато в чому визначила коло моделей в його портретах, відомих нині переважно з графіки. Саме з нею пов'язана його плідна праця у галузі наукової ілюстрації. Власне портрет і книжкова ілюстрація, а також, зрозуміло, релігійний живопис становлять основні напрями прикладення творчих зусиль Стеха.

Баталія не належала до тих жанрів, котрим Стех приділяв більшу увагу. З давніх письмових свідчень відома лише одна його батальна композиція, свого часу високо оцінена, але безслідно втрачена [11, с. 52]. Нині єдиною оригінальною роботою художника на батальну тематику вважається рисунок з Національного музею в Гданську [11, с. 53, 146, іл. 45]. Однак, наскільки можна судити з репродукції, визначення гданського рисунка як батальної композиції є непорозумінням, котре існує впродовж більш ніж двох століть. Невеликі розміри й погана якість репродукції не дають змоги проаналізувати рисунок у деталях, проте основні особливості його композиції прочитуються дуже добре. Її смисловим центром є кінь, котрий падає на лівий бік, притиснувши ліву ногу вершника. Падаючий вершник лівою рукою міцно стискує вудила, правою — короткий жезл. Дана частина рисунка освітлена інтенсивним світловим потоком, джерело якого знаходиться справа вгорі. Густа тінь, кинута на землю фігурою воїна й правою його рукою, свідчить, що він падає. Воїн є, поза всяким сумнівом, головним героєм сюжету, проте зображений він в надії, що навряд чи може свідчити про батальний характер рисунка. Не лише у смисловому центрі, а й на периферії композиції немає нічого специфічно батального. Її заповнюють перелякані коні, котрі кидаються в лівому нижньому куті рисунка. Привертає увагу присутність невеликої нахиленої вниз півфігури там, де мало б знаходитися джерело світла. Аналіз усіх перелічених особливостей композиції дозволяє переконливо ідентифікувати сюжет рисунка як «Навернення Савла». У цьому зв'язку необхідно підкреслити приналежність композиції «Навернення Савла» майстерні Стеха в кафедральному соборі в Пелпліні. Тема Павлового просб-

раження мала широке поширення у тогочасному європейському мистецтві, й гданський маляр міг звертатися до неї неодноразово. Рисунок якраз і є свідченням його роботи над вказаною темою, кінцевий результат якої залишається невідомим.

У світлі нового визначення сюжету гданського рисунка доведеться визнати, що він не має жодного відношення до батальної теми й не може бути свідченням роботи Андреаса Стеха у цьому жанрі. І Стих-баталіст залишився б повною загадкою, якби не відкриття, зроблене в Олеську влітку 1985 р. Воно, звичайно, є цілковитою несподіванкою й висуває ряд таких питань, на які немає змоги відповісти сьогодні. Комплексне всебічне вивчення картини, її детальний аналіз — справа майбутнього. Проте окремі питання, пов'язані з опрацюванням унікальної пам'ятки, можуть бути розв'язані вже нині.

«Битва під Хотином» створювалася в пару до виконаної на декілька десятків років раніше «Битви під Клушино», проте в їхній парності є один дивний момент. Остання реставрація показала, що «Битва під Клушино» первісно мала менші розміри: композиція пізніше доставлена з боків і домальована. Оскільки в нинішньому стані вона відповідає розмірам «Битви під Хотином», нарощення картини, треба думати, відбулося з метою «підігнати» її в пару до новоствореної баталії й сягає часів її виникнення. У даній ситуації постає питання, чому не «Битва під Хотином» робилася в пару до ранішого полотна, а навпаки, проте відповіді на нього немає.

Як зазначив ще О. Чоловський [18, с. СССХХ; 7, с. 10—11], композиція «Битви під Хотином» не оригінальна. В її основі лежить гравюра Ромена де Хооге, досить точно повторена в картині навіть у деталях: Хотин з околицями, панорама поля битви та його околиць, Дністер і сум'яття на мосту, мстущня у турецькому таборі на лівому березі ріки. Основна і найбільш суттєва відмінність картини від гравюри полягає в тому, що в картині до панорами поля битви додане понаднатуральних розмірів зображення Яна Собеського на коні. Собеський під Хотином очолював польську армію як великий коронний гетьман й хотинська перемога проторувала йому дорогу до опорожнілого польського престолу. У час створення картини він, як підкреслено в написі на полотні, вже був королем Польщі Яном III. І не випадково, баталія трактована передусім як апофеоз полководця на фоні виграної під його проводом битви. У даному відношенні вона становить різкий контраст до парної «Битви під Клушино», де гетьман Станіслав Жулкевський, прадід Яна III за материнською лінією, губиться серед незліченної маси таких самих невеликих фігурок, виділених лише прапорцем та двома вершинами почту (цей мотив присутній уже в знаменитій «Битві під Оршею»). Порівняння обох баталій наочно демонструє, наскільки змінилось художнє мислення впродовж небагатьох десятиліть.

Подібно до того як сама панорама битви писана з гравюри, кінний портрет Яна III теж має свій прототип і виводиться з

творчості італійського художника й гравера А. Темпести [14, іл. 7]. Величний кінний монумент зіставлений з мініатюрними порівняно з ним учасниками битви й ефектно розгорнутий у глибину, чим ще більше акцентує увагу на панорамі поля битви.

Достовірних відомостей про історію створення картини не віднайдено. Доволі точно її вдається лише датувати, обмежуючи час виконання баталії декількома роками. Нижню часову межу дає дата самої битви — 11 листопада 1673 р. Її слід пересунути ще на більш пізній час, враховуючи напис на картині, в якому Ян III Собеський охарактеризований як «нині в Польщі щасливо правлячий» — зворот, котрий міг бути вжитий лише після коронації 2 лютого 1676 р. У 1679 р. «Битва під Хотином» уже знаходилася в жовківському парафіяльному костьолі [5, с. 115]. Виконана вона, таким чином, між 1676 та 1679 рр.*

Цю виведену на основі посередніх даних часову межу створення «Битви під Хотином» варто зіставити з відомими фактами творчої біографії Стеха. Хоч на сьогодні вона відома далеко не в усіх своїх деталях, привертає увагу наявність паузи у даних про творчу діяльність художника, котра збігається з гаданим часом створення баталії. Вона окреслена, з одного боку, оплатою за імагінаційні портрети князів Самбора II та Мєствіна I для кафедрального костьолу в Пелпліні у листопаді 1676 р. [11, с. 44], а з другого — створенням, згідно з авторським написом, 1678 р. портрету лікаря Яна Габрієля Шмідта [11, с. 133—134]. Ця дворічна перерва в наявних відомостях про творчу діяльність майстра, який переживав період розквіту свого таланту, може бути і випадковістю. Але її збіг з часом створення «Битви під Хотином» свідчить не про звичайну випадковість, а про зайнятість майстра цією великою і, наскільки можна судити у світлі наявних відомостей, нехарактерною і незвичною для нього роботою.

Виконання Стехом такого відповідального замовлення короля Яна III Собеського вперше висуває питання про контакти гданського майстра з королівським двором. Це питання у біографії Стеха й мистецтві його епохи цілком нове. Оскільки жодних документальних свідчень щодо цього не виявлено, остаточно розв'язаним на нинішньому рівні наших знань воно не може бути. Однак вже зараз треба мати на увазі два факти. До створення баталії, на нашу думку, міг бути причетний гданшанин, королівський секретар Франциск Гратта [16, с. 555—556; 19, с. 14—15]. Він немало спричинився до глорифікації Яна III у графії [19]. Другий важкий підкреслення момент пов'язаний з тривалим перебуванням короля у Гданську з 1 серпня 1677 до 14 лютого 1678 р. [6, с. 115, 125]. Оскільки цей час збігається з гаданою хронологією виконання «Битви під Хотином», її створення, поза всяким сумнівом, пов'язане з тривалим гдан-

* Оскільки де Боже бачив картину в костьолі 1679 р., спроба Мєчислава Морки віднести її створення до часу після 1683 р. безпідставна. (Див.: *Morka Mieczysław. Polski nowożytny portret konny i jego europejska geneza*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. S. 148).

ським візитом Яна III. На жаль, далі здогадів у цьому питанні нині піти неможливо.

Оскільки даних про контакти гданського майстра з королівським двором у розпорядженні дослідників раніше не було взагалі, олеська знахідка висвітлює цілком новий аспект біографії Стеха. «Битва під Хотином» жовківського парафіяльного костьолу, цілком імовірно, не була унікальним результатом цього взаємозв'язку, і подальшим дослідженням, можливо, вдасться виявити й інші свідчення роботи Стеха для короля.

Хоч обставини створення баталії не відомі, на основі посередніх даних можна дійти висновку про її виконання у Гданську. До нього підводить, крім міркувань посереднього характеру, твердження учня Стеха Х. Д. Фалькенберга, що майстер ніколи не покидав міста [11, с. 124]. Проте на сьогодні є лише припущення, оскільки до остаточного розв'язання проблеми походження баталії можна підійти лише після розв'язання її найбільшої на сьогодні загадки — присутності двох, як тепер виявилось, підписів.

Факт наявності на картині двох підписів не становить рідкісного явища: історія світового мистецтва знає чимало подібних прикладів. Однак у даному випадку порівняння обох підписів наводить на роздуми. Підпис Стеха сумнівів не викликає: він цілком відповідає характеру відомих авторських підписів гданського майстра і вписується в картину цілком у дусі Стеха. Його автографи нерідко «приховані», тому не випадково ряд їх виявлено лише в ході підготовки до монографічних виставок 1972—1973 рр. Порівняно з виконаним у дусі часу підписом Стеха зовсім інакше виглядає підпис загадкового Кесселя. Він знаходиться справа біля краю картини й виконаний на спеціально залишеному висвітленому прямокутному полі великими друкованими літерами чорною фарбою. За свідченням авторів XIX—початку XX ст., він виглядав так: „KAESTLER“. Цей підпис знаходиться у сильно пошкодженій частині картини, безпосередньо, під фрагментом, заміненим при реставрації у 1820-х роках копією-реконструкцією. У нинішньому своєму стані напис поновлений. Аргументовану оцінку можна буде дати лише після його детального і всебічного техніко-технологічного дослідження.

Можна лише звернути увагу на те, що до Ф. ван Кесселя баталія відношення мати не може. За свідченням Я. Вермоена, Ян III звернувся до художника через свого посла в Бреді, тобто, очевидно, в останній період життя художника після 1688 р., коли він ще жив в Амстердамі [4, с. 16]. Якщо ця думка вірна, стосунки фламандського майстра з польським королівським двором зав'язалися тоді, коли «Битва під Хотином» вже більше десяти років знаходилася на своєму місці на стіні жовківського парафіяльного костьолу.

1. *Александрович В. С.* «Битва под Веной» Мартіно Альтомонте в соборі Львовской картинної галереї // *Источниковедение балканского средневековья*. Калініні, 1988. 2. *Жолтовський П. М.* Словник художників, що пра-

цювали на Україні в XIV—XVIII ст. // Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1983; 3. Профессия — реставратор. Каталог выставки работ отдела реставрации Львовской картинной галереи. Львов, 1987; 4. Allgemeines lexikon dem bildenden künstler Ulrich Thiemme end Felix Becker. Leipzig, 1927. T. 20. 5. *Beaujeu de. Pamietniki kawalera de...* // Pamietniki do czasów. Jana III. Kraków, 1883 / Ser. 1. T. 1. 6. *Cieślak Edmund*. Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku. Interwencja Jana III Sobieskiego. Gdańsk, 1962. 7. *Czołowski Aleksander*. Ikonografia wojenna Jana III // Przegląd historyczno-wojskowy. T. 2. Z. 2. 8. *Fijałkowski Wojciech*. Gloryfikacja Jana III w sztuce czasów baroku // Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. Wrocław, 1984 (Acta Universitatis Vratislaviensis. № 726. Historia XLYII). 9. *Gębarowicz Mieczysław*. Nowe materiały do ikonografii wojennej króla Jana III Sobieskiego // Studia Wilanowskie. III—IV, MCMLXXLIII. 10. *Gębarowicz Mieczysław*. Początki malarstwa historycznego w Polsce. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. 11. *Grzybkowska Teresa*. Andrzej Stech malarz gdański. Warszawa, 1979. 12. *Karpowicz Mariusz*. Polskie itinerarium Marcina Altomontego // Rocznik Historii Sztuki. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. T. 6. 13. *Mańkowski Tadeusz*. Galeria Stanisława Augusta. Lwów, 1929. T. 2. 14. *Morka Mieczysław*. Gloryfikacja Piotra I w sztuce jego epoki // Biuletyn Historii Sztuki, 1980. № 3/4. 15. *Morka Mieczysław*. Wzorce ikonograficzne malarstwa batalistycznego w polsce w XVII wieku // Biuletyn Historii Sztuki, 1984. № 2/3; 16. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. T. 14/3. Z. 54. 17. Rastawiecki Edward. Słownik malarzów polskich. Warszawa, 1857. T. 3. 18. Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. Kraków, 1912. T. 8. 19. *Trajdesowa Anna*. Tematyka polska w twórczości Romeina de Hooghe // Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. T. 6.

Стаття надійшла до редакції 12.02.89

С. П. МОВЧАН, доц., С. П. КАЧАРАБА, асист.,
Львівський університет

ЕМИГРАЦІЯ ГАЛИЦЬКИХ СЕЛЯН В БОСНІЮ І ГЕРЦЕГОВІНУ НАПРИКІНЦІ ХІХ—НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проблема трудової еміграції із західноукраїнських земель була предметом вивчення вітчизняних і зарубіжних дослідників [1; 7; 9; 15; 18]. Більшість з них вивчала масову еміграцію в США, Канаду та латиноамериканські країни. Європейські напрями переселенської і заробкової сезонної еміграції досліджені недостатньо. Зокрема, до цього часу історички незаслужено обділяли увагою питання масового переселення українських трударів до Боснії і Герцеговини наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. Ця тема перебуває на стьку історії народів України та Югославії, інколи побіжно згадується вітчизняними дослідниками еміграційної тематики [5; 18]. Лише у брошурі польського економіста Т. Каспарека зроблено першу спробу спеціально звернутися до розгляду еміграції в Боснію [19]. Проте автор мав на меті ознайомити населення Галичини з соціально-економічним і правовим становищем Боснії і Герцеговини і, зрозуміло, проблеми еміграції у нього знаходяться на другому пла-

ні. Факти і цифрові матеріали у брошурі подані без посилань на джерела, що свідчить про її популярний, а не науково-дослідний характер. Не знайшло відображення питання про переселення західноукраїнських трудящих у цей період в Боснію і Герцеговіну в дослідженнях сучасних югославських істориків еміграційних процесів в південнослов'янських землях [21]. Призабутість цієї теми пояснюється переважно тим, що документи, які відносяться до еміграції в південнослов'янські землі, розпорошені в югославських, австрійських, угорських і радянських архівах. Щоб частково заповнити прогалину з даної проблеми, автори на основі виявлених архівних документів і матеріалів галицької періодики кінця XIX—початку XX ст. зробили спробу висвітлити еміграцію селянства до Боснії і Герцеговіни на її початковому етапі.

Для роботи над темою особливу цінність становлять офіційні документи віденських властей, Галицького намісництва і місцевої поліції. Збереглися численні розпорядження уряду в Відні щодо умов колонізації Боснії і Герцеговіни, доповідні записки повітових старост про розмах еміграційного руху в Галичині. Багатий і різноманітний матеріал про життя галицьких емігрантів у Боснії подають їхні листи до різних урядових і духовних осіб. Між Віднем і Галицьким намісництвом велось жваве листування з питань еміграції, яка у 90-х роках XIX ст. стала гарячковою і перетворилася, за висловом І. Франка, у «справжнє лихо нашого краю» [11, с. 439].

Наприкінці XIX—на початку XX ст. Галичина була найбільш перенаселеною провінцією Австро-Угорської монархії. Незважаючи на високу дитячу смертність, тут приріст населення на тисячу жителів був більший, ніж в інших регіонах імперії. У 1880—1890 рр. чисельність населення в краї щорічно зростала майже на 64,9 тис. чол. [13, с. 312]. Водночас величезних масштабів набуло малоземелля. Численність селяни, що володіли 3—4 моргами землі, 1875 р. досягла 800 тис. чол. [9, с. 344]. За підрахунками Ф. Бюяка, аграрне перенаселення у Галичині на зламі двох століть становило 1,2 млн. чол. [17, с. 391]. Якщо врахувати, що в краї були відсутні значні промислові осередки, а рівень оплати праці сільськогосподарських працівників був надзвичайно низьким, то цілком зрозумілими стають основні причини еміграції. Не випадково І. Франко писав: «Еміграція — наслідок зuboжіння, пролетаризації народу» [10, с. 352].

У 90-х роках XIX ст. галицькі селяни тисячами емігрували в США, Канаду, Бразилію. Загалом з 1890 по 1900 рр. зі Східної Галичини емігрувало 133 610 греко-католиків (переважно українці). У наступному десятиріччі ця цифра збільшилася майже вдвічі [6, с. 51]. Під кінець століття розпочався масовий відхід галичан на сезонні роботи в європейські країни, передусім у Німеччину. Такий розвиток подій викликав стурбованість в урядових колах. В офіційному листуванні міністерства внутрішніх справ з Галицьким намісництвом простежується намагання уряду перешкодити масовому виселенню трудящих і каналізувати

еміграцію в середину країни, зокрема в Боснію і Герцеговіну.

Австрійські правлячі кола після Берлінського конгресу прагнули остаточно закріпити в межах імперії згадані краї. Це яскраво продемонстровано як зовнішньополітичними, так і внутрішньополітичними заходами. В правлячих австро-угорських колах не було єдності у проведенні економічної політики щодо окупованих земель. У Відні у 1879 і 1880 рр. проводились спеціальні конференції з аграрних відносин в Боснії і Герцеговіні, точилися дискусії із питань дальшої економічної політики [22, с. 77—78].

Монархічні кола не хотіли вкладати великі кошти у відбудову економіки краю, який в правовому відношенні не був власністю Австро-Угорщини. Це було однією з важливих причин прийняття рішення про переселення до Боснії і Герцеговіни з інших регіонів імперії. Не вкладаючи коштів, уряд за рахунок експлуатації майбутніх переселенців сподівався поліпшити економіку окупованої Боснії і Герцеговіни. Зокрема, законом від 22 лютого 1880 р., прийнятим державною радою Австро-Угорщини, були визначені основи управління Боснією та Герцеговіною. Найвища влада в окупованих провінціях покладалася на австро-угорське міністерство фінансів [20, с. 29—30]. Управління на місцях складалося з чотирьох відділень: адміністративного, фінансового, судового і будівельного [14, с. 97]. У 1880 р. фінансовим відділенням був виданий циркуляр про колонізацію Боснії і Герцеговіни і роздачу казенних земель. У циркулярі передбачалося, що кожна родина одержить відповідно до кількості робочих рук певну площу землі під обробіток, на сіножаті, будівництво хати, а в разі потреби, і на пасовисько. «Ті землі віддаються колоністам на власність при умові сплати ратами теперішньої оціночної ціни тих ґрунтів. Оціночна ціна ґрунтів є мінімальна і потрібно платити за всі землі, за винятком пасовиськ» [3, 1880, 4 жовт.]. Далі у документі зазначалося: «Крім ґрунтів, дістане кожна родина дерево на будівництво вищезгаданих будівель у відповідності з числом голів родини» [3, 1880, 4 жовт.]. Циркуляр передбачав також видачу матеріалу для спорудження громадами колоністів церков і шкіл. «Що стосується сплати податків, то тільки через десять років від початку колонізації доходний податок буде нараховуватися від суми 3000 піастрів» [3, 1880, 4 жовт.].

Незважаючи на досить помірковані умови колонізації, в перше десятиріччя після публікації згаданого циркуляру мали місце лише поодинокі випадки еміграції зі Східної Галичини до Боснії, і то переважно не в селянських родин, а службовців. Газета «Діло» вже 1880 р. повідомляла, що має своїх передплатників у Сараєво [3, 1880, 13 серп.]. У цьому ж органі 1892 р. містилося повідомлення про смерть судового радника в Боснії — українця А. Цурковського [3, 1892, 22 верес.].

Австрійський уряд, проводячи колонізаторську політику онічечення окраїн імперії, заохочував в першу чергу еміграцію до

Боснії німецького населення. У ряді листів міністерства внутрішніх справ до Галицького намісництва є вказівки пропускати через прикордонне м. Броди німецьке населення навіть з території Росії [16, ф. 146, оп. 6, спр. 1242, арк. 171, 173, 174]. Так, у секретному листі до намісника графа К. Бадені від 20 квітня 1894 р. міністр внутрішніх справ просив негайно дати вказівку комісаріату прикордонної поліції у Бродях, щоби «був дозволений перехід кордону під Бродами, а саме з незавізованими паспортами і дальший переїзд в Боснію» [16, ф. 146, оп. 6, спр. 1235, арк. 337]. Переходи з російської території переселенців німецького походження у 1894 р. стали масовими — по 40—50 родин [16, ф. 146, оп. 6, спр. 1235, арк. 338]. Їм дозволявся переїзд до Боснії без паспортів, лише за списками.

Важливо з'ясувати нижню хронологічну межу зародження масового переселенського руху зі Східної Галичини до Боснії та Герцеговіни. В югославській історіографії немає єдиної думки з цього приводу [23, с. 132]. Документи свідчать, що масова еміграція галицьких селян до Боснії розпочалася весною 1894 р. Галицьке намісництво двічі (1 квітня і 20 травня 1894 р.) повідомляло віденську канцелярію міністерства внутрішніх справ про масовий переселенський рух в окремих повітах краю [16, ф. 146, оп. 6, спр. 1237, арк. 543]. У таємному листі від 1 серпня 1894 р. старостам повітів граф К. Бадені писав: «Весною цього року з'явився у деяких повітах Східної Галичини еміграційний рух сільського населення до Боснії, причому поширюються чутки про безплатну роздачу там ґрунтів і звільнення від податків» [16, ф. 146, оп. 6, спр. 1237, арк. 542]. Він радив старостам доносити йому про появу цього руху. До листа додавався спеціальний документ-рескрипт міністерства внутрішніх справ від 11 липня 1894 р., який передбачав ряд вимог для здійснення переселення (кожна сім'я повинна мати не менше 600 флоренів, бути працездатною тощо). Підкреслювалося, що «крайове управління Боснії та Герцеговіни може принципово дозволити поселення на необроблюваних державних землях лише наполегливим і старанним господарям з умовою, що вони є надійними в політичному і моральному відношенні» [16, ф. 146, оп. 6, спр. 1237, арк. 544]. Далі роз'яснювались умови переселення, які у документі названі пільгами: 1) кожна сім'я переселенців отримує для викорчовування і сільськогосподарського використання, включаючи житло, господарські будівлі і сади, і залежно від якості землі — площу в 10—12 га; заможним сім'ям будуть надані більші території для господарювання; 2) ці земельні ділянки надаються переселенцям для використання їх у вищезазначених цілях не у власність, а в оренду і при цьому терміном на десять років (однак переселенці повинні платити орендну плату за всі землі, які орендують, лише починаючи з четвертого року і при цьому дуже помірковано — 50 крйцерів за 1 га щорічно); 3) після закінчення орендного терміну землі, якщо вони викорчовані переселенцями, впорядковані і відповідним чином оброблені, а поселенці в політичному і морально-

му відношенні поводитися бездоганно, безплатно передаються їм у власність (в іншому випадку передача у власність не здійснюється, але можливе продовження оренди землі на тих же умовах ще на десять років); 4) у випадку смерті орендаря, умови орендного договору переходять його спадкоємцям; 5) кожна переселенська сім'я безплатно одержує для будівництва житлових приміщень і господарських споруд необхідний матеріал з державного лісництва; 6) оскільки переселенцям гарантується, зважаючи на обставини, підтримка до наступного врожаю, допомога у будівництві житлових і господарських споруд, придбанні робочих та інших тварин, господарського інвентаря і насіння, відповідно більші безпроцентні позички на сприятливих умовах повернення [16, ф. 146, оп. 6, спр. 1237, арк. 544--545]. У документі наголошувалося, що на інші пільги бажуючі виїхати на поселення не можуть розраховувати, зокрема, й на звільнення від існуючих в Боснії і Герцоговіні податків і виплат натурою [16, ф. 146, оп. 6, спр. 1237, арк. 545]. На поселення виїжджали лише з дозволу властей. Наведені вище уривки документу яскраво свідчать про тяжкі умови переселення, які випадали на долю емігрантів.

Старостам повітів граф К. Бадені і в наступні роки неодноразово нагадував про необхідність дотримуватися умов цього документу при видачі дозволу на еміграцію. Проте часто селяни, продавши своє нехитре господарство, від'їжджали, не дочекавшись дозволу. І це оберталось трагедією для переселенців: їх повертали назад на батьківщину. Весною 1894 р. група селян з околиць Комарно, прибула в Сараєво, «маючи надію одержати землю і поселитися в Боснії, але місцева влада повернула їх додому» [3, 1894, 12 трав.]. Такі випадки були непоодинокі. Галицька преса друкувала у ці роки різного роду довідки щодо умов переселення, робила застереження і закликала дотримуватись урядових умов переселення в Боснію [2, 1895, 18 черв.].

Загалом еміграційний рух до Боснії розгортався у Східній Галичині нерівномірно, зазнаючи піднесення і спадів. У 1899 р. розпочалася нова хвиля еміграційного руху до Боснії та Герцоговіни. У листі намісника Галичини до старост повітів від 15 квітня 1899 р. зазначалося: «Останнім часом вдалося зауважити, зокрема в східній частині краю, між селянами тенденцію емігрування до Боснії» [16, ф. 146, оп. 6, спр. 1237, арк. 234]. У діях боснійських властей спостерігалось прагнення обмежити приїзд емігрантів зі Східної Галичини. Порівняно з попередніми роками посилювалися вимоги до переселенців, почалося збирання попередніх відомостей про них, перевірка їхнього маєткового стану. Лише у випадку підтвердження раніше поданих документальних даних про емігранта уряд дозволяв виїзд [3, 1899, 15 берез.]. «Галичанин» попереджав своїх читачів, що лише після дозволу місцевих властей селянин може переселятися. Однак наростання еміграційної хвилі до Боснії 1899 р. було зупинене не тільки обмеженнями місцевих властей, а й епідеміями віспи й тифу, які мали місце серед галицьких емігрантів.

«З огляду на появу віспи серед емігрантів з Галичини уряд в Сараєво частково заборонив еміграцію» [3, 1899, 9 черв.; 2, 1899, 10 черв.]. Однак еміграційний рух залишався масовим. З окремих сіл виїжджали десятки родин. Так, у серпні 1899 р. з Нижнєва Тлумацького повіту емігрувало 30 родин, які оселилися в околиці Баня Луки [8, 1899, 12 серп.]. Зі Скалатського повіту повідомлялося, що багато селян виїжджають на поселення до Боснії, причому «переважно люди багатші» [3, 1900, 25 лют.].

У 1900—1901 рр. внаслідок сільськогосподарської кризи десятки тисяч сільських пролетарів залишилися без роботи. Небувалих масштабів набрало безземелля. За деякими підрахунками, на початку ХХ ст. 170 тис. селянських родин, або 700 тис. селян, зовсім не мали землі [4, с. 13]. Значна частина з них шукала заробітків у Боснії та Герцеговіні. Масовими стали виїзди з Городенківського, Тлумацького, Буцацького і Тернопільського повітів [3, 1901, 10 берез., 14 квіт.]. Московфільський «Галичанин» передбачав навіть, що 1901 р. в Боснію і Герцеговіну емігрують від 10 до 15 тис. селян. Звичайно, ця газета — активний агітатор за еміграцію до Боснії і Герцеговіни, явно перебільшувала. Як свідчать архівні документи, на початку ХХ ст. кількість українських переселенців у Боснії і Герцеговіні досягла більше 10 тис. чол. [16, ф. 358, оп. 2, спр. 99, арк. 63]. Згаданий вище Т. Каспарек називав цифру 14 тис. чол. [19, с. 24]. Частина переселенців зі Східної Галичини використовувала Боснію і Герцеговіну як своєрідну перевалочну базу для еміграції за океан, передусім до Бразилії. Справа в тому, що 1895 р. бразильський уряд відмовився оплачувати проїзд емігрантів з Галичини, а проїзд боснійців був безплатним. І. Франко писав: «Останнім часом бразильський уряд не приймає емігрантів з Галичини. Та в еміграційних реєстрах, що друкуються в італійських журналах, фігурує останнім часом дуже багато боснійців, тоді як багато емігрантів з Галичини їде саме до Боснії. Отож, існує обгрунтована підозра, що згадані боснійці, які емігрують до Бразилії, це наші галицькі селяни, яких агенти запродали бразильським плантаторам для роботи в тропічних провінціях» [12, с. 491].

Після еміграційного спалаху 1901 р. місцеві власті Боснії і Герцеговіни вдалися до чергових заборонних акцій. Зокрема вони попередили: так звана «царовина» більше не буде надаватися емігрантам. У квітня 1901 р. офіційно повідомлено, що в краї зовсім немає земель для колонізації [3, 1901, 1 трав.]. Для того, щоб хоч як-небудь розв'язати проблему, міністерство фінансів у Відні уповноважило власті Боснії і Герцеговіни видати розпорядження, за яким в'їзд в край дозволявся тим галицьким селянам, котрі хотіли купити землі [2, 1901, 21 лип.]. Це призвело до масової рееміграції селян. Один з дописувачів «Галичанина» зустрів у Будапешті 1 000 селян, які поверталися з Боснії [2, 1901, 24 берез.]. Однак урядовими заходами не вдалося зупинити еміграцію галицьких селян до Боснії та Герце-

говини, і вона тривала аж до початку першої світової війни.

У Боснії і Герцеговіні виникли численні українські поселення. Частина архівних документів дає змогу відтворити життя переселенців. Більшість їхніх листів до різних осіб у Галичині — це колективні скарги чи прохання, підписані декількома прізвищами або писані однією особою від громади поселенців. Чимало скарг викликані порушеннями з боку боснійських властей при наділенні землею з державного фонду — «царовини». Так, 1902 р. мешканці Дев'ятини скаржилися, що чекали на «царовину» по 2—3 роки. За цей час вони витратили гроші і не можуть купити інвентар. Урядові власті порушили обіцянку не збирати через три роки десятини: «А то платимо і не по правді, і з кривдою» [16, ф. 201, оп. 46, спр. 1241, арк. 8]. На подібні зловживання вказується і в листі Ф. Фурчака з с. Гайова. Він приїхав до Боснії 1901 р., але й через три роки йому не виділили «царовини» [16, ф. 201, оп. 46, спр. 1241, арк. 18]. Повний відчаю і розпуки лист селянина Г. Целеня з Приявора до Галицького митрополита з проханням допомогти переселенцям, які вже три роки чекають на наділи землі. «Аби хто наставив бритву, — писав він, — то ми би ся чіпали» [16, ф. 201, оп. 46, спр. 1241, арк. 41]. У 1902 р. переселенці с. Дубрава скаржилися: «Доносимо Вам свій жаль, і осььмо бідні і не дають нам ані раз віддихнути в Босни. Якисьмо були в Галичині, була чутка в газетах, що від царовини не буде оплачуватися жодної дані, і ми приїхали і мусимо платити від першого року. І то, крім десятини, платимо ще більше, тому що десятину пишуть по неправді» [16, ф. 201, оп. 46, спр. 1241, арк. 52]. В листах є відомості про зловживання не тільки чиновників, а й духовних осіб. Наприклад, П. Рожик з с. Гайова у листі до митрополита А. Шелтицького писав, що католицький священик з Малої Луки бере великі гроші за обряди: за похорон старої особи 24 корони, малої дитини — 6, за шлюб — 22 [16, ф. 201, оп. 46, спр. 1241, арк. 32]. До речі, у цих листах-скаргах зберігаються жива народна мова, прислів'я того часу. Найбільш поширеним (зустрічаємо в декількох листах) було прислів'я: «Бог високо, ясний цар далеко, а ті святі над нами, що хочать, то роблять».

Варто підкреслити, що у більшості колективних і особистих листів поруч із скаргами на тяжке становище висловлювалися прохання надіслати книги рідною мовою, допомогти побудувати школу для навчання дітей «своєю мовою», підкреслювалася турбота про збереження народних традицій і звичаїв. Зокрема, у листі торговця з Приявора А. Плянчака зазначалося, що він живе у Боснії 13 років (лист написаний 1907 р.) і неодноразово скаржився владі на спроби перевести його в іншу віру, хвилювався, що діти «не знають писати по-руськи (українськи) і не мають учителя» [16, ф. 201, оп. 46, спр. 1241, арк. 63]. В іншому листі українці з околиці Приявора просили галицького митрополита прислати священика і вчителя, повідомляючи його: «Тут поселилось коло 200 фамілій і посилають дітей до

школи» [16, ф. 201, оп. 46, спр. 1241, арк. 39]. Листи дають змогу встановити чисельність родин переселенців в окремих містах і селах, відтворити географію розселення наприкінці XIX—початку XX ст. вихідців із західноукраїнських земель. У них названо 14 населених пунктів, де компактними групами осідали українські переселенці. Крім Приєвора, найбільша кількість галичан осіла в околицях м. Баня Лука, в селах Лепениці, Лішня, Дев'ятин, Стара Дубрава, Каменця, Ківарац, Дервен, Завидовці та ін.

Короткий аналіз виявлених джерел дозволяє лише частково відтворити початковий період західноукраїнської еміграції в Боснію і Герцеговіну — цікаву сторінку спільної історії народів Югославії та України. Включення до наукового обігу в найближчий час нових джерел допоможе детальніше висвітлити не вивчені до цього часу питання.

1. *Бачинський Ю.* Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки. Львів, 1914. 2. *Галичанин.* 1895; 1899. 3. *Діло.* 1880; 1892; 1894; 1899; 1900; 1901. 4. *Злупко С. М.* Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині (кінець XIX—початок XX ст.). Львів, 1960. 5. *Кравець М. М.* Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів, 1964. 6. *Макаричук С. А.* Етносоціальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983. 7. *Стрелко А. А.* Славянское население в странах Латинской Америки. К., 1980. 8. *Свобода.* 1899. 9. *Франко І.* Еміграція галицьких селян // Збір. творів: У 50 т. К., 1985. Т. 44. Кн. 2. С. 343—350. 10. *Франко І.* З приводу еміграції населення // Збір. творів: У 50 т. К., 1985. Т. 44. Кн. 2. С. 350—365. 11. *Франко І.* Знову одісея галицьких емігрантів // Збір. творів: У 50 т. К., 1985. Т. 44. Кн. 2. С. 439—442. 12. *Франко І.* Привид еміграції // Збір. творів: У 50 т. К., 1985. Т. 44. Кн. 2. С. 491—495. 13. *Франко І.* Скільки нас є? // Збір. творів: У 50 т. К., 1985. Т. 44. Кн. 2. С. 312—318. 14. *Харузин А.* Боснія—Герцеговіна. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии. СПб., 1901. 15. *Шлепаков А. М.* Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX—початок XX ст.). К., 1960. 16. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові. 17. *Bujak F.* Galicia. Lwów, 1908. Т. 1. 18. *Caro L.* Emigracja i polityca emigracyjna. Poznań, 1914. 19. *Kasparek T.* Bosnia: emigracja galicyjska. Lwów, 1903. 20. Reichsgesetzblatt für die Reichsrathe der vereinigten Königreiche und Länder. Jahrgang, 1880. Wien, 1880. S. 29—30. 21. *Ehmetić M.* Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941 // Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1974. N 20. 22. *Kapidžić H.* Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vreme austro-ugarske uprave 1878—1918 // Godišnjak društva istoričara. Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1975. N 19. 23. *Kostelnyk V.* Prilog historiografiji i bibliografiji o sudjevolanju Jugoslovenskih Rusina i Ukrajinaca u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945 // Časopis za savremenu povjest. 1981. N 1.

Стаття надійшла до редакції 30.05.89

ВИСТУПИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Певід'ємну частину міжнародного робітничого руху становить польський робітничий рух. Окремі аспекти даної проблеми знайшли відображення у працях радянських та польських істориків [5; 6; 13; 23; 29]. На сучасному етапі розвитку історичної думки є необхідність переглянути деякі положення, конкретизувати їх на основі нових документальних матеріалів.

Внутрішній розвиток Польщі значною мірою був пов'язаний з політичною ситуацією у світі. Економіка країни у 1938—1939 рр. дещо пожвавилася. Цьому сприяла інвестиційна політика уряду, зокрема будівництво Центрального промислового району в так званому «трикутнику безпеки». Він охоплював частину повітів Келецького, Краківського, Люблінського і Львівського воеводств, розташованих у самому центрі Польщі [29, с. 405]. Загальний обсяг промислової продукції 1938 р. перевищив рівень 1928 р. на 6%, а зайнятість робітників у великій і середній промисловості, яка становила 808 тис., не досягала рівня 1928 р. [38, с. 292; 31, с. 261, табл. 7]. Чисельність зареєстрованих безробітних утримувалася на високому рівні: 1938 р. — 456,3 тис. [31, с. 261, табл. 7], а за дослідженнями польських учених З. Ландау і Я. Томашевського сягала 675 тис. [30, с. 574]. Щодо категорії частково безробітних, то процент робітників, що працювали від одного до трьох днів на тиждень становив 1938 р. 5,5%, а від чотирьох до п'яти днів — 17,1% (разом — близько 23%); 1929 р. — лише 15,0% [31, с. 264, табл. 13]. Величезна кількість безробітних, що втратила право на допомогу, статистикою не враховувалась [36, табл. 10]. Середньомісячна заробітна плата у великій і середній промисловості зросла 1938 р. порівняно з 1935 р. на 10% [26, с. 163]. Однак становище трудящих залишалось надзвичайно тяжким: жорстока експлуатація промислових робітників, жахливі умови праці, знущання, звільнення, відсутність нормальних умов проживання тощо [22, док. № 92, с. 289—291; док. № 93, с. 292; док. № 96, с. 295—296; док. № 106, с. 311; 20, ф. 4459, оп. 2, спр. 15, арк. 42—43]. Внаслідок відсутності будь-яких заходів з охорони безпеки праці щорічно від нещасних випадків гинуло 900 робітників, 20 тис. зазнавали поранень, десятки тисяч залишалися каліками [15, 1938, 25 черв.]. Частими були випадки самогубства через відсутність засобів до існування [18, ф. 75, оп. 2, спр. 586, арк. 8; спр. 587, арк. 8].

Розвиток промисловості Польщі мав односторонній характер. На підприємствах, що випускали предмети народного споживання, відзначався спад виробництва. Повний занепад був у промисловості Західної України, зайнятої переважно переробкою сільськогосподарської сировини.

Не кращим було становище і в сільському господарстві. Неухильне падіння цін на зернові культури набуло катастрофічних розмірів. У зв'язку з цим різко знизилася прибутковість селянських господарств. У 1938 р. загострилася аграрна криза. Умови життя селян значно погіршилися.

Тяжке матеріальне становище, великі податки, обмеження політичних прав і свобод викликали глибоке незадоволення робітничого класу. У 1938 р. відбулося 1 457 страйків (причому 91,9% окупаційних), що охопили 9 461 підприємство. У них взяли участь 269 тис. робітників. Втрачено 1 289 тис. робочих днів. Страйки переважно завершувалися перемогою робітників. Найпоширеніші вимоги — піднесення заробітної плати, регулярна виплата заробітків, дотримання закону про 8-годинний робочий день, укладення колективних договорів та дотримання їхніх умов тощо. Трудящі протестували проти необгрунтованих звільнень з роботи, проти застосування репресій за участь у страйках. Політичні страйки охопили близько 100 тис. чол. — понад третину всіх страйкуючих.

Однак 1938 р. страйковий рух значно спав: кількість страйків порівняно з 1937 р. зменшилась в 1,5 раза, а страйкуючих — більше, ніж удвічі [31, с. 284, табл. 47]. Цьому певною мірою сприяли наступні урядові документи: у травні 1938 р. ухвалені рішення про визнання окупаційного страйку неlegalним і встановлення карної відповідальності за участь у ньому [37, с. 167]; у листопаді 1938 р. — декрет президента «Про охорону інтересів держави», ст. 8 якого вводила карну відповідальність за публічні заклики до організації страйків [26, с. 313].

Найбільші окупаційні страйки тоді відбулися на фабриці Габлера у Лодзі та на шахті «Валенти—Вавель». У Лодзі, основному промисловому центрі Польщі, особливо тяжко жилося текстильникам. «На текстильних фабриках робітники змушені за мізерну заробітну плату працювати по 12 і більше годин на добу в самих жахливих санітарних умовах» [15, 1938, 25 черв.]. З 20 січня по 7 травня проходив окупаційний страйк 663 робітників (з них — 639 жінок) на фабриці Габлера. Причиною виступу було рішення дирекції звільнити одну зміну (375 чол.) і зменшити заробітну плату на 15—20%. Робітники були згодні навіть на скорочення робочих днів, але за умови, що ніхто не буде звільнений. У відповідь дирекція відключила центральне опалення, заборонила застосовувати вугілля для приготування їжі.

Багато робітників хворіли від голоду, знещлення. Хворих забирали, але як тільки їм ставало краще, вони поверталися, героїчно продовжуючи боротися за свої права. Страйк намагалася придушити поліція, варшавські загони профашистської «Фаланги». Проте виступ робітників завершився їх перемогою. Трудящі Лодзі підтримали страйкарів, зібравши для них 50 тис. злотих, продукти [27, с. 382]. З 13 по 20 травня проходив страйк 147 робітників на цегельному заводі м. Вільно з вимогою підвищення зарплати і укладення колективного договору. Він за-

вершився перемогою робітників [21, ф. 1149, оп. 1, спр. 1444, арк. 36].

З 10 серпня по 22 вересня 1938 р. проходив окупаційний страйк 3500 гірняків на шахті «Валенти—Вавель». Він супроводжувався масовим голодуванням страйкуючих і героїчним опором властям. Шахтарі вивісили чорний прапор і транспарант «Смерть експлуататорам робітників!». Цей виступ теж закінчився перемогою робітників [28, с. 263—269]. 3 жовтня у Вільно відбувся окупаційний страйк на хутряній фабриці «Фурс» у зв'язку з порушенням дирекцією умов колективного договору. 22 жовтня конфлікт був ліквідований на користь робітників [8, с. 358].

Робітники проводили також страйки солідарності. Так, 6 жовтня 1938 р. стали всі фабрики і заклади у Ченстохові й околиці. Близько 25 тис. чол. кинули роботу, підтримуючи багатотижневий страйк на фабриці будівельних матеріалів і на текстильній фабриці „Stradom“ [33, 9 жовт.]. 16 квітня 1938 р. у Львові зупинились фабрики і заводи, трамваї та автомашини. Трудящі віддали шану жертвам терору у квітні 1936 р. На мітингу робітники заявили, що кров героїв, котрі загинули за справу пролетаріату, не пролита даремно [18, ф. 1-с, спр. 126, арк. 474]. Безробітні проводили так звані публічні демонстрації, окуповуючи приміщення місцевих управлінь і бірж праці [22, с. 297—298, док. № 98].

Робітничий клас Польщі засуджував зовнішню політику національного уряду. Про це свідчать, зокрема, виступи на захист литовського народу, 17 березня 1938 р. уряд Польщі висунув Литві ультиматум. У ньому вимагалось задовольнити наступні вимоги режиму: відновити дипломатичні та інші відносини і визнати «права польської меншості» на території Литви, загрожуючи у противному разі «забезпечити державні інтереси Польщі власними засобами» [4, с. 131]. У зверненні до трудящих і всіх прихильників миру Комуністична партія Польщі (КПП) різко засуджувала агресивні плани санації і заявляла, що польські правлячі кола стають на шлях «воєнних провокацій», оскільки у них хочуть знайти «порятунок перед неминуючою поразкою». Санаційні кола хочуть відвернути трудящі маси від боротьби за пекучі проблеми, жорстоким терором придушити демократичні організації, «потопити в крові, ізолювати у таборах передові загони трудящих мас. Чим... сильнішою є боротьба трудящих мас, тим більшою є загроза спровокування воєнної різни правлячою санаційною клікою» [24, док. № 61, с. 312].

Тверда миролюбна позиція Радянського уряду, бурхливо розгорнута кампанія на захист Литовської держави відвернула напад Польщі на Литву. Уряду Польщі довелося задовольнитись згодою Литви на встановлення дипломатичних відносин.

У зверненні ЦК КПП «1 Травня — свято всієї демократії» з тривогою говорилося про напружену міжнародну обстановку, небезпеку гітлерівської агресії у середній і східній Європі. «Загроза нападу Гітлера, — підкреслювала КПП, — призводить до

того, що боротьба за повалення режиму санації, за демократичні вибори, за уряд довір'я народних мас стає питанням життя або смерті Польщі». Комуністична партія наголошувала на необхідності об'єднання у цей критичний момент всього, «що живе з праці власних рук і розуму, що в нашому народі чесне і патріотичне, в народному демократичному фронті, фронті зцілення Польщі», закликала робітників, селян та прогресивну інтелігенцію у день 1 Травня продемонструвати свою ненависть до пригноблювачів народу і фашистських паліїв війни [24, док. № 62, с. 316, 317].

Тривога польського народу за долю своєї батьківщини виявилася на зборах і мітингах в період підготовки до святкування Міжнародного дня солідарності трудящих. У Варшаві 1 Травня зібралося близько 80 тис. робітників [33, 1 трав.], у Львові — понад 15 тис. [8, ф. 256, оп. 1, спр. 96, арк. 83]. За агітацію і поширення листівок ЦК КПЗУ у Львові 30 квітня 1938 р. затримано 23 чол. [18, ф. 11, оп. 29, спр. 2474, арк. 2, 4]. Усього в першотравневих демонстраціях 1938 р. взяло участь 1,5 млн. чол. — більше, ніж будь-коли за роки санаційної диктатури. Демонстрації проходили під гаслами встановлення робітничо-селянського уряду і докорінної зміни зовнішньої політики Польщі [13, с. 332].

Внаслідок приєднання Австрії до фашистського рейху гітлерівці посіли вигідні стратегічні позиції у центрі Європи і зразу ж розпочали готувати захоплення Чехословаччини. Їх активно підтримував реакційний уряд санації, висувавши претензії на частину чехословацької території.

Навколо питання про Чехословаччину в Польщі розгорнулася гостра боротьба політичних партій, активізувалася діяльність широкої громадськості, піднеслася нова хвиля робітничого руху. Трудящі вимагали негайно покінчити з прогітлерівською зовнішньою політикою режиму санації, виступали на підтримку Чехословаччини. У відозві «Руки імперіалістів — геть від Чехословаччини! Геть війну!» (червень 1938 р.) КПП вказувала на небезпеку, яка загрожувала польському народові та країні внаслідок античеського польсько-німецького зговору, вимагала утворення уряду, що користувався б підтримкою трудящих. Це був один з останніх документів КПП [24, док. № 63, с. 319—323]. Праві соціалісти, твердячи про гітлерівську небезпеку для Чехословаччини, водночас підтримували загарбницькі вимоги санації, заявляли, що «справедливість» вимагає розв'язання питання про поляків, які проживають в Тешинській Сілезії водночас і аналогічно з питанням про судетських німців. Керівники Стронництва Людового (СЛ), посилаючись на «поліі міжнародного характеру», намагалися оберігати режим санації від революційного натиску селянства і допомагати правлячим колам у здійсненні загарбницьких планів проти Чехословаччини. Все це підживало єдність революційних лав пролетаріату і селянства, надавало пряму підтримку агресивним планам польського імперіалізму [1, с. 23].

У жовтні 1938 р. польські правлячі кола, підштовхувані результатами Мюнхенської конференції, стали співучасником політики фашистської Німеччини. Була захоплена частина чехословацької території — Тешинська Сілезія. Усі буржуазні партії вітали агресивний курс санації. А керівники ППС, СЛ і СП, перебуваючи під впливом націоналістичної пропаганди, обмежилися висловленням застереження щодо способу вирішення суперечки. Водночас вони приєдналися до тих, хто у загарбанні Тешинської Сілезії бачив передусім «перемогу» народу і Польської держави [25, с. 618].

У революційній боротьбі робітничого класу Польщі чільне місце посідає антивоєнний рух — частина всесвітньої боротьби народів проти загрози нової імперіалістичної війни. Широкі маси відзначали 1 серпня — Міжнародний антивоєнний день — мітингами і зборами, рішучими вимогами змінити агресивну зовнішню політику санації. 20 серпня в Гдині відбулася бурхлива демонстрація протесту проти свавілля данцігських фашистів. Демонстранти відібрали у всіх кіосках данцігські та німецькі газети і спалили їх на площі міста. 10-тисячна демонстрація протесту проти насильства гітлерівців і безправного становища поляків в Данцігу відбулася 21 серпня в м. Торуні [7, с. 89].

Ареную гострої боротьби між силами демократії і силами реакції стала Іспанська Республіка. Фронт допомоги народу Іспанії сприяв згуртуванню всіх антифашистських сил всередині країни, створенню народного фронту знизу, зміцненню солідарності та єдності дій трудящих Польщі з міжнародним рухом боротьби проти фашизму. На кінець 1938 р. у фонд допомоги Іспанській Республіці надійшло 80 тис. злотих [9, с. 192]. Яскравим виявом почуттів пролетарського інтернаціоналізму була участь добровольців-антифашистів у бойових діях в Іспанії. У республіканських загонах боролися близько 5 000 польських добровольців, переважно робітників [39, с. 183—187]. Серед них один з перших командирів-домбровців металіст А. Коханек, металіст з Лодзі Я. Барвінський, К. Сверчевський, який пройшов шлях від робітника до генерала та ін. [32, с. 47]. Захищаючи іспанську демократію, польські трудящі сприяли зміцненню демократичних сил у самій Польщі.

Однак навесні 1937 р. розмах єдиногофронтових і народнофронтових акцій в Польщі почав спадати. Це пояснювалося рядом причин. По-перше, керівництво ППС і СЛ негативно ставилося до починань комуністів. Ці партії, спостерігаючи динамізм КПП після VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, побоювались, що комуністи під гаслами єдиного народного фронту зможуть повести маси до революційних виступів з метою радикальної зміни політичного ладу в Польщі. Тому вони трактували акції комуністів, лівих соціалістів і радикальних леводівців проти санаційного табору та ендеків як небезпечні, що можуть призвести до вибуху громадянської війни. По-друге, безпідставним був розпуск КПП та її складових частин — КПЗУ та КПЗБ. З середини 1937 р. КПП — ініціатор єдиного

народного фронту — була внутрішньо паралізована. Не стільки внаслідок переслідувань санаційних властей за революційну діяльність, а переважно через виникнення в керівництві Комінтерну атмосфери недовіря до керівників КПП, яка створилась під час процесів, що проходили в Москві проти «антисталінської опозиції». Влітку 1937 р. КПП залишилася без керівництва в результаті арештів та розстрілів, санкціонованих Сталіним [10, с. 50; 16, ф. Р-1261, оп. 1, спр. 93, арк. 40]. Усі рішення, пов'язані з розпуском КПП, оформлені у серпні 1938 р. Розпуск мотивувався тим, що керівні органи партії знаходились в руках «ворожої агентури» [15, 1956, 21 лют.]. В СРСР розпочалися переслідування видатних діячів КПП, КПЗУ, КПЗБ. Серед них були, зокрема, організатори і керівники інтернаціональних бригад в Іспанії: К. Ціховський (Вінклер), Г. Райхер (Рваль), М. Каган-Серпінський (Мругала), К. Лауер, Ф. Ткачов та ін.

З розпуском КПП створилася нова ситуація в польському робітничому русі. Концепція єдиного народного фронту, проголошена комуністами, практично втратила актуальність. Залишився, однак, настрій і клімат періоду народного фронту. Підтвердження цього — перемога лівих на виборах у міські ради наприкінці 1938 р.

На листопад 1938 р. були призначені нові вибори до сейму і сенату, розпущених президентом І. Мосьціцьким 13 вересня того ж року. У зв'язку зі зростанням незадоволення широких народних мас внутрішньою і зовнішньою політикою санації опозиційні партії й організації вирішили бойкотувати вибори. У голосуванні взяло участь, за офіційними даними, лише 67% виборців [31, с. 355]. Таким чином близько третини дорослого населення країни висловили свою незгоду з політикою правлячих кіл.

Щоб уникнути поразки на муніципальних і обштинних виборах, уряд запровадив ряд надзвичайних декретів. Вони передбачали суворе покарання за поширення «панічних» повідомлень, а також «вірних, але шкідливих для держави», і таких, що можуть послабити оборонний дух суспільства чи знизити авторитет головних органів держави; за слухання радянських радіопередач; за заклик до страйків чи їх підготування [33, 23 берез., 25 листоп., 2 груд.]. Польські правлячі кола використовували надзвичайні декрети для широкого наступу на трудящих. Підприємці розривали колективні договори і знижували заробітну плату робітникам і службовцям, профспілкових активістів і політично «неблагонадійних» осіб виганяли з фабрик і заводів, посилювали поліцейські репресії [20, ф. 4459, оп. 2, спр. 80, арк. 110—111].

Незважаючи на всі репресивні заходи уряду Польщі, на першому турі муніципальних виборів 18 грудня 1938 р. режим санації зазнав поразки. Кандидати урядового табору провалилися передусім у робітничих кварталах і промислових центрах. Так, в Лодзі, Кракові ППС і класові профспілки носили перше

місце [20, ф. 4459, оп. 2, спр. 80, арк. 109]. У виборах взяло участь не більше половини виборців [40, с. 550].

Весною 1939 р. різко загострилася міжнародна ситуація: Чехословаччина була ліквідована як самостійна держава, гітлерівці захопили Клайпеду, перетворили Румунію у сателіта фашистського рейху, розпочали підготовку для агресії проти Польщі.

Комуністи в Польщі продовжували боротьбу, безуспішно намагаючись налагодити зв'язки з Комінтерном. Вони використовували легальні форми боротьби, зокрема мітинги, публічні збори, працювали в профспілках, поширювали комуністичну літературу, збирали кошти на допомогу політв'язням тощо. Документи свідчать, що осередки КПП, КПЗУ і КПЗБ існували і діяли у другому півріччі 1938 р. та у 1939 р. [18, ф. 200, оп. 2, спр. 2800, арк. 2, 20; 2, с. 284; 3, док. № 294, с. 474—475; 17, ф. 2, оп. 1, спр. 1309, арк. 44—45, 48; спр. 1541, арк. 68; 19, ф. 231, оп. 1, спр. 3419, арк. 5, 8; спр. 3421, арк. 2, 3].

Яскравим прикладом патріотизму польських комуністів стала кампанія на захист національної незалежності Польщі, проведена ними у в'язницях. Весною 1939 р. у деяких тюрмах заарештовані комуністи подали адміністрації політичні декларації, вимагаючи рішучого розриву Польщі з прогітлерівською коаліцією, заключення договору про взаємодопомогу з Радянським Союзом, встановлення демократичного режиму в країні. Комуністи хотіли вступити до польської армії. Жінки готові були працювати на спорудженні фортифікацій на західному кордоні Польщі, шити одяг і виготовляти інше спорядження для армії. Політв'язні внесли в фонд національної оборони всі надіслані їм сім'ями гроші. Зокрема, понад 500 комуністів-в'язнів равичької тюрми передали у цей фонд близько 5000 злотих [37, с. 170—171]. У в'язниці м. Вільно комуністи влаштували на честь 1 Травня демонстрацію, причепивши на свій тюремний одяг клаптики червоної тканини. За заявою начальника тюрми, апеляційний суд збільшив двом звинуваченим покарання з трьох до чотирьох років, а третьому — з двох до трьох років тюремного ув'язнення [35, 3 травн.].

Весною 1939 р. посилилась страйкова боротьба пролетаріату Західної України та Західної Білорусії. 1 січня на шахті «Малопольська» адміністрація розірвала колективний договір, пропонуючи підписати новий, за яким значно знижувалась заробітна плата. Робітники запротестували. Підприємці найняли штрейкбрехерів. Тоді понад 100 жінок з дітьми прийшли на шахту, вимагаючи звільнити штрейкбрехерів. Отримавши негативну відповідь, вони силою увірвалися на шахту і вигнали їх. Оголошений страйк завершився перемогою робітників. Більше місяця (з 2 лютого) тривав страйк на фабриці «Базка і С-ка» у Бориславі і завершився перемогою робітників [11, с. 107]. За неповними даними, у січні—серпні 1939 р. на Західній Україні мали місце 89 виступів робітників [12, с. 31]. Ряд окупаційних страйків відбувся у Західній Білорусії. Так, 9 лютого страйку-

вало 200 чол. на паперовій фабриці в Кучкуруншках [34, № 43, 13 лют.], 21 липня — 250 чол. на будівництві електростанції у Турнішках під Вільно [34, № 203, 23 черв.].

Тривала боротьба безробітних. 1 січня 1939 р. 2000 безробітних розгромили у Львові приміщення біржі, після чого влаштували антифашистську демонстрацію. Через два тижні вони зібралися біля міського староства і воєводського управління. 17 квітня знову відбувся мітинг, де безробітні погрожували повторити події 1936 р., але в далеко ширших розмірах, якщо їх не забезпечать роботою [18, ф. І-с, спр. 126, арк. 1283]. Поліція намагалася розігнати мітинг, трьох поліцейських було поранено.

13 квітня 1939 р. міністерство внутрішніх справ Польщі розіслало у воєводства циркуляр, яким заборонялися збори і маніфестації, за винятком лояльних до уряду. Через декілька днів були заборонені вуличні демонстрації у день 1 Травня.

Вперше з 1918 р. в Польщі у 1939 р. не відбулись першотравневі демонстрації. Святкування Міжнародного дня солідарності трудящих ППС організувала у закритих приміщеннях. У мітингах і зборах взяло участь понад 150 тис. чол., зокрема у Варшаві — понад 20 тис., у Львові — близько 15 тис. [13, с. 350]. Вони закінчувалися прийняттям патріотичних ухвал і добровільним пожертвуванням значних сум у фонд національної оборони. Робітники фанерної фабрики в Пінську, а також лісопильного заводу і млина в Кобрині передали 1 Травня весь денний заробіток в Фонд національної оборони [16, ф. 46, оп. 9, спр. 4631, арк. 5]. Надзвичайно зворушували присутніх неодноразові приклади передачі у фонд шлюбних шерстенів. Навіть на зборах безробітних у Кракові було вирішено відписувати у фонд по 5 злотих від кожної особи [25, с. 623]. За день до вторгнення гітлерівської армії в Польщу, 30 серпня, ЦВК ППС і Центральна комісія профспілок видали звернення «До трудового народу міст і сіл Польщі», закликаючи до боротьби за свободу країни.

Після Мюнхенського зговору ліві соціалісти відіграли важливу роль в консолідації соціалістичного руху навколо гасла створення уряду національної боротьби і захисту незалежності країни [14, с. 262].

А тим часом Німеччина продовжувала концентрацію військ вздовж польського кордону. На світанку 1 вересня 1939 р. гітлерівці розпочали воєнні дії проти Польщі. Спалахнула світова війна.

Підсумовуючи наведені факти, можна твердити, що виступи робітничого класу Польщі у 1938—1939 рр. мали переважно наступальний політичний характер. Однак страйковий рух значно зменшився порівняно з 1937 р. З одного боку, реалізація державою програми озброєння привела до збільшення зайнятості і реальної заробітної плати трудящих, з другого — посилювалися репресії з боку санації, послаблювалася робота реформістських профспілок, невиправданним був розпуск КПП та ін.

1. *Богуславский М.* Политическая борьба в Польше в связи с наступлением фашистских агрессоров на Чехословакию // *Вопр. истории.* 1948. № 5.

2. Борьба трудящих Прикарпаття за свое визволення і возз'єднання з Радянською Україною: Документи і матеріали (1921—1939 рр.). Станіслав, 1957.

3. Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: Документы и материалы (1929—1939 гг.). Минск, 1972. Т. 2.

4. Документы внешней политики СССР. М., 1977. Т. 21.

5. *Кравець М. М.* Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. К., 1921—1939 рр. К., 1959.

6. *Манусевич А.* Польський народ в боротьбі за незалежність і свободну Польщу. М., 1945.

7. *Международная солидарность трудящихся в борьбе за мир и национальное освобождение против фашистских агрессоров, за полное уничтожение фашизма в Европе и Азии (1938—1945).* М., 1962.

8. *Революционное движение в Вильнюсском крае (1920—1940): Документы и материалы.* Вильнюс, 1978.

9. *Солидарность народов с Испанской республикой (1936—1939).* М., 1972.

10. *Фирсова Ф. И., Яжборовская И. С.* Коминтерн и Коммунистическая партия Польши // *Вопр. истории КПСС.* 1988. № 12.

11. *Цибко О. Г.* Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934—1939 рр.). Львів, 1963.

12. *Чалуга С. М.* Комуністи Західної України — керівна сила революційної боротьби робітничого класу та трудящого селянства (серпень 1938—вересень 1939) // *Укр. іст. журн.* 1969. № 9. 13. *Чугаев В. П.* В борьбе против фашизма и угрозы войны: Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности (1933—1939). К., 1980.

14. *Яжборовская И. С., Бухарин Н. С.* Польское рабочее движение в борьбе за социалистические исторические уроки. М., 1986.

15. *Правда.* 16. *Волинський обласний державний архів.* 17. *Івано-Франківський обласний державний архів.* 18. *Львівський обласний державний архів.* 19. *Тернопільський обласний державний архів.* 20. *Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР.* 21. *Центральний державний архів Литовської РСР.* 22. *Ciechocińska M.* Położenie klasy robotniczej w Polsce (1929—1939): Studia i materiały. Warszawa, 1965.

23. *Crubiński A.* Komunistyczna Partia Polski (1918—1938): Zarys historii. Warszawa, 1985.

24. *Dokumenty Komunistycznej Partii Polski (1935—1938).* Warszawa, 1968.

25. *Historia polskiego ruchu robotniczego (1918—1939).* Warszawa, 1988. Т. 3.

26. *Jędruszczak H., Jędruszczak T.* Ostatnie lata II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1970.

27. *Kieszyński L.* Kronika ruchu zawodowego w Polsce (1808—1939): Ważniejsze wydarzenia. Warszawa, 1972.

28. *KPP — wspomnienia z pola walki.* Warszawa, 1951.

29. *Kowalski J.* Komunistyczna Partia Polski (1935—1938): Studium historyczne. Warszawa, 1975.

30. *Landau Z., Tomaszewski J.* Robotnicy przemysłowi w Polsce: Materialne warunki bytu (1918—1939). Warszawa, 1971.

31. *Mały Rocznik Statystyczny.* 1939.

32. *Polacy w wojnie hiszpańskiej (1936—1939).* Warszawa, 1963.

33. *Robotnik.* 1938.

34. *Robotnik Wileński.* 1939.

35. *Słowo.* 1939.

36. *Sprawozdanie za okres od 1.04.1937 do 31.03.1938 r.* Warszawa, 1938.

37. *100 lat polskiego ruchu robotniczego: Kronika wydarzeń.* Warszawa, 1978.

38. *Tomaszewski J.* Ogólny wskaźnik produkcji przemysłowej Polski (1928—1938) // *Kwartalnik Historyczny.* 1965. N 2.

39. *Toruńczyk R.* O składzie osobowym polskich ochotników w Hiszpanii Republikańskiej w latach 1936—1938 // *Z pola walki.* 1965. N 1. S. 183—187.

40. *Wieś i państwo.* 1939.

Стаття надійшла до редакції 12.02.88

СОЛІДАРНІСТЬ ВАРШАВСЬКИХ РОБІТНИКІВ З РЕВОЛЮЦІЙНИМИ ПОДІЯМИ В ПЕТЕРБУРЗІ В СІЧНІ 1905 р.

Розправа, вчинена царськими військами над беззбройними масами 9 січня 1905 р. у Петербурзі, приголомшила світ, сколихнула всю Росію, викликала небачений вибух обурення й стала початком першої народної революції епохи імперіалізму. В той же день на вулицях столиці загриміли барикадні бої, а 10 січня місто було охоплене страйком протесту. За неповні десять днів соціальні битви набули всеросійського розмаху. Робітники всіх націй країни сприйняли петербурзьку трагедію як власну і вперше в її історії водночас піднеслися на боротьбу проти царського самодержавства.

Королівство Польське тоді входило до складу Росії, тут напередодні «кривавої неділі» відбулися широкі класові виступи пролетаріату. Це свідчило про визрівання загального страйку. За думкою польських істориків С. Калябінського і Ф. Тиха, політична ситуація в краї була дещо іншою, ніж у Центральній Росії.

Більшість польських пролетарів не мали жодних ілюзій щодо царизму, який протягом багатьох десятиріч здійснював тут політику жорстокого соціального, національного й релігійного гноблення, а тому мало хто з них вірив у легенду про «добраго царя», оточеного «злыми радниками» [17, с. 96]. Звістка про трагічні події в столиці імперії значно прискорила революціонування польського суспільства, надала нового напрямку боротьбі пролетаріату, котрий заявив про солідарність з російськими робітниками [6; 8; 9; 10; 18]. «9 січня прийшла телеграма з Петербурга про події, які мали там місце, — згадував активний учасник визвольної боротьби у Варшаві Н. Гранатштейн. — Звістка рознеслася по всіх фабриках і заводах. Скрізь і всюди читалися прокламації про петербурзькі події, про розстріл робітників. На другий день... в місті завмерло життя» [2, с. 202]. Описуючи реакцію польських робітників на криваві події в Петербурзі, відомий діяч визвольного руху Я. Ганецький підкреслював: «Дізнавшись про те, що сталося, вони рвалися до бою, усвідомлюючи всю важливість підтримки пітерських братів. Особливо бурхливо виступала червона Варшава» [1, с. 190].

Гігантська страйкова хвиля вперше в історії Королівства Польського протягом кількох днів захопила всю його територію.

Вона стала свідченням неприхованої ворожнечі трудящих краю до царського самодержавства, а також усвідомленням того, що тутешній робітничий рух був складовою частиною загальноросійського визвольного руху. «У далекому Петербурзі

розпочалася боротьба, яка має пряме відношення до польського пролетаріату. Увесь пролетаріат Варшави застрайкував як один чоловік. Життя в місті завмерло» [4, с. 231].

Важливу роль у розвитку й поглибленні інтернаціональної солідарності з російськими робітниками відіграла Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) — бойова марксистська партія польського пролетаріату, що найбільш оперативно зреагувала на січневі події і розпочала енергійну агітацію на користь загального страйку. Вже на другий день після «кривавої неділі» її керівництво випустило відозву «Всезагальний страйк і революція в Петербурзі», ознайомивши варшав'ян з першою, ще неповною інформацією зі столиці імперії й закликаючи виступити солідарно з петербуржцями. «Робітники! Не будемо останніми в боротьбі, яку трудящі всієї Росії повинні вести з царським урядом. Від спільної боротьби трудящих Росії й Польщі залежатиме здійснення політичних свобод для народу» [7, с. 129]. У цьому зверненні пророчче передбачалися наслідки січневої драми — прологу революції: «...Щоб не трапилось в найближчі дні, ніщо вже не зупинить революцію. Без сумніву, трудящі маси усєї Росії підуть слідом за нашими петербурзькими братами» [7, с. 129]. У даному документі не висувалося гасло загального страйку, а лише заклик «готуватися до вирішальної боротьби». Однак він послужив безпосереднім поштовхом до страйку, який розпочався після поширення листівки в Варшаві.

У наступні дні в Варшаві члени СДКПіЛ розповсюдили відозви й листівки керівництва партії та її місцевого комітету: 9 і 10 січня — «До річниць страти членів колишньої партії «Пролетаріат» (17 тис. примірників); 12 і 13 січня — згадану вище відозву «Всезагальний страйк і революція в Петербурзі» (8500); 15 січня — листівку студентської соціал-демократичної молоді «До товаришів» (1000); 16 січня — відозву «На всезагальний страйк» (14 тис.); 17 січня — ще декілька тисяч примірників листівки, присвяченої висвітленню страйкових завдань. Усього — близько 43 тис. примірників агітаційної літератури, де, крім закликів до солідарності з російським пролетаріатом, проголошувалися вимоги повалення самодержавства, скликання Установчих зборів, утворення демократичної республіки з автономією для Польщі, восьмигодинного робочого дня тощо [22, № 3].

Докладна інформація про соціальні битви в Петербурзі та інших містах країни була виявом співчуття і симпатій до російських борців. На вулицях міста великими групами збиралися страйкарі, активісти СДКПіЛ поширювали революційні листівки з закликом до боротьби. Про це повідомляла газета «Варшавський дневник» [11]. У різних районах польської столиці партійні активісти проводили агітаційні й дискусійні збори, «невтомно сіяли зерна тієї політичної свідомості й розуміння завдань моменту, які незабаром мали виявитися в такий переконливий спосіб» [21, № 24].

Про інтенсивну агітаційно-пропагандистську роботу СДКПіЛ у січні 1905 р. свідчать і спогади її члена з 1904 р. Ю. Левандовського. Познайомившись з партійними відозвами, свідомі робітники відверто заявляли: «Не завадило б взятися за зброю і, в свою чергу, перестріляти всю самодержавну сволоту». Віп згадував, що соціал-демократи ледве стримували робітників від передчасного виступу, оскільки з голими руками кидатися на штики — це привести до загибелі десятки тисяч людей. Соціал-демократи закликали до загального страйку, солідарності з російськими робітниками, аби дати відчуті царизму, що йому цей злочин даром не пройде [13, ф. 70, оп. 5, спр. 154, арк. 1; 14, с. 75].

Активну агітаційно-пропагандистську діяльність розгорнула й Польська соціалістична партія (ППС), в лавах якої з початком революції зміцнили свої позиції ліві елементи. Її варшавський комітет 15 січня видав «Політичну декларацію», де закликав до боротьби за повалення самодержавства, завоювання політичних свобод, покращання економічних умов трудящих, скликання польського сейму у Варшаві, обраного народом на основі загального, рівного, таємного і прямого голосування [20, с. 56—57].

Однак зазначимо: ідея загального страйку, блискавично поширившись у Варшаві, викликала наростання масового робітничого руху, яке перевершило агітаційні й організаційні можливості робітничих партій, зокрема порівняно малочисельної тоді СДКПіЛ. Її керівництво відверто визнавало: незважаючи на величезну підготовчу роботу, масовий рух «переріс сили всіх організацій, його бурхливий і гарячий потік вийшов з організаційних берегів і стихійно розлився майже по всьому краю» [22, № 3]. Це виявилось, наприклад, у тому, що припинення праці на підприємствах відбувалося стихійно, а агітаційні гасла СДКПіЛ іноді з запізненням доходили до страйкарів.

У відповідь на заклики робітничих партій по Королівстві Польському прокотилася могутня хвиля страйків, демонстрацій, мітингів, які нерідко супроводжувалися зіткненням з поліцією та військами. «Найвидатніша політична риса нинішнього руху, — зазначила преса соціал-демократів, — риса, яка всім кидається у вічі, — це солідарність з робітниками Петербурга, це протест проти різні, влаштованої царизмом у столиці, такий самий, який вибухнув у Москві та інших російських містах» [22, № 2]. На почуття братерської солідарності з боку поляків вказувалось і в відозві СДКПіЛ «До всього суспільства». Підкреслювалося, що трудящі краю зразу і правильно зрозуміли, що кров, пролита на вулицях Петербурга, — це їхня власна кров, а справа російського пролетаріату — це їхня власна справа» [7, с. 167].

Про безпосередній вплив подій у столиці держави на Королівство Польське неодноразово повідомлялося і в донесеннях місцевих властей царському урядові. Так, у рапорті виконуючого обов'язки варшавського поліцмейстера П. Мейера зна-

чалоя: «Сумні події 9 січня в м. Петербурзі легко знайшли відгук і в Варшаві, де агітатори соціалістичних партій через декілька днів змогли викликати спочатку частковий, а потім і загальний страйк, який 14 січня переріс у серйозні вуличні безпорядки... Озброєний натовп споруджував у різних місцях барикади й під їхнім прикриттям обстрілював наряди поліції та військ» [19, с. 59]. У телеграмі варшавського генерал-губернатора М. Мартинова також підкреслювалося: 14 січня «під впливом подій в Петербурзі й посиленої соціально-революційної агітації» почалися страйки в Варшаві, які поширилися на більшість місцевих підприємств і супроводжувалися загрозливих розмірів демонстраціями. Інформуючи про збільшення чисельності військ та інші невідкладні заходи, М. Мартинов визначив вкрай необхідним введення в місті стану посиленої охорони [24, спр. 2488, арк. 45].

Архівні та опубліковані джерела дають змогу простежити динаміку наростання робітничого руху в польській столиці та її околицях. Так, 14 січня однією з перших застрайкувала механічна фабрика «Герлях і Пульст». «Заклик до припинення праці на знак солідарності з вимогами петербурзьких пролетарів і протесту проти варварства царської влади, — заявили робітники, — зустрів у нас відгук тому, що ми здавна вели тривалу боротьбу з нашими гнобителями» [21, № 26]. Того ж дня застрайкували 300 чол. на фабриці Брюна, а також колектив вагового заводу Вебера, звідки натовп рушив до фабрики цеграти, робітники якої теж вийшли на вулицю [22, № 2]. За даними офіційних властей, до полудня припинили працю 3600 робітників 13 фабрик, до вечора — 7700 робітників 45 підприємств, а місцевий комітет ППС повідомив, що у цей день налічувалося 35 тис. страйкарів. 15 січня страйковий рух швидко поширився на всі не лише великі, а й дрібні підприємства. Кинули роботу навіть пекарі, водії трамваїв, їздові, не виходили газети. До вечора страйк став загальним [24, спр. 2488, арк. 72; 25, спр. 80, арк. 12, 17, 33]. Описуючи у листі до закордонного комітету СДКПІЛ розвиток подій у Варшаві 14—15 січня, Ф. Держинський зазначив, зокрема, що «всі вулиці рояться масами робітників, які прогулюються або збираються групами біля воріт на всіх розгалуженнях вулиць і жваво обговорюють сучасні події. Їхні обличчя сповнені надій і готовності до боротьби. Всюди чути розмови про боротьбу, страйк, волю» [3, с. 59]. Як повідомляв страйковий бюлетень варшавського комітету ППС, 14 січня у робітничих кварталах міста відбувалися багатолюдні політичні мітинги. На деяких з них, зазначалося в бюлетені, «російський революціонер закликав поляків до помсти за смерть їхніх батьків у 1863 р. і підтримки російської революції» [24, спр. 2488, арк. 72]. Тоді ж у місті були влаштовані антиурядові демонстрації, під час яких відбулися сутички з поліцією та військами [24, спр. 2489, арк. 202]. На неділю, 16 січня, СДКПІЛ готувала об'єднану страйкову і траурну маніфестацію з нагоди 19-ої річниці страти чотирьох видатних діячів колиш-

ньої партії «Пролетаріт»: поляків С. Куницького, М. Осовського, Я. Петрусиньського і росіянина П. В. Бардовського, але вона не відбулася, оскільки в цей день на пунктах, обраних для її проведення, були величезні скупчення військ. Характерно, що учасники раніше проведених демонстрацій несли прапори з іменами загиблих героїв. «Цей скріплений кров'ю союз російських і польських революціонерів, — зазначив активний учасник визвольної боротьби в Польщі Ф. Кон, — тепер, у 1905 р., у момент, коли в боротьбу вступила пролетарська Росія, перетворився в могутній і непохитний союз польських і російських пролетарів» [4, с. 231].

Крім поляків, активну участь у січневих страйках брали німецькі та єврейські робітники, а у багатьох випадках їхніми організаторами й керівниками виступали члени СДКПіЛ, ППС і Бунду. До страйкуючих робітників приєдналася шкільна та студентська молодь, вимагаючи демократизації та полонізації школи і вищих навчальних закладів, а також прогресивна інтелігенція, інші верстви суспільства. Наприклад, 28 січня на загальностудентському мітингу варшавського університету була ухвалена така резолюція: «Ми... виражаємо свою щирю солідарність з революційним рухом пролетаріату та його боротьбою... за повалення самодержавного ладу в Російській державі...». Студенти вимагали також негайного припинення братовбивчої російсько-японської війни, проголошення Росії демократичною республікою, політичних свобод, автономії для Королівства Польського, загального і безплатного навчання національною мовою [13, ф. 70, оп. 2, спр. 350, арк. 68—69]. В іншому випадку під час страйку у Варшаві відбулися загальні збори членів технічного товариства для обговорення поточних справ. Один із присутніх від імені групи учасників заявив: «У Росії соціально-революційний рух і повсюди страйки. Ми солідарні з російськими соціалістами і революціонерами. Страйки охопили і наш край». Він запропонував відкрити передплату коштів страйкарям. І хоча ця пропозиція, поставлена на голосування, не пройшла (32 — «за», 42 — «проти»), вона теж свідчила про співчуття частини польської інтелігенції революційному рухові в країні [24, спр. 2488, арк. 217].

Залучення до страйкового руху в Варшаві все нових і нових учасників показало, що цей процес протікав неоднозначно. Це зумовлювалося передусім неоднорідністю робітничого класу, недостатнім впливом соціалістичних організацій, відчайдушними спробами буржуазно-націоналістичних партій посіяти ворожнечу між польськими і російськими трудящими. Звідси стає зрозумілим, чому поряд з численними прикладами блискавичної реакції варшав'ян на революційні події в Петербурзі зустрічаються й інші факти. Деякі трудові колективи вступили в страйкову боротьбу пізніше від інших та й то під тиском революційно настроєних пролетарів. На це, зокрема, вказувалося у додатку до № 26 газети СДКПіЛ „Czerwony Sztandar“: «У той час, коли пролетаріат усього краю піднявся на боротьбу з дес-

потизмом і експлуататорами, коли в Варшаві вже лилася кров, робітники заводу фірми «К. Брун і син» роз'яснювали, що страйкують під примусом і задоволені своїм становищем» [21, № 26]. Значно пізніше, ніж інші підприємства, застрайкували тисячний колектив заводу емальованої посуду і робітники сфери послуг.

Велика заслуга у залученні до страйкового руху якомога більшого числа пролетарів, в тому числі відсталих верств, належала передовим, революційно настроєним робітникам. Останні обходили підприємства, які ще не припинили працю, і намагалися їх також втягнути у вир політичної боротьби. Так, варшавський губернатор у рапорті про січневий страйк зазначив, що ті, котрі першими покинули робочі місця, розбились на групи і попрямували на сусідні фабрики. Тоді й там стали зупинятися верстати [23, с. 115]. З інших джерел відомо, що 14 січня близько 50 страйкарів прибули з Варшави на розташований у с. Воля чавунно-ливарний завод, а ще 100 чол. з польської столиці з'явилися на вулицях м. Прушково Варшавського повіту, в майстернях Варшавсько-Віденської залізниці. Вони переконали тутешніх робітників припинити працю і влаштувати демонстрацію. Наступного дня застрайкували близько 400 чол. на металургійному заводі в с. Влохи Варшавського повіту, частина яких попрямувала до Варшави і по дорозі загітувала включитися у боротьбу робітників цегельних заводів [26, спр. 75, арк. 4, 11, 15]. «Вони ходили від одного підприємства до іншого і припиняли працю, — повідомляв 15 січня керівництву СДКПіЛ Ф. Е. Дзержинський. — Всі охоче приєднувалися до них і йшли далі» [3, с. 59].

Форма перенесення ідеї страйку від підприємства до підприємства, від місцевості до місцевості давала змогу охопити політичною боротьбою широкі пролетарські маси, вчила їх досвіду перетворення стихійних вуличних виступів у масові демонстрації з революційними піснями і промовами.

Страйк солідарності варшав'ян з петербуржцями мав яскраве політичне забарвлення. У зв'язку з цим варшавський кореспондент більшовицької газети «Вперед» повідомляв: «Коли робітники обходили фабрики, власники запитували їх: які у вас претензії? Робітники відповідали: ми страйкуємо... з політичних причин. Ми хочемо показати, що незадоволені загальним порядком» [12]. Це підкреслив у своєму рапорті в Петербург і місцевий губернатор. Припинивши працю, стверджував він, робітники спочатку не висували жодних економічних вимог і лише після закінчення вуличних заворушень вони подавали їх адміністрації. За його словами, навіть фабриканти протягом першого тижня, коли робітники не висували професійних вимог, вважали страйк лише політичною демонстрацією [17, с. 116]. На політичний характер страйку вказувала листівка СДКПіЛ: «Не прагнення завоювати нові умови праці керувало масами, коли вони припиняли працю... не сподівання домогтися вищої оплати праці і коротшого дня кликали робітників на боротьбу. Ні!

Страйк викликала необхідність протесту проти самодержавства» [5, с. 198].

У період січевого страйку соціальна напруга в польській столиці зростала з кожною годиною. Поліцейстер К. Нолькен змушений був визнати: поліція виявилася безсилою проти робітничого руху і влада була віддана на відкуп вояччині, а в самому місті оголошений стан посиленої охорони. Створювалося враження, що 40-тисячний гарнізон, який одержав значне підкріплення, готувався до величезної битви з противником. Так, більшовицька газета «Вперед» надрукувала інформацію з Варшави за 14 січня про окремі сутички робітників з військами: «З чверть години тому (написано біля п'яти годин після полудня) відбулася кривава сутичка на розі вулиць Холодної й Воронної. Козаки накинулися на натовп робітників. Робітники принесли каміння... і закидали ним солдатів. Тоді відбулася атака з холодною зброєю, а далі — залпи з рушниць. Багато поранених і вбитих» [12]. Як свідчать дані, лише 14—16 січня вбито 60, поранено 69 і заарештовано 300 чол. [11].

Жорстокий терор, розв'язаний царською вояччиною і поліцією, не зважаючи на героїчний опір пролетарів, не давав змоги продовжувати політичні акції. Це призвело до того, що робітничі партії прийняли рішення про припинення політичного страйку. «Наша організація, ППС і Бунд, — повідомлялось у газеті „Z pola walki“, — призначили кінець загального страйку, як політичної маніфестації, на п'ятницю (21 січня. — В. Т.). Страйкувати далі будуть лише окремі фабрики й заводи. Наш комітет спільно з робітниками відповідних підприємств виробив ряд спеціальних страйкових вимог» [22, № 3]. В іншому номері газети знову роз'яснювалося, що політичний страйк у Варшаві завершився 21 січня, перетворившись у смугу економічних страйків [22, № 5]. Отже, 21 січня закінчився перший етап загального страйку у Варшаві — етап політичних демонстрацій і братерської солідарності з російським пролетаріатом — і розпочався другий його етап, під час якого продемонстровано єдність основних економічних вимог робітників усіх націй країни, їхню класову згуртованість. Це не означало, однак, що наступив період згасання революційної активності варшавських робітників. З попередніх соціальних битв вони вийшли з усвідомленням своєї сили і в наступний період показували приклади впертої боротьби з буржуазією та урядом. У кореспонденції „Z pola walki“ від 25 січня повідомлялося: «Страйк триває. Робітники дрібних підприємств повертаються до праці, однак більшість вперто страйкують... У багатьох випадках робітники не погоджувалися з припиненням страйку» [22, № 4]. Значна частина трудівників, зокрема з фабрики металічних виробів, навіть і не думала повертатися до верстатів на попередніх умовах праці і вимагала продовжувати загальний політичний страйк аж до завоювання 8-годинного робочого дня [22, № 5]. І лише з середини лютого 1905 р. загальний страйк промислових робітників почав завершуватися. Підприємці змушені були від-

ступити і піти на часткове задоволення економічних вимог. Оцінюючи здобутки загального страйку, місцевий комітет СДКПіЛ у лютневій відозві «До всіх робітників Варшави і околиці» підкреслив: розпочатий за прикладом Пестрбургу, він залишить незабутній слід в історії польського пролетаріату. Водночас страйк був лише першим епізодом революції, котра, незважаючи на його закінчення, триває [15, с. 121—122]. Одна з найважливіших рис страйку — солідарність з робітниками Петербургу: «Цей факт доводить вже не тільки теоретично, а й відчутно, що в Росії, не обминаючи наш край, незважаючи на національні й історичні розбіжності, фактично виник єдиний робітничий клас» [22, № 3].

Таким чином, перший в історії Варшави всезагальний страйк у січні 1905 р. став свідченням солідарності польських робітників з російськими. У ході його виразно проглядали риси, властиві всеросійському революційному рухові. Він переконливо довів правильність попереднього курсу СДКПіЛ, який був спрямований на формування російсько-польського пролетарського союзу і ґрунтувався на непохитній впевненості у неминучості революційного вибуху в Росії.

1. Ганацький Я. Из воспоминаний // Красная новь. 1929. № 7. 2. Гранатштейн Н. Первое массовое движение на западе России в 1900 годах: Воспоминания // Каторга и ссылка. 1925. № 5. 3. Дзержинский Ф. В Заграничный Комитет СДКПіЛ, 15—16 января 1905 г. // Ист. архив. 1955. № 4. 4. Кон Ф. За пятьдесят лет: В 4 т. М., 1936. Т. 4. 5. Красная летопись. 1925. № 4. 6. Оводова И. Всеобщая стачка польских рабочих в январе 1905 г. — стачка солидарности с русской революцией // Науч. докл. высш. шк. Ист. науки. 1960. № 4. 7. Социал-демократия Польши и Литвы в революции 1905 г.: Сб. документов. М., 1956. 8. Тых Ф. Из истории деятельности польской социал-демократии (СДКПіЛ) в 1905 г. // Ист. записки. М., 1955. Т. 54. 9. Хренов И. Революционные выступления варшавских рабочих в январские дни 1905 г. // Вопр. истории. 1952. № 2. 10. Шустер У. Революция 1905—1907 гг. в Польше // Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России. М., 1949. 11. Варшавский дневник. 1905. 31 янв. 12. Вперед. 1905. 25 янв. 13. Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПРС. 14. Archiwum ruchu robotniczego. Warszawa, 1973. Т. 3. 15. Archiwum ruchu robotniczego. Warszawa, 1977. Т. 5. 16. Carat i klasy posiadające w walce z rewolucja 1905—1907 w Królestwie Polskim: Materiały archiwalne. Warszawa, 1956. 17. Kalabiński S., Tych F. Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Warszawa, 1976. 18. Kiepuska H. Warszawa w rewolucji 1905—1907. Warszawa, 1974. 19. Raporty warszawskich oberpolicajmistrzów. 1892—1913. Warszawa, 1971. 20. Przedświt. 1905. 21. Czerwony Sztandar. 1905. 22. Z pola walki. 1905. 23. Źródła do dziejów klasy robotniczej w rewolucji 1905—1907. Warszawa, 1956. Т. 3. Cz. 2. 24. Archiwum Głowne Akt Dawnych. General Gubernator Warszawski. 25. Archiwum Państwowe miasta stołecznego Warszawy: Starszy inspektor fabryczny (dalej APW). 26. APW. Zarząd Zandarmerji powiatu warszawskiego.

Стаття надійшла до редакції 11.02.89

МАТЕРІАЛИ СИМПОЗИУМУ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВЗАЄМИНИ ХІХ—ПОЧАТКУ ХХ ст.»

Понад п'ятнадцять років триває співпраця Львівського університету з Великотирновським університетом у Болгарії. Завдяки цьому представники професорсько-викладацького складу обох вищих навчальних закладів мають змогу тісно спілкуватися, взаємно знайомитися зі станом навчально-виховної роботи, обмінюватися позитивним досвідом. У рамках співпраці вузів-партнерів відбувається обмін викладачами для читання нормативних та спеціальних курсів. Між двома університетами налагоджено обмін студентами, практикантами філологічних факультетів.

Вагоме місце у взаєминах Львівського і Великотирновського університетів посідає наукова співпраця. Викладачі використовують свої поїздки до вузу-партнера для збирання джерельних матеріалів, а також ознайомлення з найновішими виданнями щодо тематики їхніх наукових досліджень, публікують власні праці у виданнях вузу-партнера. Спільними зусиллями підготовлено декілька колективних монографій. Важливою формою спілкування вчених є участь у наукових конференціях, симпозіумах, читаннях, які проводяться вузами-партнерами.

Одним із таких виявів наукової співпраці став симпозіум «Російсько-українсько-болгарські взаємини ХІХ—початку ХХ ст.», присвячений 150-річчю від дня смерті Ю. Венеліна. Він відбувся 25—26 травня 1989 р. в Інституті славістичних досліджень Львівського університету. Його організаторами виступили кафедра історії південних і західних слов'ян Львівського університету та кафедра нової та новітньої історії Великотирновського університету. Окрім вчених вузів-партнерів у симпозіумі взяли участь науковці Києва, Харкова, Ужгорода, Донецька, Полтави. Учасники симпозіуму заслухали та обговорили 15 доповідей, частина з яких згідно з рішенням кафедри історії південних і західних слов'ян друкується нижче.

ЮРІЙ ВЕНЕЛІН — БУДИТЕЛЬ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Ім'я вченого-енциклопедиста, одного з основоположників вітчизняної славістики Юрія Гуца, який прибрав собі прізвище Венелін, широко відоме в усьому слов'янському світі. Але особливою популярністю воно користується у Болгарії. Без жодного перебільшення можна твердити: його знає кожний болгарин. Яскравим свідченням всенародної шани до Ю. Венеліна є те, що його прізвище трансформувалося в чоловіче ім'я, коотре повсюдно зустрічається серед болгар — Венелін.

Ю. Гуца народився 22 квітня (4 травня) 1802 р. у закарпатському селі Тибава Свалявського району в родині греко-католицького священика. Рано втратив батька. І хоч родина після смерті годувальника жила у нестатках, хлопчик вступив до Ужгородської гімназії, де виявив себе здібним і наполегливим учнем. Завдяки цьому був рекомендований до навчання у Сатмарському ліцеї. Після його закінчення 1821 р. Юрій мав стати викладачем Мукачівської духовної семінарії. Але юнака не забавляла духовна кар'єра, і він разом із своїм братаничем І. Мольнаром вступив на філософський факультет Львівського університету.

Львівська сторінка біографії Ю. Гуца мало відома навіть його біографам. Результати пошуків, проведених нами у Львівському обласному державному архіві, дають змогу відтворити її більш повно. Щоб позбутися залежності від Мукачівської єпархії, Юрій приховав справжнє прізвище і записався до Львівського університету як Венелевич (Венеліним він почав називати себе пізніше, коли переїхав до Росії). Студент зосередив свою увагу на історії, зацікавлення якою у нього виникло, очевидно, ще раніше — у Сатмарському ліцеї, а можливо, й в Ужгородській гімназії. Як згадував пізніше І. Мольнар, у Львові «дух пошуку розвинувся у нього (Ю. Гуца. — В. Ч.) з повною силою: історія заповонила всі його помисли». Вільний від занять час майбутній вчений проводив у бібліотеках, де «робив багато виписок і приготавляв матеріали для своїх майбутніх праць».

Сам Юрій, згадуючи навчання у Львові, писав: «Вивчаючи в одному з кращих іноземних університетів (так він називав Львівський університет тоді, коли проживав у Росії і став уже випускником Московського університету. — В. Ч.) курс наук на факультеті, до якого належить історія і мистецтво, або правила критики, я робив для вдосконалення себе в останній виписки з різних предметів свого навчання, переважно на історичні (теми. — В. Ч.), спірні або темні, і які потребують дальших пояснень». В особистому архіві вченого, що знаходиться у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. В. І. Леніна, збе-

рігається добірка матеріалів, датована 1821 р., що збігається із початком його навчання у Львові.

Наведені факти переконливо свідчать: предмет наукових зацікавлень Ю. Венеліна у загальних рисах сформувався саме у Львівському університеті. Тут він отримав певну підготовку у галузі славістики. Надалі кваліфікацію вченого-славіста йому доводилося здобувати самотужки, в процесі наукових пошуків.

Навчання Юрія у Львівському університеті тривало недовго. Отримавши високі оцінки під час зимової сесії 1821/22 навч. р., літньої сесії він чомусь уже не складав, і, як свідчив І. Мольнар, паприкінці 1822 р. зонаки виїхали до Росії. Спочатку Юрій близько двох років (1823—1825) прожив у Кишиневі. У 1825 р. він переїхав до Москви, де за порадою земляка — професора І. Орлая — вступив на медичний факультет Московського університету, який закінчив 1829 р.

Причин, що спонукали хлопця покинути батьківщину і податися до Росії, могло бути декілька. Вони достеменно нам невідомі. Але, головну роль, очевидно, відіграло те, що Росія — велика слов'янська держава здавна, а передусім в епоху національного відродження, притягувала до себе багатьох представників інтелігенції з поневолених слов'янських земель, зокрема із Закарпаття (М. Балудянський, П. Лодій, І. Орлай). В пошуках кращих умов для творчої праці вони віддавали їй свій талант і здобутки на ниві освіти, науки і культури.

Під час дворічного перебування у Кишиневі Юрій мав змогу познайомитися із болгарськими переселенцями, вивчити їхню мову, побут і звичаї. Він настільки заглибився у болгарську проблематику, що й під час студіювання медицини у Московському університеті, котру обрав з чисто прагматичних міркувань, паралельно проводив славістичні дослідження, друкував у московських журналах свої перші наукові студії. Не дивно, що того ж року (1829), коли Юрій отримав диплом лікаря, вийшла друком його ґрунтовна праця «Древние и нынешние болгары...» — перша книга про болгар, написана російською мовою. Тому Ю. Венелін заслужено вважається основоположником російської та української болгаристики. Йому належить пріоритет в опрацюванні граматики болгарської мови. Хоч вона була написана раніше, ніж аналогічні праці болгарських мовознавців, але залишилася, на жаль, неопублікованою. На кошти Російської Академії наук Ю. Венелін у 1830—1831 рр. здійснив подорож до Болгарії, під час якої зібрав багатий матеріал, використаний пізніше при написанні нових досліджень з болгаристики.

У праці «Древние и нынешние болгары...», всупереч деяким тодішнім вченим, котрі помилково вважали сучасних болгар тюркським народом, Ю. Венелін переконливо довів їхню приналежність до слов'ян. Правда, у пориві «слов'янського патріотизму» він намагався довести, що не тільки сучасні болгарини, а й праболгарини (на чолі з ханом Аспарухом переселились 679 р. з Приазов'я на Дунай) теж були слов'янами. Це, як і деякі інші

положення, висунуті Ю. Венеліним, піддано справедливій критиці.

Незважаючи на окремі помилки концептуального характеру, що певною мірою визначалися рівнем тодішньої науки, праці Ю. Венеліна у галузі болгаристики привернули увагу наукової громадськості, зокрема, до тяжкої долі поневоленого Османською імперією болгарського народу. Однак найбільший відгук роботи Ю. Венеліна мали серед болгарської інтелігенції. З деякими її представниками, зокрема В. Априловим, Н. Палаузовим та ін., він підтримував тісні контакти. Згодом популярність Ю. Венеліна серед болгар зросла настільки, що він справедливо почав вважатися одним із діячів болгарського національного відродження. Оцінюючи його заслуги перед болгарським народом, І. Франко писав: «Наш угорський русин Юрко Гуца, що... прозався в Росії Юрієм Венеліним, як будитель народного духу болгарського, воскреситель їх славної минувшини стоїть гідно обіч імен таких болгарських патріотів як Любен Каравелов, Раковський, брати Миладинови, Захарія Стоянов».

Чимало праць Ю. Венеліна присвячено й іншим слов'янським народам — словенцям, сербам, словакам, полабським і поморським слов'янам. Велику увагу вчений приділив історії Росії та її взаєминам із слов'янськими і неслов'янськими народами. Його цікавили також питання загального слов'янознавства, зокрема походження і розселення давніх слов'ян, старослов'янська мова тощо.

Сучасний московський дослідник І. І. Поп, аналізуючи праці Ю. Венеліна у галузі славистики і оцінюючи його заслуги у національному відродженні болгар, наголошує: у даному випадку ми маємо справу з історичним парадоксом. Суть його полягає в тому, що представник безправного, поневоленого українського народу став провісником відродження не свого, а інших слов'янських народів, передусім болгарського. З'ясувати причини цього своєрідного феномену нелегко, але необхідно.

Через конкретні історичні умови (відставання соціально-економічного розвитку, неповна соціальна структура суспільства, що позначилася у відсутності власного буржуазного класу, тяжке соціальне і національне гноблення, політичне безправ'я) процес формування української нації, особливо на Закарпатті, сильно припізнився. Національне відродження розпочалося на українських землях пізніше і проходило повільніше, ніж в інших слов'ян.

Початковою формою національної свідомості населення Закарпаття, що протягом багатьох століть знаходилося під пануванням Угорщини, яка сама перебувала під владою Габсбургів, було усвідомлення етнічної єдності зі слов'янами, передусім східними. Ось чому Ю. Венелін, як й інші представники закарпатської інтелігенції 20—30-х років XIX ст., не усвідомлюючи самотності українського народу, помилково трактував населення України, зокрема закарпатських русинів, як відгалуження російського народу.

Треба віддати належне Ю. Венеліну, що всеслов'янський патріотизм не привів його до національного нігілізму. Приділяючи головну увагу вивченню інших слов'янських народів, він цікавився фольклором, побутом, звичаями, мовою та історією рідного краю. У його наукових дослідженнях знайшли відображення такі сюжети української історії, як Київська і Галицька Русь, Запорізька Січ, взаємини України з Росією, Польщею, південними слов'янами тощо. Цикл робіт Ю. Венеліна присвячено безпосередньо Закарпаттю.

Ю. Венелін — помітна постать в історії культури як України, так й інших слов'янських країн, передусім Росії та Болгарії. Його перу належить понад 50 наукових праць з історії, етнографії, фольклористики, літературознавства та лінгвістики. Обізнаність вченого із досягненнями тогочасної європейської славістики, а також докладені ним зусилля в пошуках та інтерпретації нових джерельних матеріалів зумовили закономірний інтерес сучасників до його досліджень. З іменем Ю. Венеліна пов'язане виникнення у російській історіографії «слов'янської» школи, котра відіграла значну роль у вивченні зарубіжного слов'янства. Філософські погляди Ю. Венеліна були ідеалістичними. Вони склалися під впливом романтичного напрямку в історіографії, притаманного добі національного відродження. Разом з тим його погляди на історію відзначалися оригінальністю. Так, вчений вважав, що «предмет історії є народ...», а не нововладні правителі. Подум'яний слов'янський патріот ніколи не протиставляв слов'янські народи неслов'янським, а навпаки, підкреслював тісний взаємозв'язок їхнього історичного розвитку.

Присвятивши себе науці, належним чином не забезпечений матеріально і самотній, без власної родини, Ю. Венелін непосильною працею підірвав своє здоров'я і помер 25 березня (7 квітня) 1839 р. на тридцять сьомому році життя. Високо цінуючи заслуги Ю. Венеліна у справі національного відродження Болгарії, одеські болгари спорудили 1841 р. на його могилі у Москві пам'ятник з написом: «Він перший нагадав світові про забуте, але колись славне й могутнє плем'я болгар і паяко бажав бачити його відродження». У роки сталінщини цей пам'ятник, як і тисячі інших, був зруйнований.

Ім'я Ю. Венеліна — яскравий символ єднання слов'янських народів: українського, який дав слов'янщині цього невтомного дослідника, російського, що прийняв його як рідного сина і дав змогу віддатися улюбленій праці, і болгарського, національному пробудженню котрого присвятив своє життя наш співвітчизник. Щире і безкорисливе служіння Ю. Венеліна інтересам братніх народів є міцним фундаментом їхньої непорушної дружби і прикладом згуртування прогресивних сил у боротьбі за свободу, демократію і суспільний прогрес.

МАРИН ДРІНОВ І РОЗВИТОК БОЛГАРСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Процес формування й утвердження болгарської історичної науки супроводжувався активним засвоєнням досягнень європейської історичної думки. Особливо великий вплив на болгарську історіографію мала російська історична наука. Переважна більшість болгарських істориків епохи національного відродження творили й публікували свої праці у Росії, в тісному контакті з російськими істориками. Найхарактернішим прикладом цього є творчість Маріна Дрінова. Віддаючи належне всім дослідженням, присвяченим його творчості, вважаємо, що залишається ще чимало нез'ясованих питань. Можливо, найважливішим з них є питання про роль і місце М. Дрінова у формуванні болгарської історичної науки. В. Златарський вважав його родоначальником критичного напрямку болгарської історіографії 60—90-х років XIX ст. Але вжитий термін («критичний напрям») не є цілком точним. Як відзначила Л. Горіна, такий напрям дійсно існував наприкінці XIX ст., але у західній історіографії його представники виступали проти традиційного позитивізму. Основним змістом періоду В. Златарський вважав «критичний аналіз історичних джерел», але це скоріше є характерною рисою цілого перехідного періоду від середньовічного історіопису до буржуазної історичної науки. Науковий авторитет В. Златарського настільки великий, що й дотепер його підхід і запропонований ним термін живуть у свідомості болгарських істориків. Навіть ті, хто дотримуються іншої думки, застосовують термін «науково-критичний період». А. Бурмов вважав, що цей період започаткував В. Априлов, хоч розумів, що саме М. Дрінов заклав під ним справжній фундамент. Існує точка зору, згідно з якою родоначальником критичного напрямку є С. Палаузов. Але ці суперечки не дають нам нічого для розуміння становлення болгарської історіографії.

Найперспективнішою є розробка проблем на стику суспільних дисциплін. Зокрема, при дослідженні історії як науки, тобто історіографії, не можна обійти біля загальної дисципліни — наукознавства. Саме вона, а точніше — соціологія науки, відкриває нові підходи. Винятково цікавим є проголошення нерозривної єдності між методологією та історією наук. Відомий соціолог науки Імре Лакатос писав, перефразуючи Канта: «історія науки без філософії науки є сліпою, а філософія науки без історії науки — пустою».

Наведемо основні твердження щодо динаміки науки:

І. Формування сучасної науки пов'язане з формуванням її суб'єкта — наукової спільноти, системи її організації, до складу якої входять наукові академії, університети, науково-дослідні інститути, державні та галузеві органи управління наукою.

Приймаючи цей критерій, необхідно весь перехідний період визначати як донаукову фазу.

2. З виникненням безпосереднього суб'єкта наукової діяльності формується її специфічна професійна програма. Вона містить у собі відповідні цільові установки наукової спільноти. Головний критерій приналежності вченого до суб'єкта науки є його діяльність щодо розвитку програми. Разом з тим важко твердити про якусь спільну для всіх суспільних наук програму. Оскільки це — світоглядні науки, різні філософські позиції авторів зумовлюють різну точку зору на дослідження.

Як на основі цього можна конкретно підійти до розвитку болгарської історичної науки?

Формування суб'єкта наукової діяльності у галузі історії Болгарії сягає кінця ХІХ ст., коли у створеному тоді Софійському університеті склався колектив істориків. На ці роки припадає і формування історичної науки в її сучасному професійному розумінні. Однак воно було детерміноване усім попереднім розвитком історичної думки на болгарських землях. Вперше елементи критичного аналізу першоджерел використала так звана болгаро-католицька школа. Проте її значення не треба перебільшувати, оскільки праці вчених цієї школи залишилися невідомими для більшої частини болгарського суспільства. Наступний етап розвитку історичної науки пов'язаний із творчістю Паїсія Хіліндарського, з його новим ставленням до джерел новою методологією, створенням цілісної хронологічної системи болгарської історії (хоча й з помилками). Далі варто згадати імена В. Априлова, К. Фотінова, А. Кітілового та ін., щоб підійти до С. Палаузова і М. Дрінова. Наукова спільнота, котра сформувалася у Болгарії наприкінці ХІХ ст. у галузі історичних пошуків, значною мірою привертає увагу «дослідницькою програмою» М. Дрінова. На рівні проблематики вона охоплює ключові питання середньовічної історії та окремі проблеми історії болгарського народу під османським пануванням, а також період Відродження (в площині політичної історії, без філософських узагальнень); з методичної точки зору — конкретний аналіз джерел та порівняльний метод; з методологічної — поєднання позитивізму із романтизмом. «Дослідницькою програмою» М. Дрінова керувалася певна частина болгарських істориків кінця ХІХ—ХХ ст. Вона розвивалася і набувала нових характеристик, однак її основні елементи зберігалися. Залишився так званий романтичний відтінок (внаслідок нереалізованих національних ідеалів).

Дослідницькі інтереси С. Палаузова були досить широкими — від середньовічної болгарської історії до нової історії європейських країн. Разом з тим слід підкреслити, що його творчість тоді залишалася маловідомою і не могла мати прямого впливу на інших вчених.

М. Дрінов став основоположником одного з найхарактерніших напрямів болгарської науки. Пізніше найбільш відомими його представниками вважалися В. Златарський і П. Ніков.

НАЙДЕН ГЕРОВ І СТАВЛЕННЯ РОСІЇ ДО БОЛГАРСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО ПИТАННЯ

Церковно-національний рух проти панування Константинопольської патріархії, що розгорнувся у 40-х роках XIX ст., був за своєю суттю боротьбою за визнання молодого болгарського нації. Розростання руху, що охоплював все ширші маси народу, викликало втручання великих держав. Згідно з цілями своєї політики на Сході, вони намагалися зміцнити власний вплив і позиції на Балканах. Для остаточного розв'язання болгарського церковного питання суттєве значення мала політика Росії. У ті роки вона послідовно захищала доктрину єдності православ'я, котре мало стати важливим засобом її впливу серед християнських народів Османської імперії.

Під верховенством Константинопольської патріархії, відкидаючи будь-які децентралістські рухи, російська дипломатія сподівалася зміцнити розхитані позиції Росії на Балканах після її поразки у Кримській війні. Разом з тим міністерство закордонних справ Росії висунуло вимогу: відкрити російські консульства — форпости російського впливу. Посольство в Константинополі відчувало потребу в конкретних і точних відомостях щодо розмаху церковного руху, наступу західної пропаганди, що дозволило б йому вжити контрзаходів проти експансії західних держав. У 1857 р. відкрилося російське віце-консульство у Пловдиві на чолі з болгариним Найденом Геровим, відомим діячем болгарського Відродження, російським підданим. Він намагався сумлінно виконувати обов'язки, а водночас докладав зусиль, щоб переконати своїх керівників у Константинополі і Петербурзі в необхідності змін у російській політиці щодо болгаро-грецької церковної суперечки, змін, які б відповідали часові.

Ще на початку дипломатичної діяльності Геров зрозумів, що російський уряд розглядає болгарський церковний рух як наслідок інтриг західних агентів і місіонерів, нехтуючи суттю цього важливого для болгар питання. За тих умов одне з основних завдань його діяльності полягало у тому, щоб показати передумови зародження цього руху і викрити дволичність грецького духовенства щодо Росії, відзначити успіхи уніатського руху, котрий через непоступливість Патріархії і позиції Росії завдав важкого удару російському впливові серед болгарського народу. Геров наголошував на рішучості болгар у прагненні позбутися верховенства Константинопольської патріархії.

Після Кримської війни і особливо після 3 квітня 1860 р., коли болгарин перестали визнавати залежність від Патріархії, Геров докладав багато зусиль, щоб змінити російську політику на Балканах. З цією метою він дуже вміло користувався деякими дипломатичними засобами, патякаючи на успіхи уніатського

руху та наслідки, що впливали з цього для Росії, на готовність Високої порти втрутитися з метою припинення церковної суперечки. Проблема видавалася досить складною, і тому російський уряд вирішив направити послом в Константинополь генерала М. П. Ігнат'єва.

У перших доповідних до нового посла Геров намагався довести справедливість болгарських вимог, які мали не лише церковно-канонічний, а й національний характер. Напруженість болгаро-грецького конфлікту, а також намагання представника пловдивської общини в Константинополі С. Чомакова розв'язати його за допомогою турецького уряду, викликало незгоди і недовір'я між Ігнат'євим і російським віце-консулом у Пловдиві. У 1866 р. Геров вирішив навіть подати у відставку, яка, однак, не була прийнята.

Антиросійська і проосманська спрямованість дій групи Чомакова впливала на ставлення російського посла до Герова. Зі свого боку останній робив усе можливе, щоб довести лояльність і відданість Росії. У червні 1867 р. Геров прибув до Константинополя. Він хотів ознайомити посла з намірами Добродійної дружини в Бухаресті — відправити у Росію делегацію. Але переговори, що відбулися, як і відвідання Петербурга, не поліпшили відносин між двома дипломатами.

Таке становище змусило Герова повідомляти про події у регіоні без їхнього аналізу, без висловлювання власної думки. Водночас небажання болгар йти на переговори з Патріархією, а також «готовність» Високої порти розв'язати болгарське церковне питання поставили російську дипломатію у винятково складне становище, оскільки не було жодних умов для компромісу між конфліктуючими сторонами. Це змусило Герова просити Ігнат'єва використати свій авторитет і вплив, щоб спонукати Патріархію поступитися. Все ясніше вирішувалися контури вирішення церковної суперечки, що зрештою завершилася виданням ферману 1870 р. і створенням Болгарської екзархії.

У розв'язанні болгарського церковного питання і визнання болгарської нації певний внесок зробив і Найден Геров. Добре знаючи традиції російської політики в Османській імперії, а також глибоко вивчивши суть і характер болгарського церковно-національного руху, він послідовно домагався зміни російської доктрини єдності православ'я. У своїх доповідних посольству в Константинополі та Азіатському департаменту в Петербурзі Геров робив усе можливе, щоб показати асиміляторський і денационалізаторський характер політики Патріархії щодо болгар. Він розкривав гостроту суперечностей між двома сторонами, доводив законність і справедливість болгарських вимог. Він таки зумів переконати російських урядовців, що болгарський церковно-національний рух неможливо спрямовувати у бажане для Росії русло і що російська дипломатія повинна втрутитися і допомогти у розв'язанні конфлікту на користь болгар, бо тільки так можна зберегти вплив Росії серед болгарського народу, зміцнити його віру в історичну місію Росії.

ХРИСТО БОТЕВ ПРО БАЛКАНСЬКУ ПОЛІТИКУ РОСІЇ

Піднесення національно-визвольної боротьби південно-слов'янських народів проти османського панування у 70-х роках ХІХ ст. призвело до нового загострення міжнародних відносин на Балканах і мало своїм наслідком виникнення східної кризи 1875—1878 рр. Оскільки так зване східне питання однаковою мірою стосувалося як дальшої долі Турецької імперії, що все більше розкадалася, так і майбутнього поневолених нею слов'янських народів, воно глибоко хвилювало багатьох сучасників, передусім керівників національно-визвольного руху. Вони намагалися використати у власних інтересах суперечності великих держав на Близькому Сході.

Велику увагу східному питанню, зокрема політиці Росії на Балканах, приділяв Христо Ботев. Так, характеризуючи особливості початкового періоду цього питання, він зазначив, що у другій половині ХVІІІ ст. воно «цілком належало компетенції Росії»¹. Простежуючи дальший розвиток східного питання, Ботев схочив змін, котрі відбувалися у ньому. Відомо, що на зламі ХVІІІ—ХІХ ст. експансіоністські інтереси Росії зіткнулися з експансією Франції. Ботев вважав, що на даному етапі східне питання розв'язувалося спільно Росією і Наполеоном І. Поступово Балкани приваблювали до себе все більшу кількість держав і «нарешті після Кримської війни, — писав Ботев, — східне питання стає надбанням майже всіх європейських держав» [с. 381].

Ботев бачив суть східного питання у тому, що «жодна із західних держав не могла допустити розширення кордонів Росії та Австрії за рахунок території Балканського півострова і жодна не бажала поступитися своїми комерційними інтересами на Сході» [с. 591]. Водночас Ботев розумів: великі європейські держави по-справжньому не цікавляться долею південнослов'янських народів, а свої прагнення до територіальних загарбачь маскують політикою збереження «цілісної» Османської імперії і «рівноваги сил» в Європі. Вони хотіли «або розділити Туреччину між Заходом і Сходом, або відшукати інше утворення, яке замінить її і допомогло б зберегти рівновагу» [с. 591]. Ботев писав: «...Крім християнських підданих його величності султана, ніхто інший не має права втручатися в нашу долю, розв'язувати політичний вузол наболілого «східного питання», вирішувати участь 13 мільйонів людей» [с. 360]. Разом з тим Ботев розумів, що без Росії, котра відіграла важливу роль у визволенні румунів, греків і сербів, розв'язати східне питання неможливо [с. 362]. Після 1871 р. головним змістом політики Росії у

¹ Тут і далі у статті: *Избранные произведения болгарских революционных демократов. М., 1959. С. 381.*

цій галузі було відновлення свого впливу на Балканах, підірваного Кримською війною, нанесення «останнього удару по Паризькому трактату», бажання «грати першу роль на Сході і здійснювати вирішальний вплив на справи Балканського півострова» [с. 602]. Росія почала прагнути забезпечення для себе вільного плавання в протоках, зміцнення обороноздатності країни на берегах Чорного моря і в Малій Азії, тому, на думку Ботева, «вона рано чи пізно виступить проти Туреччини» [с. 394].

Ботев щільно стежив за розвитком подій на Балканах і вже на початку 1875 р. помітив, що східне питання загострилося і «чекає тільки першого сигналу революції, щоб стати на порядок дня» [с. 492]. Він відчув: настає час, коли балканські народи прокидаються від глибокого сну.

Повстання в Боснії та Герцеговині влітку 1875 р. застало царський уряд зненацька: в той час він не був готовий до активних дипломатичних і воєнних дій. Не маючи змоги реалізувати далекосяжні плани, Росія вирішила урегулювати конфлікт на Балканах мирним шляхом — разом із західноєвропейськими державами. В основу програми політичних і територіальних змін на Балканах Росія поклала принцип незалежності, котрий передбачав створення суверенних національних держав: Сербії, Чорногорії, Румунії й автономного болгарського князівства.

На противагу російській програмі зміни статус-кво Туреччини, Англія і Австро-Угорщина висунули свої зовнішньополітичні доктрини, в основу яких покладена ідея поділу Османської імперії між європейськими державами [с. 360].

Таким чином, існували два протилежні підходи до розв'язання східної кризи: російський (об'єктивно співпадав з інтересами національно-визвольного руху балканських народів) і англо-австрійський (реалізація планів колоніальних загарбав на Сході за рахунок балканських народів). Протиборство цих двох підходів у зовнішній політиці визначало характер заключного етапу кризи 1875—1878 рр. Не дивно, що за таких обставин діячі болгарського національно-визвольного руху головні надії покладали на Росію. Ботев, чітко розрізняючи дві Росії: Росію Герцена і Чернішевського і Росію Олександра II і Каткова, реально дивлячись на речі і враховуючи міжнародне становище, дійшов висновку: «Росія ніколи не скомпрометує себе перед сьогоднішніми своїми братами і завжди волітиме мати біля своїх воріт розумну і вільну слов'янську конфедерацію, ніж гнилу, варварську і нелюдську державу Османа» [с. 602].

Ботева постійно цікавило «східне питання» і загалом він непогано орієнтувався в політиці великих держав на Балканах. Виняткової уваги заслуговують його погляди на балканську політику Росії, які в середині 70-х років XIX ст. зазнали суттєвих змін. Врешті-решт це позитивно позначилося на болгарському національно-визвольному русі. Адже всупереч загарбницьким планам царизму, перемога Росії у війні з Туреччиною 1877—1878 рр. привела до звільнення Болгарії і створення нової слов'янської держави на Балканах.

УЧАСТЬ ВИПУСКНИКІВ ПОЛТАВСЬКОГО КАДЕТСЬКОГО КОРПУСУ У ВИЗВОЛЕННІ БОЛГАРІЇ ВІД ОСМАНСЬКОГО ГНОБЛЕННЯ (1877—1878)

Полтавський кадетський корпус з 1840 по 1919 рр. готував кадри для російської армії. Окремі його вихованці — молоді офіцери з прогресивними поглядами, співчуваючи національно-визвольному рухові на Балканах, як добровольці взяли участь у герцеговинсько-боснійському повстанні (1875 р.) та сербсько-чорногорсько-турецькій війні (1876 р.). Щоб відправитися на Балкани, їм доводилося звільнитися з російської армії чи брати відпустку, мотивуючи це різними причинами.

У числі добровольців, які першими відгукнулися на визвольну боротьбу південних слов'ян, був випускник кадетського корпусу, уродженець Миргородського повіту Полтавської губернії Г. І. Ебергардт. Його батько був вчителем музики і походив з полтавських німців-колоністів, а мати була україною. Наприкінці 1875 р. Г. І. Ебергардт спочатку взяв відпустку, а потім вийшов у відставку. Вже у січні наступного року він бився у загоні Пеко Павловича, а згодом у загоні Лазара Социці. З вибухом сербсько-турецької війни він опинився у лавах сербських військ у складі Моравської армії під командуванням генерала Черняєва. З перших днів російсько-турецької війни 1877—1878 років Г. І. Ебергардт взяв у ній участь і загинув смертю героя на болгарській землі у битві при Джуранлі (Калітіно)—Ескі Загра (Стара Загора) у липні 1877 р.

Декому здавалося дивним, що талановитий офіцер, який тільки 1874 р. поступив до Академії генштабу, вирішив присвятити життя справі визволення братніх слов'янських народів. Пояснення цьому благородному пориву Г. І. Ебергардта можна знайти у тому, що він був добре обізнаний із передовими ідеями своїх земляків, а можливо, й друзів — В. О. Малюки, П. А. Зубковського та інших революційних народників, які глибоко співчували визвольній війні балканських слов'ян.

Серед добровольців — учасників сербсько-турецької війни були випускник кадетського корпусу 1869 р., уродженець Полтавської губернії В. П. Потоцький, нагороджений срібною медаллю за участь у боротьбі за незалежність Сербії; випускник 1868 р., уродженець Чернігівської губернії капітан М. М. Гордієнко. Щоб поїхати в Сербію, останній звільнився з російської армії «через домашні обставини». У битві під Алексинацем він був поранений і після одужання повернувся у Воронежський полк на посаду командира 2-ї стрілецької роти. Під час штурму Плевена 30 серпня 1877 р. він був вдруге тяжко поранений, і ця рана виявилася смертельною.

Багато вихованців Полтавського кадетського корпусу брало участь у бойових діях з перших днів російсько-турецької війни, зокрема у форсуванні Дунаю біля м. Свіштова у ніч з 14 (26) на 15 (27) червня 1877 р. Так, досвідчений інженер-офіцер, уродженець Полтавської губернії, випускник кадетського корпусу 1867 р. Е. С. Саранчов закінчив інженерну академію і з початком російсько-турецької війни пішов на фронт. Під вогнем ворога з фортеці Нікопол він влаштував осадні та польові батареї у гирлі р. Олти. Згодом його направили до Зимнич, де він брав участь у переправі військ через Дунай. Після закінчення переправи Саранчов організував зі своєю ротою переправу через Дунай біля с. Батин. Пізніше його відрядили у розпорядження начальника штабу 12-го армійського корпусу для посилення позицій. 30 листопада 1877 р. Саранчов взяв участь у бою біля сіл Мечка та Тристенки, а 8 лютого наступного року зі своєю ротою вступив у фортецю Русс. Після визволення Болгарії штабс-капітан Саранчов служив на її території у складі російських військ, очолював саперні та військово-інженерні частини Болгарського земського війська. У 1882 р. він повернувся в Росію.

Генерал від кавалерії О. Ф. Петровський — випускник кадетського корпусу 40-х років — брав участь у російсько-турецькій війні як командир 2-ї бригади 11-ї кавалерійської дивізії. Його бригада відзначилася при зайнятті Калараша та Олтениці. У складі Журжево-Олтеницького загону Петровський боровся за острів Ромадан і за м. Русе, нагороджений орденами Станіслава та Анни 1-го ступеня з мечами.

Випускник Полтавського кадетського корпусу 1849 р., учасник Кримської війни 1853—1856 рр. полковник І. Ф. Невадовський під час російсько-турецької війни командував 45-м Азовським піхотним полком. За бойові заслуги був підвищений до генерал-майора і призначений командиром 2-ї бригади 35-ї піхотної дивізії.

У російсько-турецькій війні відзначився випускник кадетського корпусу 1862 р. К. О. Байов. Він закінчив Академію генштабу 1875 р. і очолив штаб 2-ї кавалерійської дивізії. За мужність і відвагу, виявлені в боях, був нагороджений золотою зброєю з написом «За хоробрість», орденами Володимира 3-го та 2-го ступенів.

Правителем канцелярії Цивільного управління при головнокомандуючому Дунайської армії був випускник кадетського корпусу 40-х років генерал М. О. Домонтович (батько О. М. Коллонтай). З визволенням древньої столиці Болгарії — м. Тирново (нині Велико-Тирново) його призначили губернатором Тирновського округу. Генерал М. О. Домонтович брав участь у розробці першої конституції Болгарії.

Багато інших вихованців Полтавського кадетського корпусу прославилися у битвах на болгарській землі, пролили свою кров за її свободу. Серед них ротний командир, штабс-капітан 56-го Житомирського піхотного полку, уродженець Херсонської гу-

бернії М. О. Андреев. За мужність і відвагу, виявлені в боях з турками на Шипкинському перевалі 12 липня 1877 р. він нагороджений орденом Анни 3-го ступеня, а рівно через місяць був смертельно поранений. Майор 36-го Орловського піхотного полку П. І. Бойно-Родзевич нагороджений золотою зброєю за хоробрість. Він загинув поблизу Шипки 27 грудня 1877 р. під час взяття в полон армії Вессель-паші. Загинув при обороні Шипки 5 вересня цього ж року штабс-капітан 14-ї артилерійської бригади Г. Шестов, випускник 1870 р.

У бою під Ловечем смертельно поранений уродженець Полтавської губернії, випускник кадетського корпусу 1869 р., підпоручик 12-го стрілецького батальйону, штабс-капітан І. І. Гавриленко. Капітан О. О. Винокуров, який хоробро бився під Нікополем, брав участь у штурмах Плевена, відзначений орденами Анни 2-го ступеня і Володимира 4-го ступеня. 19 серпня 1877 р. він був смертельно поранений під Згалевицем. В одному із боїв був смертельно поранений ще один вихованець корпусу, уродженець Катеринославської губернії штабс-капітан Г. А. Гельмерсен. Він служив ад'ютантом, а потім ротним командиром 1-го Невського піхотного полку.

Не можна не згадати подвиги полтавчан — георгіївських кавалерів. Випускник кадетського корпусу 1850 р. генерал-майор К. К. Біскупський з початку війни був командиром 2-ї бригади 11-ї піхотної дивізії, а потім 2-ї бригади 14-ї піхотної дивізії. Війська під його командуванням відбили штурм противника на Шипкинському перевалі. За це 30 жовтня 1877 р. К. К. Біскупський нагороджений орденом Станіслава 1-го ступеня, а за бої на Шипці 28 грудня того ж року — орденом Георгія 4-го ступеня.

За героїзм, виявлений у боях на Шипці в серпні 1877 р. під час штурму ворогом Лисої гори, удостоєний ордена Георгія 4-го ступеня випускник корпусу поручик І. Д. Пащенко. У бою під Теллицем 12 жовтня 1877 р. відзначився капітан 5-ї батареї лейб-гвардії кінно-артилерійської бригади М. Мартинов, і за це був нагороджений орденом Георгія 4-го ступеня. Нагороджений орденом Георгія 4-го ступеня також випускники корпусу — командир 118-го Шуїського полку М. Ф. Хоменко, командир 7-го драгунського полку К. М. Ставровський, офіцер Невського полку М. Є. Андріянов та ін.

Прославилися у війні за визволення Болгарії і такі випускники корпусу, як син великого російського поета О. П. Пушкіна, полковник О. О. Пункін і уродженець с. Яновщина-Василівка на Полтавщині (нині с. Гоголеве Шишацького району Полтавської області), племінник великого російського письменника М. В. Гоголя М. В. Биков.

У російсько-турецькій війні відзначилося багато інших випускників Полтавського кадетського корпусу. Серед них герой Шипки І. В. Аваліані — прапорщик 54-го Мілського піхотного полку; П. Г. Долносський — підпоручик 2-ї кінно-артилерійської бригади; П. П. Потоцький, який бився у складі загонів, що

штурмували Плевен, потім у передовому загоні П. В. Гурка брав участь у взятті в полон армії Осман-паші та ін.

У російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. брало участь близько 100 випускників Полтавського кадетського корпусу. Вони зробили певний внесок у боротьбу за визволення Болгарії.

І. СТОЯНОВ, доц.,
Великотирновський університет

БОЛГАРО-РОСІЙСЬКІ ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ В ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ БОЛГАРІЇ

З 1878 р. на політичній карті Південно-Східної Європи знову з'явилася назва «Болгарія». Відроджене з російською допомогою і схвалене умовами Берлінського договору, підписаного представниками великих держав, зокрема Росії, Болгарське князівство вже на початку свого самостійного існування опинилося у дуже складній ситуації. Новий державний механізм задихався під непосильним тягарем економічних зобов'язань.

Тяжкі й несправедливі щодо Болгарії рішення Берлінського конгресу і ціна, яку заплатила Росія за звільнення братньої слов'янської країни, вселяли впевненість в Петербурзі, що політичний вплив північної імперії на Болгарію буде остаточним. Ця впевненість ґрунтувалася, зокрема, на присутності у Болгарії багатьох російських офіцерів. Вони допомагали формувати молоду болгарську армію. Військове міністерство, кероване до вересня 1885 р. представниками Росії, а також ряд інших міністерських постів, які росіяни посідали протягом 1881—1883 рр., давали підстави сподіватися безмежного впливу визволительки на Болгарію. Російський уряд навіть не вважав за потрібне мати в Петербурзі дипломатичного представника Князівства Болгарії, а коли 1883 р. князь Олександр Баттенберг та болгарський уряд порушили це питання і направили свого дипломатичного агента до російської столиці, він не був прийнятий.

Але всупереч сподіванням, взаємини між Росією і Болгарським князівством поступово ставали все більш холодними, а восени 1886 р. зовсім перервалися. Причини для цього було чимало, але найважливіша з них полягала у тому, що Росія не зуміла свій політичний вплив доповнити економічним. Численні спроби активізації російсько-болгарських торговельних зв'язків безпосередньо після визволення не мали успіху. Петербурзькі урядові кола не виявляли належної турботи щодо цього. Балкани, зокрема, Болгарія цікавили імператорський уряд лише як військовий об'єкт. У Петербурзі думали, передусім, про захоплення проток, і власне не рухало дипломатичні ініціативи російського уряду в «східному питанні». Наступна причина —

інертність російських торговельних кіл. Вони прагнули отримувати монополні надприбутки, використовуючи державний протекціонізм зовнішнього ринку Росії. «Завдяки своїй пелідприємливості і неповоротливості, російські торговці схильні вірити неправдивим чуткам про пендачі можливої торгівлі з Болгарією; ці чулки поширюють з певною метою деякі підприємці, замість того, щоб перевірити це самим», — писав відомий російський економіст А. Й. Мураневич. Відсутність великих капіталістичних торговельних фірм, які могли б піти на можливий ризик у випадку розширення торговельних зв'язків з Болгарією, перешкоджала їхньому нормальному розвитку. Ще одну причину слабких економічних зв'язків між Росією і Болгарським князівством слід шукати в неконкурентоспроможності російських промислових товарів. За своїми якістьми вони не поступалися західним, але ціни на них були значно вищими. На думку А. Й. Мураневича, «все необхідне для виготовлення продукту... ми отримуємо із-за кордону і платимо високі зв'язні мита. За таких обставин російська торгівля могла прокласти собі шлях в Болгарію і на Балкани такими товарами, як чай, військове спорядження, шкіряні вироби, нафта, спирт та інші, на які тут був добрий попит». І лише згодом можна було очікувати, що в Болгарію відкриється шлях і для російських промислових виробів. Страх перед відкритим зіткненням із західноєвропейськими конкурентами на балканському ринку змушував російських виробників і торговців шукати збуту своїм товарам у Середній та Східній Азії.

Перелічені причини — наслідок недостатнього економічного розвитку Російської імперії. Незважаючи на проведення аграрної реформи, в перші 10—15 років Росія все ще не могла вважатися розвинутою капіталістичною країною. Вона, по суті, залишалася абсолютною монархією, де капіталістичні відносини й елементи розвивалися деформовано. За обсягом виробництва вона може і наближалась до деяких розвинутих капіталістичних держав, але цей обсяг не відповідав ані величезній території, ані людським ресурсам. Тому не слід абсолютизувати зміни у Росії після 1861 р.

Щодо Болгарського князівства, то йому навряд чи можна приписувати вирішальну роль у розвитку чи гальмуванні торговельних зв'язків з Росією. Поставлене у нерівноправне становище Берлінським договором, воно змушене було рахуватися з його умовами.

У тих випадках, коли спостерігалась активізація з боку російських торговців і підприємців, болгарський уряд та князь Олександр Баттенберг робили все необхідне для поживлення економічних зв'язків між обома країнами. Новий митний тариф, розроблений болгарською стороною літом 1882 р., є красномовним доказом прагнення болгарської сторони до розширення контактів, але вона не в змозі була вплинути на інтенсивність торговельних зв'язків з Росією.

РОСІЯ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ЛІБЕРАЛЬНОЇ (РАДОСЛАВІСТСЬКОЇ) ПАРТІЇ БОЛГАРІЇ (1886—1915)

Весною 1886 р. на політичній арені Болгарії з'явилася нова партія. Критичний момент, який країна переживала під час возз'єднання Болгарського князівства і Східної Румелії, призвів до гострих проблем як загалом у болгарському суспільстві, так і в правлячій Ліберальній партії. Між головою уряду П. Каравеловим і міністром юстиції В. Радославовим виник ряд непорозумінь щодо методів і тактики дипломатичного і військового захисту возз'єднання. Вивішивши із рядів старої Ліберальної партії своїх прихильників, Радославов створив нове політичне угруповання, яке одержало ім'я свого засновника.

У сучасній болгарській історіографії виникнення нової партії звичайно розглядається як прямий наслідок соціально-економічного розвитку болгарського суспільства. Без сумніву, соціальна диференціація впливає на розстановку політичних сил, але на першому етапі розвитку Ліберальної партії набагато важливішу роль відіграли інші фактори. Роз'єднана за рішенням Берлінського конгресу, болгарська нація докладала всіх зусиль до розв'язання головної проблеми національного об'єднання. Так зване східне питання, яке, по суті, після 1878 р. перетворилось у македонське, не було чисто болгарським. У ньому переплітались інтереси народів Балкан, Османської імперії, а також великих держав Європи. Не маючи сил самостійно розв'язати цю проблему, болгарська дипломатія почала шукати зовнішню опору. Тут слід підкреслити, що здобувши винятково великий авторитет серед усіх верств болгарського суспільства в період його боротьби проти османського рабства, приісши ціною наймовірних жертв свободу своїм братам-єдиновірцям, Росія довгий час залишалася такою опорою для Болгарії.

В. Радославов, ідейний лідер і натхисник нової партії, здобув освіту у Відні і Гейдельберзі. Зовсім молодим, ледве за 30 років, його 1894 р. призначили керувати міністерством юстиції. Амбітний політик, людина конкретної дії, він швидко завоював популярність серед націоналістично настроєних кіл і встиг згуртувати чимало прихильників. Оскільки згодом Радославов здобув сумну славу політика, котрий силою придушив селянські повстання 1900 р. у Болгарії, Ліберальна (радославістська) партія несправедливо залишилася поза увагою дослідників. Її роль в політичному житті країни була досить великою. За чотири десятиліття ліберали-радославісти самостійно або в коаліції з іншими партіями чотири рази були при владі (протягом восьми років).

Свій вихід з уряду Радославов мотивував втручанням Росії у внутрішньополітичну боротьбу в Болгарії. Ліберали-радослависти ввійшли в політичне життя як самостійна організація з яскраво вираженою антиросійською зовнішньополітичною спрямованістю. «Русофобство» лібералів сформувалось не відразу. В першій політичній платформі в липні 1886 р. вони заявили, що будуть настоювати на «поліпшенні відносин з нашою визволительською Росією, бо цього вимагають інтереси і самостійність Болгарії». Радославов чітко розмежував дві сфери взаємин з Росією. Щодо зовнішньополітичних завдань, то ліберали стояли за болгаро-російський союз проти Туреччини. Водночас радослависти вимагали від Росії не втручатись у внутрішні справи Болгарії, зокрема у династичне питання.

Після дестронації князя Баттенберга ця поміркована програма зазнала різкої зміни. Разом із Ст. Стамболовим, котрий очолив державний переворот в країні, радослависти почали наполегливо проводити антиросійський зовнішньополітичний курс. Врешті-решт, між Болгарією та Росією були розірвані дипломатичні відносини. Головною причиною такого становища ліберали вважали династичну кризу, яка, на їхню думку, загрожувала незалежності країни. Крім цього, вони постійно підкреслювали існування загрози прямої російської окупації Болгарії. Останнє мотивування значною мірою мало кон'юнктурний характер.

Після усунення Ст. Стамболова 1894 р. ліберали-радослависти знову прийшли до влади в коаліції з Народною партією. Вони всіляко перешкоджали налагодженню стосунків Болгарії з Росією. Але згодом, опинившись в опозиції і враховуючи бажання князя Фердинанда, радослависти змушені були офіційно заявити, що їхня партія не «може бути противником відновлення нормальних відносин з Росією». Радослависти підкреслили: «Основою примирення повинно бути взаємне довір'я, повне визнання сучасного становища у Болгарії і збереження нашої політичної незалежності». По суті, це означало, що радослависти вимагають визнання Росією нової болгарської династії і встановлення хоча й близьких, але не зовсім союзницьких відносин.

Після відновлення дипломатичних взаємин між двома країнами 2 лютого 1896 р., за визнанням лібералів-радославистів, «болгарський народ став на нормальний шлях розвитку». Керівництво партії добре розуміло, що це є крок до стабілізації міжнародного становища країни.

Тому у часи свого третього приходу до влади (1899 р.) радослависти підтримали «повільну, але стабільну тенденцію до зближення Болгарії та Росії». Між країнами відбувся обмін військовими місіями, зондувався ґрунт для підписання воєнної конвенції. Обидві держави діяли односпайно на I Гаагській конференції, що сприяло піднесенню міжнародного авторитету Болгарії.

З початку XX ст. до 1913 р. Ліберальна (радославістська) партія перебувала в опозиції. Вона пережила розкол, впав її авторитет і зменшився вплив на політичне життя країни. У цих

умовах керівництво намагалося лавірувати між інтересами великих держав і одержати максимальну вигоду від їхніх суперечностей. Щодо Росії, то, визнаючи її роль у здобутті Болгарією незалежності, радослависти водночас твердили: «Вдячність — це почуття, і в політиці воно не має і не повинно мати значення». Таким чином, ліберали дійшли висновку: національне об'єднання неможливе за допомогою російської дипломатії. Результати війн 1853—1856 і 1877—1878 рр. були, на їхню думку, достатнім доказом того, що проти Росії завжди стане загальноєвропейська коаліція, коли вона самостійно спробує розв'язати національні проблеми на Балканах. Мотивуючи свої антиросійські ідеї, Радославов послався на несприятливу для Болгарії позицію царської дипломатії в період возз'єднання, болгарської кризи, на заключному етапі Балканської війни.

Тому, коли 1913 р. ліберали-радослависти знову прийняли до влади, вони наполегливо проголошували необхідність переорієнтації болгарської зовнішньої політики з Росії на Австро-Угорщину, і через два роки втягнули країну в коаліцію, приречену на поразку. Наслідки першої світової війни виявили недалекоглядність антиросійської зовнішньополітичної концепції, виробленої лібералами-радославістами.

І. О. ГЛІЧОВ, доц.,
Львівський університет

БІЛЬШОВИЦЬКА «ПРАВДА» ПРО СТАВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО БАЛКАНСЬКИХ ВОЄН

Одним з животрепетних питань міжнародних відносин на початку ХХ ст. було балканське питання, якому російська громадськість приділяла значну увагу. Вплиткову роль у подіях міжнародного життя відігравали Балканські війни (1912—1913 рр.), які стали прологом першої світової війни. Ставлення до цих подій громадськості Росії було неоднозначним. В. І. Ленін аргументовано показав неспроможність тверджень буржуазно-поміщицьких політичних діячів про єдність громадської думки Росії щодо балканських воєн. Виходячи з ленінського положення про те, що у Росії на початку ХХ ст. існувало три політичних табори, можна дійти висновку про наявність трьох напрямів у середовищі російської громадськості у ставленні до Балканських воєн: по-перше, — поміщиків-кріпосників, представлених крайньо-правими; по-друге, — помірковано-правих, октябристів і кадетів і, нарешті, трудового народу.

Перша Балканська війна, за визначенням В. І. Леніна, відкрила повний розділ всесвітньої історії і зробила великий крок уперед до зруйнування залишків середньовіччя у всій Східній Європі [1, с. 147]. Позиція російської громадськості з цього приводу широко висвітлювалася на сторінках преси. Перший напрям становила чорносотенна преса, яка події на Балканах спочатку сприймала досить стримано. Вона застерігала царський уряд від рішучих дій. Така позиція чорносотенців продиктована їхнім страхом перед небезпекою революції, яка могла бути прискорена війною. Пізніше чорносотенці змінили свою позицію і вже закликали уряд до втручання у балканські справи.

Преса другого напрямку, яка відбивала інтереси великої промислової та ліберальної буржуазії, вимагала від уряду рішучих дій, зокрема негайного встановлення контролю над Чорноморськими протоками, а якщо буде потрібно, то й захоплення Константинополя.

Позиція третього напрямку, — демократичного, позначена публікаціями більшовицької преси, передусім газети «Правда». Перш за все газета рішуче виступала проти воєнних конфліктів і систематично викривала мілітаристську, шовіністичну суть виступів чорносотенної та ліберально-буржуазної преси. Так, з'ясовуючи причини Балканських воєн, «Правда» підкреслила, що балканська криза була однією з ланок того ланцюгу подій, котрий з початку ХХ ст. всюди веде до загострення класових і міжнародних суперечностей, до воєн і революцій. «Ніколи і ніде «свобода» не досягалась пригнобленими народами за допомогою війни одного народу проти іншого. Війни народів тільки посилюють поневолення народів» [2, с. 143—144].

Матеріали «Правди», присвячені Балканським війнам, прийняті послідовним пролетарським інтернаціоналізмом. Підкреслюючи спільність інтересів трудящих воюючих країн, «Правда» розвінчувала шовінізм кадетів і чорносотенців, зазначаючи, що «і слов'янський і турецький селянин на Балканах — брати, однаково «пригночені» своїми поміщиками і своїми урядами» [2, с. 144].

Як тільки розпочалася війна, буржуазні уряди союзних країн обрушилися на балканський пролетаріат: були закриті всі робітничі газети, розгромлені професійні спілки. У зв'язку з цим «Правда» опублікувала виступ Г. Димитрова. Він звернувся до пролетаріату всього світу з проханням про підтримку. Крім цього, за підписом Д. Благоева «Правда» надрукувала «Лист ЦК БРСДП (т. с.) до петербурзьких робітників і професійних організацій», де висловлювалася глибока вдячність за братерську моральну допомогу болгарському робітничому рухові, якому війна завдала великої шкоди. Звернення Г. Димитрова і лист, підписаний Д. Благоевим, завдяки газеті «Правда» знайшли широкий відгук серед трудящих усього світу.

Есерівська преса теж друкувала на своїх сторінках виступи балканських соціалістів, які різко висловлювались проти війни.

Однак, як вказувала «Правда», справжня позиція есерівської преси — це не боротьба проти милітаризму, а турбота про те, щоб не дратувати Австро-Угорщину, війна проти якої була небажаною для Росії.

Щодо меншовиків, то вони поділяли погляди більшовиків на події на Балканах. Але ліквідаторська частина меншовиків досить помірковано критикувала чорносотенців, котрі закликали уряд до рішучих дій. Щодо пролетаріату балканських країн, то, на їхню думку, він повинен розв'язувати власні проблеми без зовнішньої, навіть моральної, підтримки пролетаріату інших країн.

Публікації газети «Правда» викривали гонку озброєнь, антинародну політику урядів імперіалістичних країн, які роздмухували пожежу війни на Балканах. Разом з тим більшовицька газета спростовувала виступи чорносотенного офіціозу. Так, їхній орган — «Новое Время» закликав уряди балканських країн озброюватися для пограбування Туреччини. Таку політику чорносотенців В. І. Ленін називав антинародною, грабіжницькою. Вона підтримувала азартну гру капіталістичних держав, гру кров'ю мільйонів людей [3, с. 110]. Чорносотенці, писала «Правда», виступали за встановлення на Балканах впливу однієї Росії, а кадети — трьох країн (Англії, Франції та Росії). На підставі переконливих фактів «Правда» доводила, що тільки робітники ведуть політику справжньої демократії — за свободу і демократію всюди і до кінця, проти будь-якого «протегування», грабежу і втручання [4, с. 140].

Нарешті, «Правда» закликала трудящих Росії до пильності, застерігаючи, що Балканська війна може перерости у світову. Цьому, з точки зору більшовицької газети, сприяли виступи не тільки по-чорносотенному настроєних прошарків населення, а навіть і опозиційно-ліберальної буржуазії. Вона проводила антинародну пропаганду і закликала царську дипломатію «не складати рук» [5, с. 135]. «Правда» викривала також публікації кадетського офіціозу («Речь»), який звинувачував царський уряд у тому, що той відмовився від завоювання Константинополя. Слід підкреслити, кадетська газета систематично друкувала матеріали про війну на Балканах, які свідчили про широку поінформованість її кореспондентів. Особливо активним був лідер партії П. М. Мілюков. Він надсилав до редакції багато матеріалів з театру військових дій. «Правда» теж мала своїх кореспондентів на Балканах, серед яких провідну роль відігравав відомий журналіст-більшовик Л. М. Михайлов (партійний і літературний псевдонім *Політикус*). Саме він надсилав В. І. Леніну матеріали про хід воєнних дій.

Принципова боротьба з питання першої Балканської війни проходила у IV Державній думі, що теж знайшло своє відображення на сторінках більшовицької газети. У статті «За і проти війни» йшлося про те, що під враженням балканських подій Росія поділилася на два табори: реакцію (правих і лібералів) і опозицію (демократію). Це саркастичне зауваження було від-

повіддю на твердження лібералів (у Росії, мовляв, існують не три, а два табори — реакція і опозиція, до якої ліберали відносили і себе). Справді, при обговоренні питання про першу Балканську війну октябристи і кадети цілком підтримали уряд і з трибуни Думи закликали розв'язати конфлікт на Балканах із зброєю в руках.

Перша Балканська війна завершилася перемогою союзників над Туреччиною. За Лондонським мирним договором 1913 р., Туреччина втратила всі свої європейські володіння, крім Стамбула і невеликої частини Східної Фракії. Свободу одержав македонський народ, а 28 листопада 1912 р. проголошена незалежність Албанії.

Але 29 червня 1913 р. розпочалася друга Балканська (Міжсоюзницька) війна між Болгарією, з одного боку, і Сербією, Грецією, Румунією, Чорногорією і Туреччиною — з другого. Війна була викликана різким загостренням протиріч у таборі союзників. Виходячи з ленінського передбачення можливості переростання війни на Балканах у світову, «Правда» неодноразово вказувала на цю тенденцію.

Висвітлюючи ставлення громадськості Росії до нової війни, «Правда» не змінила характеру своїх публікацій. Вони залишилися глибоко аргументованими, просякнутими ідеями інтернаціоналізму, антимілітаристськими, безкомпромісними в критичній антинародній політиці чорносотенців і лібералів.

Чорносотенна й октябристсько-кадетська преса знову посіла антинародні позиції. Вона не змогла викрити справжніх причин Міжсоюзницької війни. Октябристсько-кадетська преса, зокрема, стверджувала, що війна — результат піднесення впливу воєнних партій у балканських країнах. Ця преса висловлювала незадоволення діями болгарського і сербського урядів, котрі нібито не звернулися до послуг Росії для розв'язання конфлікту.

Правильне пояснення причин цієї війни дала «Правда» у статті «Нова війна». Причини нового воєнного конфлікту полягала у самій суті політики імперіалістичних країн — диригентів балканської політики.

Більшовицька газета рішуче виступила проти нової бойні і роз'яснювала, що нова війна не могла розв'язати існуючих проблем. Правдиво висвітлюючи її хід, «Правда» викривала лицемірство буржуазної преси, зокрема кадетської. Так, «Речь» публікувала відомості тільки про звірства турок, приховуючи страшний картину взаємовинищення. 29 липня 1913 р. Болгарія капітулювала. Правдиву картину наслідків війни теж дала лише більшовицька газета, підкреслюючи, що Македонія поділена на декілька частин і підпорядкована чужому пануванню. Турецькі війська знову вступили у визволені області, а Сербія так і залишилася без виходу до Адріатичного моря. Отже, єдність стала неможливою на багато років уперед, а виснаження економіки балканських країн зробило їх залежними від європейського капіталу. «Правда» писала про обурення трудящих, яке викликали наслідки другої Балканської війни. Газета опублі-

кувала повідомлення про мітинги, на яких пролетаріат вимагав від буржуазних урядів відповіді за загибель сотень тисяч людей, за витрачені на озброєння мільйони народних грошей. Публікації буржуазної преси зводилися до того, щоб визначити, хто виграв, а хто програв унаслідок балканських воєн, до спроби знайти винуватців, котрі проводили нерішучу політику під час поділу здобичі. При цьому повністю ігнорувалися інтереси трудящих балканських країн. Ось чому В. І. Ленін вважав обов'язком робітників рішуче виступити проти тих, хто розпалював мілітаризм і національну ворожнечу, відволікав трудящих від боротьби проти справжніх ворогів. Цю місію з честю виконала більшовицька газета «Правда».

1. *Ленін В. І.* Новий розділ всесвітньої історії // Повне збір. творів. Т. 22. С. 147—148. 2. *Ленін В. І.* Ганебна резолюція // Повне збір. творів. Т. 22. С. 143—144. 3. *Ленін В. І.* Азаргма гра // Повне збір. творів. Т. 22. С. 109—110. 4. *Ленін В. І.* Про лисню і курняк // Повне збір. творів. Т. 22. С. 139—140. 5. *Ленін В. І.* Балканські народи і європейська дипломатія // Повне збір. творів. Т. 22. С. 135—136.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.89

О. В. КРАПИВІН, доц.,
Донецький університет

ОЛЕКСАНДР СТАМБОЛІЙСЬКИЙ ПРО РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ В РОСІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Піднесення революційного руху в Росії на переломі ХІХ—ХХ ст. викликало сильний резонанс в широких колах громадськості багатьох європейських країн, в тому числі Болгарії. Російські революційні події вплинули на розвиток і становлення Болгарської землеробської народної спілки (БЗНС) — другої політичної партії сучасної Болгарії.

Один з керівників БЗНС Олександр Стамболійський, будучи студентом, писав у січні 1901 р. з Німеччини своєму товаришеві Міпко Балеєвському: «Твердо вірю, що соціальне й економічне звільнення болгарських селян прийде саме зі Сходу, як прийшло до нас звідти наше національне звільнення...» [6, ф. 1445, оп. 1, спр. 4, арк. 1].

Яскравим свідченням прогресивності БЗНС і самого Стамболійського є ставлення до революційного руху в Росії, яке знайшло відображення, головним чином, на сторінках центрального органу спілки — газети «Земледельско знаме». Деякі загальні оцінки революційних подій у Росії початку ХХ ст., подані Стамболійським, відбилися й на сторінках «Земледельски народен календар» (виходив з 1905 р.), а з 1910 р. — у журналі «Земледельска мисъл». Видання газети розпочалося наприкінці 1902 р.,

її редактором і активним кореспондентом став О. Стамболійський. Саме його перу належить більша частина матеріалів про російський революційний рух. В одному з перших номерів газети Стамболійський проаналізував стан сільського господарства у ряді країн Європи, зокрема в Росії, писав про тяжке становище російських селян [1, 1902, 11 листоп.]. Стамболійський підкреслив, що й «болгарські селяни завжди готові виступити проти гнобителів і захистити свою свободу, виборену такими великими жертвами і кров'ю» [1, 1902, 16 груд.].

Члени БЗНС схвально зустріли російську революцію 1905 р. — першу буржуазно-демократичну революцію епохи імперіалізму. У цей час зі сторінок газети «Земледельско знаме» висловлювалася глибока ненависть до російського монархізму і братнє співчуття до робітників і селян Росії. В одній із статей, опублікованій незабаром після кривавих подій 9 січня 1905 р., зазначалося, що болгарські селяни з радістю вітають «боротьбу російського поневоленого народу проти пригноблюючого монархізму. Боротьба російських братів неминуче увінчається успіхом, але чим раніше це відбудеться, тим краще. Від повалення монархізму, від встановлення народної влади в Росії виграють і російський народ, і держава. Не втратимо від цього і ми, болгарі і слов'яни» [1, 1905, 18 січ.].

БЗНС і його центральний орган не тільки мали уявлення про хід першої російської революції, а й правильно трактували причини боротьби трудящих Росії проти царського самодержавства. У газеті відкрилася спеціальна рубрика, де майже в кожному номері вміщувались матеріали про революційні події у Росії. Багато уваги приділено повстанню на броненосці «Потьомкін» і виступам народних мас на півдні Росії влітку і восени 1905 р., а також грудневому повстанню в Москві. Газета висвітлювала боротьбу російських селян проти поміщиків і самодержавства. За деякими даними, один з членів БЗНС, болгарський студент Іван Ніколов зустрічався 1905 р. з В. І. Леніним у Швейцарії і розмовляв з ним про роль селянства у революції*.

Д. Драгієв — видатний керівник БЗН — писав в одній із статей: «Братньому російському народові, борцям проти жорстокого царського режиму побажаємо успіху у боротьбі за свободу, а наших землеробців просимо пам'ятати, що царі скрізь у світі готові щохвилини зневажати права народів...» [1, 1905, 10 верес.].

Безперечно, що відгуки революційних подій у Росії, які дійшли і до Болгарії, прискорили процес остаточного перетворення БЗНС в політичну організацію.

У наступні роки увага і симпатії БЗНС і Стамболійського до революційного руху в Росії не слабнуть. Газета «Земледел-

* Із розмови автора статті 15 лютого 1986 р. в Софії з депутатом Народних зборів ПРБ, відповідальним працівником Постійної присутності БЗНС Р. Гічевою.

ско знаме», підкреслюючи тяжке становище, в якому опинилися російські революціонери після поразки революції 1905 р., зі співчуттям писала про долю деяких з них, що знайшли притулок у Болгарії. 20 червня 1909 р. у газеті вміщена стаття Стамболійського на захист російського революціонера Єрофеева-Островського. Його заарештувала болгарська поліція за підозрою у підготовці замаху на царя Фердинанда [1, 1909, 20 черв.].

Деякі діячі БЗНС відвідали Росію, ознайомилися зі становищем російських селян [1, 1909, 29 серп.; 1912, 30 серп.].

Напередодні першої світової війни, у зв'язку з новим піднесенням російського революційного руху, у центральному органі БЗНС збільшилася кількість публікацій про становище трудящих мас Росії, їхню боротьбу проти царського самодержавства. Газета піддала нищівній критиці Миколу II і висловила надію, що він стане Миколою Останнім, хвиля народного обурення врешті-решт повалить ненависний російському народові царизм [1, 1912, 7 черв.; 1913, 23 серп.].

На симпатії і співчуття членів БЗНС до боротьби російських робітників і селян проти царського самодержавства звернули увагу і російські дипломати, акредитовані у Болгарії. У повідомленнях до Петербурга вони неодноразово відзначали цю характерну особливість діяльності спілки [5, 1904, оп. 182, спр. 1325, арк. 92—93; 1909—1914, оп. 482, спр. 596, арк. 13; 1915, спр. 1355, арк. 147 та ін.]. Подібні факти знайшли відбиток і на сторінках ряду російських періодичних видань («Русское слово», «Русский инвалид», «Одесские новости» тощо). Кореспонденти російських газет брали інтерв'ю у лідерів БЗНС, писали у своїх виданнях про симпатії болгар до росіян, підкреслювали прогресивний, демократичний характер діяльності спілки [1, 1909, 7 лют.; 1913, 17 жовт.; 3, 1914, 10 верес.; 4, 1913, 18 груд.].

Участь Росії у першій світовій війні знайшла відображення на сторінках газети «Земледельско знаме». Газета виступила з ініціативою збору коштів на допомогу пораненим російським солдатам та їхнім сім'ям [1, 1915, 15 січ.; 12 берез.; 1 квіт.].

На початку вересня 1915 р. газета «Земледельско знаме» перестала виходити. Це було пов'язане, головним чином, з оголошенням мобілізації у країні, а також ув'язненням за сміливий виступ проти царя Фердинанда її головного редактора О. Стамболійського. Він звинуватив царя у намірах втягнути Болгарію у світову війну. Видання газети було відновлене лише через два роки, у вересні 1917 р. З цього часу більша частина матеріалів у газеті «Земледельско знаме» присвячувалася революційним подіям у Росії, боротьбі пролетаріату і селянства проти політики Тимчасового уряду. Зі сторінок свого центрального органу БЗНС глибоко симпатизувала В. І. Леніну і більшовикам, напередодні Великого Жовтня відзначала їхній великий вплив у Петроградській Раді, підкреслювала прагнення до негайного укладення миру і припинення війни [1, 1915, 13 січ.].

Події у революційній Росії справили велике враження на прогресивних лідерів БЗНС. Зокрема, Стамболійський, який перебував у в'язниці, писав невдовзі після Лютневої буржуазно-демократичної революції одному зі своїх однодумців: «Вся наша увага російській революції» [2, с. 130]. В іншому листі, сподіваючись встановлення швидкого миру, він підкреслив: «Тільки винятково великі події, які очікуються у цьому році, принесуть врешті-решт очікуваний мир» [2, с. 130]. А в листі до дружини Мілени Стамболійський висловив упевненість, що «війна завершиться у цьому році» [6, ф. 255, оп. 1, спр. 5, арк. 1].

Таким чином, об'єктивне відображення О. Стамболійським на сторінках газети «Земледельско знаме» революційних подій у Росії на початку ХХ ст. сприяло не тільки зміцненню політичних позицій БЗНС в країні, розширенню її впливу серед селянства, а й підготувало ґрунт для позитивної оцінки цією селянською партією Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії.

1. Земледельско знаме. 1902, 1904, 1905, 1909, 1912, 1913, 1915, 1917.
2. Известия на държавните архиви. София, 1968. Т. 15. 3. Русский инвалид. 1914. 4. Русское слово. 1913. 5. Архив внешней политики России, ф. Полит. архив.

В. І. ЛУЧУК, *письменник*

ДО ОБРАЗУ ХРИСТО БОТЕВА В УКРАЇНСЬКІЙ СУЧАСНІЙ ПОЕЗІЇ

Тема «Ботев і Україна» багата фактажем з огляду на проблеми поетичного перекладу. Досить згадати, що повністю поетичний доробок Христо Ботева українською мовою перекладено тричі — Павлом Тичиною, Володимиром Сосюрою, Дмитром Павличком. Крім того, окремі шедеври болгарського поета успішно інтерпретували Дмитро Білоус, інші поети. Отже, матеріалу для фахових зіставлень достатньо. Першу таку спробу зробив у своєму нарисі про Ботева М. Гольберг*. Менш досліджене в українському літературознавстві питання осмислення постаті Ботева на тлі національних болгарських змагань за волю і незалежність у 70-ті роки минулого сторіччя, коли болгарини піднеслися на боротьбу проти 500-літнього турецького ярма. Крім принагідних згадок В. Дмитрука, того ж М. Гольберга, тяжко назвати щось ґрунтовніше. А життя Ботева — це блискавка, якою освітилася болгарська земля наприкінці темної ночі поневолення. «Його поетична творчість, могутня в дії та ідейно-мистецькому значенні, не співмірна з кількісним своїм

* Гольберг М. Христо Ботев. К., 1989.

вивом: двадцять віршів Ботева — найяскравіший приклад того, що в літературі тільки якість береться до уваги історією» (див. Павличків вступ до «Поезій» Ботева, виданих видавництвом «Дніпро» 1977 р. — паралельно в оригіналі й українсько-му перекладі). Слова з класичної ботевської балади «Хаджі Дмитр» — «Хто за свободу в битві поляже, той не вмирає» — давно стали крилатими і перейшли межі Болгарії. Саме вони, а точніше балада «Хаджі Дмитр», загалом стали висхідною для Максима Рильського при створенні ним блискучого вірша «Шабля Христо Ботева», що входить у цикл-триптих «Віршів про Болгарію» (1957 р.). У вірші «Болгарії» — своєрідному заспіві до циклу — поет констатував:

В погоду і грозу з братами поруч ми,
Ми разом проти всіх устоїмо ударів.
Наш — Левський, Ботев — наш, і славі між людьми
Герої вільності — Дмитров і Коларов.

До слова, восени 1963 р. в Софії на вечорі до 50-річчя з дня смерті Лесі Українки, організованому Спілкою болгарських письменників під час V Всесвітнього славистичного конгресу, М. Рильський виголосив саме цей вірш. Правда, у російському перекладі, мотивуючи тим, що російська мова більшості з присутніх зарубіжних гостей доступніша і зрозуміліша, ніж українська. Як на сьогоднішній день, аргументовка дещо дискурсивна, розсудкова, опосередкована.

У «Шаблі Христо Ботева» український поет, воздаючи хвалу лицарству, ставить Ботева-співця в один ряд із Хаджі Дмитром, прирівнюючи слово до зброї, метафори, що з часів Шевченка — через творчість Франка, Грінченка, Лесі Українки, Грабовського, Маланюка — стала вже традиційною в українській літературі. Але ж це не тільки метафора, а й реальний факт щодо самого Ботева, котрий

За країну, матінку єдину,
Внав у битві, як Хаджі Дмитрій.

Ботев був справді спадкоємцем гайдуцької боротьби проти поневолювачів, спадкоємцем революційних засад Василя Левського, декілька років перед тим страченого турками на площі в центрі Софії. Не випадково, П. Воронько в поемі «Револьвер Василя Левського», написаній приблизно в один час з болгарським циклом М. Рильського, свої ковпаківські партизанські дороги нав'язує до відчайдушного виступу чоти Ботева, який

...з гори
По стернях опалених гін
Веде партизанський загін,
І Левського тульський пістоль
У нього в руці, мов пароль,
З яким всієї Болгарії йти
До волі — святої мети.

У душі тодішньої, можна сказати, дещо спрощеної однозвучності, взявши за епіграф слова Ботева: «Ми вірим, що дійдем до щастя, і всіх уперед закликаєм», — написав вірш «Ботев» і автор цих слів (збірка «Довір'я». Львів, 1959).

Не оплакувати лихо...
Бій за волю на порі! —
Шаблі вихоплено з піхов,
Стяг і пісня угорі.

Метафора «шаблі Хаджі Димитра» в іншому плані, просто як деталь у зоровій картині виступає в поезії Д. Павличка «Болгарський краєвид» (1964 р.):

Крива ріка, неначе шабля
Хаджі Димитрія, у травах.

Подальший акварельний малюнок відтінюється на тлі минулого, жорстокого і героїчного. Це взагалі один з характерних павличківських прийомів. На такому самому, тільки вже не контрастному, реєстрі у Павличковому вірші «Христо Ботев» (1976 р.) природно вплітаються в канву історичного викладу деталі сьогочасних планетарних політичних ситуацій.

Цей чоловік високий — Христо Ботев,
Гевара дев'ятнадцятого віку,
Стоїть переді мною. Темний погляд
Палає одержимістю страшною,
Так ніби пропалити він жадає
Простори безкінечні і в блакиті
У небесах над світом цю зірку
З печалі засвітити — Христо Ботев!

Д. Павличко, крім зовнішнього бойового антуражу (шабля, пістоль), подає риси Ботева-людини (високий чоловік), щоб перейти від зовнішнього до внутрішнього — образу поета-борця, котрий у Болгарії, як Шевченко на Україні, чи не першим з літераторів ужив слово «комунізм», чого не оминув, а підкреслено виділив у своєму вірші Д. Павличко:

Я молюся
До людства, до будущини, до правди
Комуністичного життя завітом
Твоїм! Так говори, озвись, пророче!

Написаний у часи підневільного слова, вірш Павличка про Ботева прочитувався, може, не так, як нині. Його порівняння оков османської імперії,

Що скоро вже вони владуть з Балкану,
Розсплюються, і вилюга до неба,
Як хмара трутизняного азоту.
Підніметься і пропаде безслідно —

можна без ризику віднести до інтуїтивних передбачень відроджених революційних змін на краще у задушливому повітрі України минулого десятиріччя.

Як і переклади Павличка з Ботева, так і його вірш «Христо Ботев», — належать до найглибшого поетичного провикнення у суть Ботева як такого в українській поезії. Раніше створена драматична поема Л. Дмитерка «Зоря на обрії» (1953—1957 рр.), як і поема М. Сингаївського «Подих Ботева», крім опису фактів з біографії поета, його революційного чину, — не дають якогось власного погляду на речі, лише констатують відоме, а не проводять своєрідних аналогій з нашими українськими проблемами, як це роблять М. Рильський, П. Воронько, Д. Павличко. Вони тільки розширюють фактологічно, як і цікава лірико-драматична поема В. Колодія «Північний вирій» (про перебування І. Вазова на Україні), болгарську тему в нашому письменстві, тему дружби української та болгарської літератур, дазню, плідну і взаємоповчальну.

С. Ю. СТРАШНЮК, *викл.*,
Харківський університет

БОЛГАРИСТИКА В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1805—1869)

Останнім часом значно посилюється інтерес не лише вчених, а й широкої громадськості до історії культури і наукової думки слов'янських народів, доказом чого, зокрема, є створення навесні 1989 р. у Радянському Союзі Фонду слов'янської писемності та культури. Зусиллями представників різних гуманітарних дисциплін у 70—80-ті роки зроблено чимало для узагальнення досвіду вітчизняної славістики дожовтневої доби. Досить згадати біобібліографічний словник «Слов'янознавство у дореволюційній Росії» [36] та фундаментальну колективну монографію під тією ж назвою [37]. З'явилися також численні дослідження персоналій, де аналізуються творчий доробок найбільш видатних істориків, філологів, фольклористів, етнографів, їхня роль у зміцненні міжслов'янських наукових та громадських взаємин. Але, на нашу думку, залишається відкритим і актуальним питання про створення і генезис окремих наукових центрів і шкіл, їхній внесок у дослідження мови, культури та історії болгарського народу. Одним з таких центрів протягом XIX—XX ст. був Харків — головне місто Слобідської України.

Буде перебільшенням сказати, що це питання зовсім не порушувалось у вітчизняній та болгарській історіографії. Лише література про І. І. Срезневського та М. С. Дрінова в кількісному відношенні, мабуть, перевершує їх власний творчий доробок. Однак іншим харківським славістам пощастило менше, а деякі прізвища зовсім забуті. Крім цього, майже ніхто не пробував простежити процес зародження і утвердження в Харкові традиції вивчення історичного минулого болгарського народу

(за винятком професора Г. М. Попова). Проте його доповідь на I міжнародному конгресі болгаристів мала постановчий і ретроспективний характер, охоплюючи у хронологічному відношенні 175 років [34]. Обмежений обсягом і часом, він зміг лише виділити головні етапи розвитку харківської школи болгаристики, побіжно охарактеризувати найбільш значні праці славистів, причому головну увагу зосередив на радянському періоді. Ми ж маємо на меті докладно розглянути питання про зародження та початковий розвиток харківського центру болгаристики до кінця 60-х років XIX ст.

Його виникнення пов'язане з ім'ям засновника Харківського університету В. Н. Каразіна — праправнука софійського єпископа Григорія Караджі, що переселився до Росії за царювання Петра I [14, с. 13—17]. Балканське походження Каразіна, безумовно, стимулювало його інтерес до цього регіону. У зв'язку з повстанням сербів проти Порти (розпочалося 1804 р.) він надіслав до Міністерства закордонних справ розгорнутий проект створення на Балканах дружнього Росії «Царства словен» [39, с. 35—51]. Хоча запропонований план допомоги повстанцям не був схвалений Олександром I, все ж деякі його ідеї частково реалізовані у російській дипломатичній практиці [29, с. 64—66]. Звільнений невдовзі з посади секретаря головного правління училищ Міністерства народної освіти з доганюю («за перевернення влади у справах Харківського університету»), В. Н. Каразін, однак, встиг привернути увагу університетської та міської громадськості до сумної долі південного слов'янства.

До кінця життя Каразін уважно стежив за розвитком політичних подій на Балканах, а після російсько-турецької війни 1828—1829 рр., скориставшись перебуванням у Харкові вельможного турецького сановника Гаміль-Рашид паші, висловив думку про необхідність заснування університету в Софії — «батьківщині моїх предків», як він писав у листі до С. Н. Муханова 21 листопада 1831 р. Каразін навіть пропонував свої послуги на посаді ректора [39, с. 775]. Зрозуміло, ця пропозиція навряд чи могла сподобатися туркам і ніде серйозно не обговорювалась, але факт досить цікавий. Адже до цього часу вважалося, що ідея створення університету в Болгарії вперше висунута відомими діячами національного Відродження К. Фотіновим і В. Априловим у 40-х роках XIX ст. Судячи з численних ювілейних публікацій, виданих до 100-річчя Софійського університету, цей факт болгарським історикам залишається невідомим.

В. Н. Каразін був енциклопедично освіченою людиною, та все ж навряд чи його можна вважати славістом у суто науковому розумінні цього слова. Першим харківським вченим-славістом став видатний український поет, філолог та історик П. П. Гулак-Артемівський, з ініціативи якого 1818 р. на словесному відділенні створена кафедра польської мови, котра існувала до 1831 р. [17, с. 5—6]. Фактично це була друга в Росії спроба виділити слов'янознавство у самостійну універси-

тєтськї дисциплїну: перша належала Московськїму унїверситєтї, де 1811 р. за пропозицїєю випускника Харкївськїго колегїуму М. Т. Качєновськїго заснована кафедра слов'янськїї словесностї [6, с. 10]. Виступаючи перед слухачами в день вїдкриття кафедри, молодий ще тодї ад'юнкт П. П. Гулак-Артемовськїй зазначив: «...Предметом наших занятї, а передусїм при анализї польськїх творїв, будуть дїалекти й мови: польська, росїйська, слов'янська церковна, богемська або чеська, боснїйська, карнїольська або країнська, далматська, рагузька, словєнська, словацька, сорабська, верхнїї і нижнїї Лузацїї, угорська, вїндїйська, також багато нарїч моравськїх і сїлськїх, деякї навіть з іноплеменних давнїх і нових мов, а нарештї за необхїднїстю, і сама малоросїйська» [12, с. 159—160]. У цьому перелїку, що вїдбиває стан сучасного П. П. Гулаку-Артемовськїму мовознавства, ми не зустрїємо згадки про болгарську мову. І це не випадково. Наприкінцї 10-х рокїв ХІХ ст. про неї в наукових колах Росїї, та й інших країн, не існувало ясногo уявлення. Ю. І. Венєлін, наприклад, вважав її «русским наречием», Й. Добровськїй — дїалектом сербськїї мови [26, с. 131].

Цю помилку спростував вихованець Харкївськїго унїверситету П. І. Кєппєн. Першим з росїйськїх вчених вїн подорожував слов'янськими землями з науковою метою (1821—1824). На сторїнках журналу «Библиографические листы» вїн 1825 р. вперше повїдомив росїйськїму науковї громадськїстї про новоболгарську мову в рецензїї на вїденське видання словника В. Караджича «Додатък към језика и нарјечија, с особитим огледама бугарског језика» (1822) [9, с. 236]. Наступногo 1826 р. П. І. Кєппєн приїздив до Харкова з метою укладєння історичногo і статистичногo огляду мїсцевих навчальних закладїв [1, с. 735]. Можливо, в приватних бесїдах з П. П. Гулаком-Артемовськїм йшлося й про його подорожнї враження.

Академик І. К. Білодїд навіть стверджує, що автор цьогo словника — В. Караджич під час подорожї по Росїї 1819 р. буцїмто вїдвідав Харкїв, де був обраний почесним члєном Харкївськїго унїверситету [5, с. 16]. Та це помилка, неточнїсть. У Харковї Караджич нїколи не був, почесним члєном Ради Харкївськїго унїверситету його обрано значно пїзнїше — восени 1846 р. разом з В. Ганкою, П. Й. Шафариком і Й. Юнгманом [25, с. 43].

А ось Ю. І. Венєлін дійсно 1—2 травня 1829 р. на шляху до Балкан вїдвідав Харкїв, де отримав першї не дуже для ньогo втїшнї вїдомостї з Болгарїї про передислокацїю штаб-квартири росїйськїї армїї з Бургасу в межї Росїйськїї імперїї [4, с. 170]. Вїн встиг оглянути мїсто, побачитися з ректором унїверситету А. Дудровичем, сербом за національнїстю, та щойно обраним деканом словєсногo вїддїлу П. П. Гулаком-Артемовськїм [2, с. 97; 3, с. 135]. Якщо 1829 р. Ю. І. Венєлін затримався у Харковї лише на два днї, то на зворотному шляху влїтку наступногo року провїв у мїстї понад два мїсяцї («для вивчення малоруськїї мови», як повїдомив один із його бїографїв [4, с. 183]).

Звичайно, він не міг не спілкуватися з місцевою інтелігенцією, передова частина якої — П. П. Гулак-Артемівський, І. І. Срезневський, А. Л. Метлинський, Г. Квітка-Основ'яненко та ін. — об'єдналась у гурток харківських романтиків. І хто знає, можливо, його розповіді про страждання болгарського народу під гнітом Османської імперії породили інтерес до Болгарії у студента Харківського університету тих років В. І. Григоровича — автора знаменитого «Нарису подорожі по Європейській Туреччині», що відіграв не меншу роль в історії болгарського Відродження, ніж праці самого Ю. І. Венеліна.

Етапною подією в історії російської славістики стало запровадження 1835 р. слов'янознавчих кафедр у Петербурзькому, Московському, Казанському і Харківському університетах, про що Кешпен клопотався ще у 20-ті роки [3, с. 53]. Оскільки всебічно освічених славістів в країні тоді не було, Міністерство народної освіти вирішило відрядити за кордон молодих вчених «для удосконалення себе в історії та літературі слов'янських нарід». У Харкові доля посміхнулась І. І. Срезневському, викладачеві статистики, що виявив великий інтерес до історії, фольклору та етнографії слов'янських народів.

Керуючись інструкціями П. І. Кешпена та М. П. Погодіна, що на місці були відкореговані професором П. П. Гулаком-Артемівським [11, с. 202—207], молодий вчений за три роки (1839—1842) відвідав майже всі слов'янські землі за винятком... Болгарії, Боснії та Герцеговини. І не тому, що не прагнув туди, а у зв'язку з тим, що подорож слов'янськими володіннями Османської імперії була небезпечна для життя. Коли він і П. І. Преїс розповіли про свої плани щодо відвідування Болгарії чорногорському владці, той не без гіркої іронії сказав: «Це можливо зробити, якщо про запас маєте принаймні дві голони» [38, с. 64]. І. І. Срезневський не став ризикувати. Пізніше, перебуваючи вже на території Сербії, він неодноразово переконувався у жорстокому ставленні турок до слов'янського населення. «Я наслухався достатньо, — писав вчений з міста Алексінац, — про стан нещасних болгар в минулому і тепер: турки поводяться з ними гірше, ніж зі звірями» [35, с. 257].

Та все ж Срезневський не пропускав нагоди поповнити свої знання про мову, фольклор та історію болгарського народу, які вельми знадобились йому у викладацькій діяльності в Харківському університеті, що тривала з вересня 1842 по грудень 1846 р. Набуті під час подорожі знання значно розширилися, дякуючи листуванню з В. А. Апірловим [27, с. 203—229] та В. І. Григоровичем. «Ви мені писали, що викладаєте граматику болгарську, — зазначив Срезневський у листі до останнього від 27 квітня 1844 р. — Я хоча і викладаю граматики, але потребую їх дуже, — і прохаю, прохаю, прохаю: будьте ласкаві, перешліть мені примірники ваших граматичних нотаток... Буду дуже вдячний, тим паче, що наступного року буду читати про болгар і хотілося б прочитати краще, ніж міг зробити минулого року» [30, с. 19].

І. І. Срезневський першим став давати студентам систематизовані відомості з історії, етнографії, мови і фольклору болгарського народу. Зокрема, в короткому огляді історії слов'янських держав до XII ст. він акцентував увагу слухачів на періоді першого Болгарського царства, правильно вказуючи на час Бориса і Сімеона як епоху найвищого політичного розквіту. На відміну від тверджень деяких російських і болгарських істориків, що вбачали і позитивні аспекти у встановленні турецького тиску над Болгарією, харківський вчений бачив у завоєвниках силу величезного історичного регресу, передусім в історико-культурному процесі [19, с. 20; 23, с. 30]. Срезневський заохочував студентів до наукових пошуків у галузі болгаристики. Так, під його керівництвом студент Грищенко виконав наукову працю «Сучасний стан болгар» [17, с. 84].

У харківський період життя Срезневський написав свої головні праці з славистики, зокрема «Нарис книгодрукування у Болгарії» (1846). Це було перше в Росії історіографічно-бібліографічне дослідження, в якому проаналізовані понад 50 назв новоболгарської друкованої продукції, тобто майже половина видань 1806—1845 рр. Про існування багатьох з них тоді не знали навіть освічені болгарини. «Зачатки літератури болгарської гідні уваги допитливих слов'ян не лише тільки в одному філологічному відношенні, — писав І. І. Срезневський. — Вони свідчать про прагнення народу вийти на шлях освіченості — народу, що довгий час без втіхи страждав...» [40, с. 4]. У цій статті викладена своєрідна програма для діячів болгарського національного Відродження: звертати більше уваги на видання навчальних посібників, «які за своїми змістом і викладом не відставали б від віку»; створювати книги народного читання, «написані просто і зрозуміло, в усіх галузях людських знань»; вивчати історію, географію та етнографію Болгарії, збирати пам'ятки фольклору, маючи за взірць діяльність серба В. Караджича, «щоб вренгі-решт описати народне наріччя болгарське з його місцевими змінами й укласти словник (спочатку перекладений з якої-небудь європейської мови на болгарську, а потім і власне болгарський)» [40, с. 26—27]. Срезневський був переконаний: болгарини посядуть гідне місце в культурному відношенні серед південних і західних слов'ян.

У Харкові Срезневський розпочав роботу над словником болгарської мови, маючи намір видати його у середині 1847 р. Однак, цим планам не судилося виповнитися, хоча набуті знання стали у нагоді при редагуванні словника Н. Герова [8, с. 46—48]. До речі, слово «болгарнет», що міцно увійшло в усі слов'янські та інші мови, також вперше вжив Срезневський у листі до В. І. Григоровича [30, с. 42]. Крім цього, заслугою Срезневського є видання 1848 р. «Сказання о буквах» Ченія Хороброго за Савинським списком XV ст. Мабуть, це друге у світі видання цього визначного пам'ятника староболгарської літератури: перший список, знайдений у Вроцлаві, видав 1843 р. О. М. Бодяньський [24, с. 43—44].

Срезневський, знову ж таки першим з російських вчених, здобув вчений ступінь доктора слов'яноросійської філології за дослідження «Святелища и обряды древних славян» (1846) і в січні 1847 р. перевівся до Петербурзького університету, де працював до кінця свого життя [7, с. 38]. За рекомендацією Срезневського, кафедру історії і літератури слов'янських нарід Харківського університету 1851 р. очолив його учень по Головному педагогічному інституті в Петербурзі П. С. Лавровський. Він також згодом зарекомендував себе неабияким знавцем історії, мови та культури болгарського народу. У 1859—1860 рр. він подорожував слов'янськими землями, та з тих же причин, що й Срезневський, не зміг потрапити до Болгарії [36, с. 213—214; 13, с. 78]. Але, як і Срезневський, де тільки міг, він збирав болгарські матеріали. Так, у листі до Срезневського Лавровський писав, що у белградській бібліотеці розшукав переклад «одного повчального слова з грецької на болгарську у 18 сторіччі, чудовий по силі народної мови, незважаючи на прагнення перекладача дотримуватися пануючої мови літератури його часу, церковної» [21, с. 400]. Лавровський цікавився богомільським рухом, надавав важливого значення вивченню болгарських рукописів XV—XVI ст. [15, с. 62], був обізнаний із сучасною йому болгарською літературою, хоча й вважав, що «граматики, словники, оповідання для народу, підручники з різних галузей початкового знання, наповнюючи собою увесь склад літератури болгарської і будучи необхідними ступеннями розвитку, далеко ще не дають собою матеріал, вартий пробудити до себе увагу і співчуття не спеціалістів, а усього суспільства в іншому народові...» [20]. Разом з тим він досить переконливо пояснив, чому болгарська література не досягла рівня передових літератур західних та південних слов'ян — польської, чеської, хорватської: «Здавленому по цей час турецьким деспотизмом і фанаріотським фанатизмом народові болгарському тому і важче виступати з успіхом у літературі, що короткочасність державної його самостійності належить, по-перше, занадто віддаленій епосі, забутій в пам'яті народній; по-друге, супроводжувалася вкрай одноманітним напрямом у літературі. Блискучий вік самобутньої політики болгар був у той же час і блискучим віком писемності болгарської, але вона змушена була зосередитися на релігійно-церковному боці, а отже, в перекладному або наслідувальному вигляді» [20].

В університеті Лавровський читав студентам спеціальний курс «Короткий огляд джерел про діяльність св. Кирила і Мефодія» [17, с. 126], а 1863 р. опублікував свою головну працю — «Кирилл и Мефодий как православные проповедники и учителя у западных славян» [22]. Високо оцінена О. М. Бодяньським [28, с. 56—91], вона здобула Уваровську премію [13, с. 83]. Монографія написана у слов'янофільському дусі, відзначалася багатством матеріалу і ретельністю аналізу, посіла помітне місце у вітчизняній кирило-методіані. Хоча, на думку Ю. В. Готьє, ультравізантійсько-православна точка зору автора

знижує наукову цінність праці [10, с. 150]. З таких же позицій у 60-х роках XIX ст. написані кілька творів про солунських братів І. В. Платонова [31—33] — професора-юриста, котрий відіграв помітну роль у створенні первинного фонду національної болгарської бібліотеки, що сьогодні носить ім'я Кирила та Мефодія [18, с. 36—39]. Правда, він вважав внахідників слов'янської азбуки греками, а не болгарами.

Наукова діяльність І. В. Платонова й П. О. Лавровського, якого 1869 р. призначили ректором Варшавського університету, завершує перший етап розвитку болгаристики в Харківському університеті — час її зародження і становлення як наукової дисципліни. Наступний етап тісно пов'язаний з ім'ям Маріна Дрінова, дякуючи якому болгаристичні дослідження посіли провідне місце у працях професорів та викладачів кафедри слов'янської філології Харківського університету, з'явилися у творчості їхніх колег на інших кафедрах історико-філологічного факультету.

1. *Багалей Д. И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков, 1903. Т. 2. 2. *Байцуря Г.* Юрій Іванович Венеліні. Пришв., 1968. 3. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина. СПб., 1890. Т. 3. 4. *Бессонов П. А.* Юрий Иванович Венелин // Журнал Министерства народного просвещения (далее — ЖМНП). 1882. Ч. 221. № 6. 5. *Білодід І. К.* Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків. К., 1965. 6. *Билунов Б. Н.* К истории славяноведения в Московском университете (1811—1835) // Из истории университетского славяноведения в СССР. М., 1983. 7. *Богатова Г. А. И. И.* Срезневский и начало болгарской лексикографии // Учен. зап. Тартус. ун-та. Тарту, 1981. № 573. 9. *Венедиктов Г. К.* Първа страница в историята на изучаването на български език от руски учени // Българското възраждане и Русия. София, 1981. 10. *Готье Ю. В.* Славяноведение в России и СССР // Из истории университетского славяноведения в СССР. М., 1983. 11. *Гулак-Артемовский П. П.* Инструкция в руководство г. адъютанту Срезневскому по случаю назначения для него путешествия по славянским землям с целью изучения славянских наречий и их литературы // Твори. К., 1964. 12. *Гулак-Артемовский П. П.* Речь в день открытия кафедры польского языка при Императорском Харьковском университете, произнесенная лектором оного Петром Артемовским-Гулаком // Укр. вестн. 1819. № 2. 13. *Гурьева Е. Н., Смирнов С. В.* Вопросы русского и славянского языкознания в трудах И. А. Лавровского // Учен. зап. Тартус. ун-та. Тарту, 1983. № 649. 14. *Дойнов С.* Българи и руско-турске войни. 1774—1856. София, 1987. 15. Документи к истории славяноведения в России (1850—1912). М.: Л., 1948. 16. *Досталь М. Ю. И. И.* Срезневский как славист (1812—1880) // Сов. славяноведение. 1980. № 3. 17. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 10 лет его существования (1805—1905). Харьков, 1908. 18. *Йорданов В.* История на Народната библиотека в София: По случай на 50 годишнината и. 1879—1929. София, 1929. 19. *Крюков А. В. И. И.* Срезневский как историк: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1977. 20. *Лавровский П. А.* Взгляд на судьбу литературы славян южных и западных // Санктпетербургские ведомости. 1963. 11 апр. 21. *Лавровский П. А.* Письмо к редактору о южных славянах // Известия Императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности. СПб., 1859. Т. 8. 22. *Лавровский П. А.* Св. Кирилл и Мефодий как православные проповедники и учителя у западных славян, в связи с современною им историею церковных несогласий между востоком и западом. Харьков, 1863. 23. *Липатникова Г. И.* К вопросу о взглядах И. И. Срезневского на историю и культуру славянских народов (30—40-е годы XIX в.) // Изв. Воронеж. гос. пед. ин-та. Воронеж, 1967. Т. 76. 24. *Минкова Л.* Осип Максимович Бодянский и българското Възраждане. София, 1978. 25. *Мишанич О.* Вук Караджич і

Україна // Рад. літературознавство. 1987. № 10. 26. *Никулина М. В.* Из истории изучения славянских языков нового времени в России первой трети XIX в. // Учен. зап. Тартус. ун-та. Тарту, 1988. № 811. 27. *Орешиков П.* Априлов и Срезневски (1831—1847) // Български преглед. 1929. № 2. 28. Отчет о седьмом присуждении премии графа Уварова. СПб., 1864. 29. Первое сербское восстание 1804—1813 гг. и Россия. М., 1980. Кн. 1. 30. Переписка И. И. Срезневского с В. И. Григоровичем // Списание на Българката академия на науките. София, 1934. Т. 54. 31. *Платонов В. И.* Жизнь и подвиги первоучителей славянских Кирилла и Мефодия. Харьков, 1862. 32. *Платонов В. И.* Исследования об аналогах или притчах св. Кирилла // ЖМНП. 1869. Ч. 138. № 5. 33. *Платонов В. И.* Кто были наши первоучители св. Кирилл и Мефодий, славяне или греки? // Духовный вестн. Харьков, 1866. Т. 13. 34. *Попов Г. Н.* Болгаристика в Харьковском университете (1805—1981 гг.) // I международен конгрес по българистика: В 2 т. София, 1981, 1982. 35. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель (1839—1842). СПб., 1895. 36. Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. М., 1979. 37. Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. М., 1988. 38. *Смирнов С. В.* К биографии П. И. Прейса // Учен. зап. Тартус. ун-та. Тарту, 1983. № 649. 39. Сочинения, письма и бумаги В. И. Каразина, собранные и редактированные Д. И. Багалеем. Харьков, 1910. 40. *Срезневский И. И.* Очерк кингопечатания в Болгарии // ЖМНП. 1846. Ч. 51. Отд. 5.

ЗМІСТ

СТАТТІ

<i>Мислінський К.</i> Полабські слов'яни, їхня історія і занепад в новій польській та німецькій історіографії	3
<i>Рудь М. О.</i> Про розвиток язичницької релігії та її роль у полабослов'янському суспільстві X—XII ст.	10
<i>Щигел Р.</i> Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII—XVI ст.	16
<i>Крикун М. Г.</i> Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях	24
<i>Кріль М. М.</i> Чеські педагоги у навчальних закладах України (перша половина XIX ст.)	41
<i>Майборода Р. В.</i> Відробіткова рента в шляхетських маєтках Сяніцької землі у XVIII ст.	51

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Александрович В. С.</i> Жовківська «Битва під Хотинком» — невідома сторінка творчої біографії Андреаса Стеха	59
<i>Мочан С. П.</i> Еміграція галицьких селян в Боснію і Герцеговіну наприкінці XIX—початку XX ст.	66
<i>Баран З. А.</i> Виступи робітничого класу Польщі напередодні другої світової війни	74
<i>Трофимович В. В.</i> Солідарність варшавських робітників з революційними подіями в Петербурзі в січні 1905 р.	83

МАТЕРІАЛИ СИМПОЗИУМУ

«РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВЗАЄМИНИ XIX—ПОЧАТКУ XX ст.»

<i>Чорній В. П.</i> Юрій Венелін — будитель слов'янських народів	92
<i>Проданов Н.</i> Марін Дрінов і розвиток болгарської історичної науки	96
<i>Плетньов Г.</i> Найден Геров і ставлення Росії до болгарського церковного питання	98
<i>Галуш Н. Г.</i> Христо Ботев про балканську політику Росії	100
<i>Жук В. Н.</i> Участь вилускинків Полтавського кадетського корпусу у визволенні Болгарії від османського гноблення (1877—1878)	102
<i>Стоянов І.</i> Болгаро-російські торговельні зв'язки в перші роки після визволення Болгарії	105
<i>Палангурські М.</i> Росія у зовнішньополітичних концепціях ліберальної (радославівської) партії Болгарії (1886—1915)	107
<i>Глічов І. О.</i> Більшовицька «Правда» про ставлення російської громадськості до Балканських воєн	109
<i>Кривішвін О. В.</i> Олександр Стамболійський про революційні події в Росії початку XX ст.	113
<i>Лучук В. І.</i> До образу Христо Ботева в українській сучасній поезії	116
<i>Страцинюк С. Ю.</i> Болгаристика в Харківському університеті (1805—1869)	119

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Мыслинский К.</i> Полабские славяне, их история и упадок в новой польской и немецкой историографии	3
<i>Рудь М. О.</i> О развитии языческой религии и ее роль в полабославянском обществе X—XII в.	10
<i>Щигел Р.</i> Проблемы урбанизации Центральной Европы в XII—XVI в.	16
<i>Крикун Н. Г.</i> Распространение польского административно-территориального устройства на украинских землях	24
<i>Криль М. М.</i> Чешские педагоги в учебных заведениях Украины в первой половине XIX в.	41
<i>Майборода Р. В.</i> Отработочная рента в шляхетских хозяйствах Сяницкой земли в XVIII ст.	51

СООБЩЕНИЯ

<i>Александрович В. С.</i> Жовковская «Битва у Хотина» — неизвестная страница творческой биографии Андреаса Стеха	59
<i>Мовчан С. П.</i> Эмиграция галицких крестьян в Боснию и Герцеговину в конце XIX—начале XX в.	66
<i>Баран З. А.</i> Выступления рабочего класса Польши накануне второй мировой войны	74
<i>Трофимович В. В.</i> Солидарность варшавских работников с революционными событиями в Петербурге в январе 1905 г.	83

МАТЕРИАЛЫ СИМПОЗИУМА

«РУССКО-УКРАИНСКО-БОЛГАРСКИЕ

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ XIX—НАЧАЛА XX в.»

<i>Чорний В. П.</i> Юрий Венелин — будитель славянских народов	92
<i>Проданов Н.</i> Марин Дринов и развитие болгарской исторической науки	96
<i>Плетнев Г.</i> Найден Геров и отношение России к болгарскому церковному вопросу	98
<i>Галуш Н. Г.</i> Христо Ботев о балканской политике России	100
<i>Жук В. П.</i> Участие выпускников Полтавского кадетского корпуса в освобождении Болгарии от османского гнета (1877—1878)	102
<i>Стойнов И.</i> Болгарско-русские торговые связи в первые годы после освобождения Болгарии	105
<i>Палангурски М.</i> Россия во внешнеполитических концепциях либеральной (радославистской) партии Болгарии (1886—1915)	107
<i>Гличев И. А.</i> Большевистская «Правда» об отношении российской общественности к Балканским войнам	109
<i>Крашанин О. В.</i> Александр Стамболийский о революционных событиях в России начала XX в.	113
<i>Луцук В. И.</i> К образу Христа Ботева в украинской современной поэзии	116
<i>Страшнюк С. Ю.</i> Болгаристика в Харьковском университете (1895—1899)	119

Сборник научных трудов

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР

Львовский ордена Ленина государственный
университет им. Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Республиканский межведомственный
научный сборник

Издается с 1970 г.

Выпуск 42

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Львов. Издательство «Світ»
при Львовском госуниверситете

(На украинском языке)

Художник редактор О. М. Козак
Технический редактор С. Д. Довба
Корректор Н. Б. Шевчук

ИБ № 13174.

Здано до набору 26.06.90. Підп. до друку 20.11.90.
Формат 60×90/16. Папір друк. № 2. Літ. гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 8. Ум. фарб.-відб. 8,37.
Обл.-вид. арк. 9,52. Тираж 500 прим. Вид. № 71
Зам. 2888. Ціна 1 крб. 50 к.

Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефаніка, 11.

1 крб. 90 к.

ISSN 0203—9494

Проблеми слов'язності, 1990, вип. 42, 1—128.